

ИБРОҲИМ ҲАҚҚУЛ
**ТАСАВВУТ
ВА
ШЕЪРИЯТ**

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси
1991

83.3Ў3
X 40

Ҳаққул, Иброҳим.

Тасаввуф ва шеърят.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.— 184 б.

Тасаввуф ва бу тарихий-иҷтимоий, бадий ҳодисанинг Шарқ халқлари тафаккури тақомилида тутган ўрни масаласи илмда энг кам ўрганилган. Таниқли олим Иброҳим Ҳаққул илк бор тасаввуф ва шеърят муносабатларининг ўзбек адабиётида зуҳр этиш даражаси тадқиқига қўл урди. Олимнинг кейинги изланишлари бу сайъи ҳаракатнинг самарали натижаларини сизу бизга етказди, деган умиддамиз.

Ҳаққулов, Иброҳим. Суфизм и поэзия.

ББК 83.3Ў31

X $\frac{4702620201 - 77}{M352(04) - 91}$ 91—91

© Иброҳим Ҳаққул. 1991 йил.

ISBN 5—635—00630—2

«ТАСАВВУФ ЭМАС ЗУҲДУ ТАҚВИЮ ТОАТ...»

Тасаввуф дунёдаги турли халқларнинг ижтимоий, фалсафий, бадий тафаккуридан кенг ўрин эгаллаган ва кўп тармоқли мураккаб таълимот. Тасаввуф тарихининг баъзи бир муҳим томонлари, хусусан, гносеологияси ҳанузгача тўла ёритилмаган. Рус олими И. М. Петрушевскийнинг қайд қилишича, инглиз шарқшуноси Р. Николсон XI асргача бўлган ёзма манбалардан тасаввуф, яъни сўфизм тушунчасининг етмиш саккиз маънодаги талқинини аниқлаган экан¹. Шу далилнинг ўзиёқ тасаввуфга доир нуқтаи назарларнинг нақадар хилма-хил бўлганлигини тасдиқлайди. Тасаввуфнинг бир қаноти мистицизм бўлса, яна бир қаноти аскетизм. Бироқ унинг марказида пантеизм — ваҳдати вужуд ғояси туради. Шунинг учун тасаввуфни ўрганишда тарихчи, диншунос, файласуф, адабиётшунос ва психолог олимларнинг ҳамкорликлари ғоятда муҳимдир. Шарқ тасаввуфида будпарастлик, христианлик унсурлари мавжуд эканлиги илмда қайта-қайта изоҳлаб ўтилган. Айниқса, неоплатончилик ғоялари ундан сезиларли ўрин ишғол этган. Лекин тасаввуфнинг руҳи — исломий руҳ. Тасаввуф бошқа дин ва фалсафалардаги илғор қарашларни ўзида мужассамлаштирган. Бу таълимотнинг мустақам мавқега эришишида Биби Робия, Абу Ҳамид Ғаззолий, Ибн Арабий, Фаридуддин Аттор, Боязид Бастомий, Абубакир Шибли, Мансур Халлож, Жалолиддин Румий, Хожа Аҳмад Яссавий, Баҳоваддин Нақшбандий сингари жуда кўплаб олим ва шоирларнинг хизмати каттадир.

Абдураҳмон Жомийнинг «Баҳористон»ида ёзиллишича, Шайх Абусаид Абулхайрдан «Тасаввуф нима?» деб сўраганларида «Бошингда не бўлса чиқариб ташлаш, қўлингда неки бор қўлдан чиқазмиш ва бошқалардан сенга нима озор етса ранжимаслик», деган экан. Ҳақиқий сўфийлар чиндан ҳам бу шартларга қатъий риоя қилганлар. Нақл

¹ Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII—XV в. Ленинград, 1966, стр. 319.

борки, замонасининг бузруквори Сирожиддин Қазвиний билан улуғ шоир Мавлоно Жалолоиддин Румийнинг муносабатлари унча яхши бўлмаган эмиш. Жалолоиддин Румий бир кунни Қазвинийнинг қошида «Мен етмиш уч мазҳаб била бирдурмен», деган гапни айтибди. Қазвинийда шу ақидаси учун Румийни ранжитиб, беҳурмат қилиш ғарази туғилибди. Кейин ўз яқинларидан бир кимсага: «Жамоат ўртасида Мавлонодан сўрағилки, сен мундоқ дебсен? Агар иқрор қилса, сафоҳат қил ва оғзингдан келгунча сўк ва ранжида қил!» деб буйруқ берибди. У кимса топшириқни бажариб шоирни жамоа ўртасида саволга тутибди. Румий ўшанда нима деган бўлса «Айтибмен!» дея жавоб қайтарибди. Келишувга мувофиқ ҳалиги киши Румийни ҳақорат қилиб, сўка кетибди. Шунда шоир табассум ила «Булар била ҳам бирмен», деган экан.

Мир Алишер Навоийнинг «Насоимул муҳаббат» асарида битилган бу ҳикоятда ҳақиқий мутасаввуф характери учун хос саналган уч хусусият таъкидланган. Биринчиси, тор тушунчали ноҳақ зотлар ранжитганда — ранжимаслик. Иккинчиси, бировни ранжитиш жоиз бўлганда ҳам унга озор етказмаслик. Учинчиси, ва энг муҳими, бошқа дин ёки ўзга мазҳабдаги одамларни асоссиз камситмаслик. Алишер Навоийнинг «Фавойидул кибар» девонида бир ғазал бор. Тасаввуф талқинига бағишланган ўша шеър бундай фикр билан бошланади:

Бировга мусаллам тариқи тасаввуф,
Ки зотида мавжуд эмастур тахаллуф.

Яъни: кимгаки тасаввуф тариқи маъқул келса, унинг шахсида ба моҳиятни билишида хилофлик, зиддият бўлмаслиги керак. Байт мазмунини «Тасаввуф тариқига кирган кишининг Ҳақ зотини англашида ихтилоф йўқ», деб тушуниш ҳам мумкин. Аммо бу маъно олдингисини асло инкор этмайди.

Тасаввуф ризо аҳлидин яхши ахлоқ,
Эрур истилоҳоти зебу такаллуф.

Тариқатдаги етти мақомдан биттаси — «ризо» (бу тўғрида кейинроқ тўхталамиз — И. Ҳ). Шарият шартларини бажо келтириб, «тавба», «варъа» сингари «мақом» зиналаридан ўтган «ризо аҳли» учун «яхши ахлоқ» чиндан ҳам мислсиз зийнат. Шу маънода уларнинг «зебу такаллуф»лари — ўзни аямасдан машаққатларга солиб, ички қаршиликларни енгиш орқали хулқни поклашдир. Ахлоқ тозалигини зуҳду тақво ҳам муҳофаза этиши шубҳасиз.

Бироқ «зуҳду тақвию тоат» — булар тасаввуф эмас. Тасаввуфда макру риёга ўрин йўқ. Зуҳду тақвода-чи? Мана, эшитинг:

Тасаввуф эмас зуҳду тақвию тоат,
Ки анда риё йўл топар бетаваққуф.

Тасаввуф — холислик таълими. Тасаввуф — софлик. Тасаввуф — риёсизлик «тақвий»си. У «Қулликка белни маҳкам» этишга чорласа-да, Ҳақ қулларининг нақадар ақлий, маънавий, ахлоқий имтиёзларга эга эканлигини амалда исботлайди. Тасаввуф — муомала маданияти. У тил ва дил юмшоғлигига, ўзгалардан келадиган ранжу озорларни ҳам ҳалимлик билан, ғазаб ва адоват пичоғига сира қўл чўзмасдан бартараф қилишга ўргатади.

Эрур маҳз тақвий ва лекин риёсиз,
Убудият сарфу айни талаттуф.

Тасаввуф аҳли ахлоқи нодир фазилатларга бой. Одамларнинг сўз ва фикрларига зуғум ўтказиш — уларнинг онги, маслаги ва кўнглига тажовуз қилишдир. Кишининг феълига озор бериш — бўрилик билан баробар. Тасаввуф йўлчиси муомала-муносабатда «эл қавлу феълиға» зўру зулм етказишни Ҳақ томонидан ман этилган амрларга қарши бориш, яъни гуноҳи азим ҳисоблайди. Қўйидаги байт худди шундай мулоҳазаларга йўл очади:

Не эл қавлу феълиға андин таадди,
Не ҳақ амру наҳйиға андин тасарруф.

Кейинги сатр мазмуни таваккул «мақоми»га ҳам бевосита алоқадор. Буни навбатдаги байт мантиғи тўла равшанлаштиради:

Ўзни ўйла беихтиёр англабонким,
Не қолиб тараддуд анга, не таассуф.

Ҳеч нимадан тараддудга тушмасдан, таассуфга берилмаслик — таваккулчилик талабларидандир. Ҳазалнинг охириги қаторларида тасаввуфнинг асосий шарти ва туб моҳияти ёритилган. Бунинг номи вахдати вужуд — Ҳақ вужуди-га инсон вужудининг бирикиши. Навоий ана шу тавфиқ ва тавҳидни тасаввуф тариқати деб таърифлайди:

Қилиб Ҳақ вужудида маҳв ўз вужудин.
Навоий, муни бил тариқи тасаввуф.

Хўш, тасаввуф сўзининг луғавий маъноси нимадан иборат? Бу тўғрида ҳанузгача ягона хулосага келингани йўқ. Тўғри, кўпчилик тадқиқотчилар тасаввуф (жумладан сўфий ҳам) арабча «суф»дан келиб чиққан бўлиб, юнг мато — хирқа, деган қарорга келишган. Бошқа бирлари эса уни юнон тилидаги «сафос» — донишманд сўзидан олинганлигини айтганлар. Бу сўзни соф — поклик, яъни ахлоқий тозаланиш ва руҳий камолот мазмунида тушунтирган олимлар ҳам бор.

А. Кримскийнинг аниқлашига кўра, сўфий сўзи VIII асрнинг ўрталаридан бошлаб тадбиқ этила бошланган. Ва у асосан комил, эътиқодли мусулмон дарвишларга нисбатан қўлланилган¹.

«Ғиёс-ул луғот»да ўқиймиз: «Сўфий — хирқапўшдир, зероки, юнгни суф дейилади; фуқаронинг истилоҳида, ўз дилига нигоҳ қаратган, хаёлини Ҳақдан бошқа барча нарсадан поклаган киши сўфий деб аталади». Шунингдек, Муҳаммад Ғиёсиддин сўфий суфа сўзига мансуб бўлиб, сўфийлар жаҳилият айёмида Каъбада халқни Ҳаққа даъват этиш иши билан шуғулланганликлари сабабли тасаввуф аҳли мавқенга эришганликларини ёзган. Шу маънода сўфий мухлис мазмунида ҳам кенг қўлланилган².

Абулҳасан Али Ҳажвирийнинг шарҳлашича, хирқапўшлар — азалий софликка восил бўлганлар: асҳоби-суффа, яъни тиловат ва таваллочилар гуруҳини ҳам сўфийлар дейилган³.

«Иши фақат Худо билан бўлган, вужуди мутлақнинг мавжудлигинингина тан олгувчилар сўфийлар деб аталади», деб ёзади Жунайд Бағдодий.

Сўфий сўзи, умуман, этимологик моҳиятдан маҳрум бўлиб, ундаги ҳарфлар психофизиологик таассурот уйғотади, деган қараш ҳам мавжуд. Бунга қарши нуқтан назар бўйича, суф мафҳумининг ҳар бир ҳарфи аниқ маънога эгадир: «с» — садоқат, сийонат, салоҳ, «в» — васл, важд, вафо; «ф» — фараҳ, фатаҳа, фаражадан иборат⁴.

Абу Райҳон Берунийнинг шарҳини ўқиймиз: «Юнонча «суф» сўзи бизча ҳикматдир. Шунинг учун файласуфга «Пилосупо», яъни «ҳикматни суювчи» деб исм берилган.

¹ Кримский А. Е. История Персии, ее литературы и дервишской теософии. том I, М., 1903, стр. 84.

² Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс-ул луғот. Жилди 2, Душанбе, 1988, саҳ. 14.

³ «Дурдонаҳон наср». Жилди1, Душанбе, 1987, саҳ. 146.

⁴ Курбанмаматов А. Эстетическая доктрина суфизма. Душанбе, 1987, стр. 19.

Мусулмонлардан бир гуруҳи ўша (юқорида айтилган) тушунчаларга яқин фикрга борганидан улар ҳам Сўффия деб аталдилар. Мусулмонларнинг баъзилари сўффия сўзининг термин эканини билмасдан «сод» ҳарфи билан ёзиб, уни суффа сўзига нисбат бериб, «Суффа суҳбатдошлари — асҳоби суффадан иборат кишилардир», — дедилар. Ундан кейин (бу сўзни) Суф аттуюс — така жуни сўздан қисқартирилган деб тушунишдилар.

Беруний Абул-фатҳ Бустийнинг суф сўзини тушунишдаги чалкашликни таъкидлаб, унинг қуйидаги сўзларига диққатни қаратган: «Одамлар сўфий сўзида тортишишиб, қадимдан турли фикрда бўлишиб, уни суф, яъни жун сўзидан олинган деб гумон қилдилар. Мен сўфий сўзини софий (яъни соф, содда) йигитдан бошқа нарса деб билмайман. Шундай қилиб, ўша «софий» лафзи хато ёзилиб «сўфий» лафзига айланиб кетган, ниҳоят (бу сўз) бизга маълум сўфийларга лақаб бўлган»¹.

«Айрим олимлар «сўфий» истилоҳи араб тилидаги жун мато маъносини билдирувчи «суф» сўзидан эмас, — дейди Радий Фиш — балки юнон тилидаги «софос» — донишманд сўзидан олинган, деб бежиз айтишмайди».

Жалололдин Румий ва унинг шогирдлари ўзларини сўфийлар эмас, ошиқлар деб аташган. «Уларга билиш йўлида карвонбоши — мантиқ эмас, муҳаббат эди...»² Сўфийлар ҳам аслида ошиқлар. Улар ҳам билиш йўлида мантиққамас, муҳаббатга таянишган. Сўфийларнинг хирқа кийишлари — чин ошиқлик белгиси. Гулшанийнинг «Гулшани роз» асарига бу ҳақиқат бундай сўзларда таъкидланган:

Қилса муҳаббат майидин сўфи нўш,
Хок нишин бўлғайу пашмина нўш.

Шунинг учун «муҳаббат майидин» маст сўфий билан муқаддас Рух ошиқларини ўзаро ажратмаслик керак.

Тасаввуф тадқиқотчиси М. Ҳазратқулов Шаҳобиддин Сухравардийнинг «Авориф-ул маориф»да «Сўфий калимаси муқаддас каломда учрамайди, лекин сўфийлар тақво аҳлидандур» деб ёзган сўзларига диққатни жалб этади³. Сухравардий сўфий калимасининг «муқаддас калом» — да учратмаслигини шунчаки эслатиб ўтмасдан, қайси тилга мансублигини ҳам айтган.

¹ Беруний А. Р. Ҳикматлар. Тошкент, 1973, 41 - 42-бетлар.

² Радий Фиш. Жалололдин Румий. Тошкент, 1965.

³ Ҳазратқулов М. Тасаввуф. Душанбе, 1988, саҳ. 12.

Маълумки, Шаҳобиддин Абулҳафз Умар ибн Муҳаммад Сухравардий (1144—1234) тасаввуфдаги суҳравардий тариқатининг асосчиси бўлган. У Абдунажиб Абдулқодир ибн Абдуллоҳ Сухравардийнинг авлоди ва шогирди сифатида ўз тариқатини шакллантиришда унинг таълимотига асосланган. Шаҳобиддин Сухравардийнинг «Аворифул маориф» номли машҳур асарига «сўфий» сўзининг этимологиясига доир қайдига биноан, «сўфий» — туркча сўз. У ёзади: «... «сўфий» «Қуръон»да йўқ ва бу сўз туркийдир. Ислоҳ мамлакатларининг иккала қисмида ҳам — Шарқдагидек Ғарбда ҳам бу сўздан беҳабар бўлишган». Сўфий сўзи нима маънони англатади — Сухравардий бунини шарҳламаган экан. Озарбайжон олими А. Г. Алиев «Сухравардий тариқати тўғрисида қайдлар» номли мақола-сига худди шу муаммони очишга интиланган. У қадимий туркларнинг дунёқарашида сув култи муҳим ўрин тутганини тасдиқловчи қатор далиллар келтириб, «суф» «сув» сўздан яралган деган хулосани илгаридан сурди¹.

Олис ўтмишда турк тилли халқлар сувнинг ҳалоскорлик ва илоҳий қудратига инонганликлари маълум. Уларда сув инсонни ҳар қандай офат, бахтсизлик ҳатто ўлимдан ҳам муҳофаза этади, деган собит ишонч бўлганлиги илмда исботланган². Қадимий аждодларимизнинг дунёқарашларида сув — жон, руҳ, боқийлик тимсоли, абадий тириклик нажоти, ҳаёт асоси эди. Бу мифологик ишонч ва эътиқодни акс эттирувчи кўплаб афсона ва ривоятлар яралган.

Мана ўша афсоналардан бирининг мухтасар мазмуни: бир овчи Қуш кўли атрофида ов қилиб юрар экан. Отган қушини у кўл сувида тозаламоқчи бўлибди. Шунда кутилмаган ҳодиса юз берибди: қушнинг ўлик жасадига сув тегиши биланоқ, у жонланиб, учиб кетибди. Бу сир ошкор бўлмаслиги учун тангри кўл атрофида яна минг кўл яратибди. Шу тариқа ҳаётга қайтарадиган кўлнинг қайсиллиги биланмасдан пинҳон қолганмиш.

Озарбайжон мифик тафаккури тарихини махсус ўрганган фольклорист олим Мирали Саидов сувнинг ўлимдан ғолиблиги билан боғли ушбу афсона ҳеч қандай таъсирга алоқадор яралмаганлиги ҳамда оригинал ва табиийлигига тўла ишонч билдиради. «Анча кейинроқ буюк мутафаккир-

¹ «Ислам в истории народов Востока». Сбор. статей. М., 1981, стр. 154—159.

² Қаранг: Сейидов М. А. К вопросу о трактовке понятий жег, Су в древнетюркских памятниках.— «Советская тюркология», Баку, 1973, № 3.

лар «Тириклик суви инсон Ҳзлигиндадур», деган натижага келганлар»,— дейди М. Саидов¹.

Маълумки, сўфий тасавурида Худо — денгиз. Моддий дунё унсурлари тўлқин ва томчилар. Жумладан, инсон ҳам. Буларнинг барчаси денгизга сингиб кетади. Ана шу тушунчанинг ўзи инсон умрининг ўткинчилигига қарши. Унда абадий яшаш эътиқоди ҳоким. Абдулқодир Гилоний уқдирганидек, сўфийнинг идеали — дунёга ҳирсу ҳавасни мағлуб этиб, тақдирнинг қўрқувларидан тозаланмоқ эканлиги ва қадимий туркий халқларда «шув» ёки «сув» сўзлари «уйғониш», «тирилиш», «муваффақият» маъноларни ҳам ифодалаганлиги инobatга олинса, Шаҳобиддин Сухравардийнинг «сўфий»га берган изоҳи тасодифий ёки юзак эмаслиги ўз-ўзидан равшанлашади. Бугина эмас, ахир ҳамма сўфилар ҳам хирқа ёпинавермаган-ку! Аммо уларнинг барчаси учун ўзлик—тириклик суви саналган. Улар илоҳий Нур тажаллийсини кўпинча сув орқали идрок қилганлар. Ҳатто баъзи тариқат аъзолари дастлабки ҳаракатини туз қўшилган сув ичишдан бошлашаркан ва бу воҳид қудрат олдидаги рамзий покланиш ҳисобланаркан.

Алишер Навоий ҳам сўфийликдан мурод — софланиш деган тушунчада бўлган:

Қайт, эй сўфики, пири дайр дурди жомига,
Бўлмоғинг ториб агар софий эмастур машрабинг.

Шу ўринда зоҳид ким-у, сўфий кимлигини аниқ фикрлаш зарурияти туғилаётир. Ибн Сино таърифида зоҳидлар — дунё матосига қизиқиши сўнган шахслар. Илк босқичларида тасаввуфнинг асосий мундарижаси зуҳд — аскетизмдан таркиб топган².

Алишер Навоийнинг ғазалларидан бирида «Шаҳ юриб олам очар, дарвиш оламдан қочар», дейилади. Оламдан қочиш (ал-фирор мин-ад дунё) — дастлаб зоҳидларга хос хусусият бўлган. Машҳур француз олими А. Массэ, «Куръон» суралари ва ҳадис шарҳларига асосланган ҳолда Муҳаммад алайҳиссалом пайғамбарлик ҳаёти ва фаолиятининг илк даврларида дўсту биродарларидан узоқлашиб, Макканинг чеккасида бир мағорада зоҳидона яшаб, бутунлай диний машғулотларга берилганлигини аниқлаган³.

¹ Саидов М. М. Азарбойжон мифик тафаккурининг гайнаглари. Баку, 1983, 118—119-бетлар.

² Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII—XV веках, стр. 316.

³ Массэ А. Ислам. М., 1963, стр. 24-30.

Е. Э. Бертельс француз исломшуноси Л. Массиноннинг фикрларини қувватлаб, шахсий ҳаётда ҳамма жиҳатдан пайгамбар ҳаётидан ўрнак олишга интиланган муҳаддислар орасида ҳам зоҳидлик ривожланганлигини ёзади¹. Абу Туроб Нахшабий зуҳддаги «з» ҳарфини — зиноатдан сақланиш, «ҳ»ни — ҳавога бермаслик, «д»ни — дунёпарастлик қилмаслик деб изоҳлаган экан. Чиндан ҳам зоҳидлик ахлоқда зинокорлик, ҳаводорлик ва дунёпарастлик кескин қораланган. Е. Э. Бертельс ёзганидек, зоҳидлар ҳаётида яна бир жиҳат муҳим ўрин эгаллаган. Бу — ҳалол билан ҳаромни фарқлаш, ҳалолга ҳаромни мутлақо яқинлаштирмаслик. Ҳалол ризқ нима-ю, ҳаром емоқ нима — зоҳидлар учун бунни ажратиш ва умумий қарорга келиш осон бўлмаган. Е. Э. Бертельс сўзлари билан айтганда, узоқ баҳсу мунозаралар олиб борилган. Ниҳоят шоҳ, унинг атрофидаги мансабдорлардан олинадиган ҳар қандай хайру садақа, ҳеч истисносиз, ҳаром, чунки бундай нуфузли кимсаларнинг бойликлари ҳалол меҳнат билан топилмаган, дея ягона хулоса чиқаришган. Шунинг учун шайху зоҳидларнинг аксарияти ё дашту биёбонлардан ўтин териб ёки мешкоблик қилиб ризқи ҳалол билан умр кечирганлар².

Зоҳидлик, аслини олганда, дастлабки босқичдаги мутасаввуфлик. Негаки, зоҳидлар ҳам ахлоқий комиллик, қаноат билан бир қаторда инсон руҳининг ҳурлиги, мушоҳада балоғати учун қайғурганлар. Барча зоҳид ҳам узлатга чекиниб ётавермаган. Улар орасида ўз нуқтан назарини будпарастлик, христианлик ақидалари билан бойитиб, маъруфий савиясини жуда юксалтирган шахслар бўлган. Қодирийя мазҳабидагилар «Фақирлик комиллашса, у — худолик», деб билганлар. Зоҳидлар-чи? Фақирлик — имони уйғоқ зоҳиднинг ақл таянчи, зolim нафси мағлуб этадиган кучи. У қалбини куну тун фақирликка чоғларкан, «Фақр эли имонга бой» бўлишини ўзича яхши идрок қилди. «Илк сўфий — зоҳидлар учун... ихтиёрний фақирлик хос бўлиб, у билан боғли равишда таваккал таълимоти пайдо бўлган»³.

Лекин шу яқинлик ва уйғунликларга қарамасдан, зоҳид билан сўфий ўртасида тафовут ҳам бор. Булар нималар? Биринчидан, зуҳд аҳли асосан шарият атрофида иш юритганлар. Тўғри, баъзи зоҳидлар адолатсиз дунёдан бутун-

¹ Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. Москва, 1965, стр. 15.

² Бертельс Е. Э. Уша асар, 16-бет.

³ Петрушевский И. П. Уша асар, 316-бет.

лай юз ўғирганларки, бунинг моҳияти ҳоким идеологияга муносабат ва ахлоқий қарашларнинг инкоридан бошқа истак бўлмаган. Ҳаётнинг ўзгариши ана шу муносабат ва ахлоқий тушунчаларнинг ўзгаришига боғлиқлигини улар яхши англашган. Бироқ таркидунёчиликни ҳамма зоҳидлар ҳам бир хилда тасаввур қилмаганлар¹. Улар орасида бу ишда пассивлик кўрсатганлари ҳам, қолоқ ёки жуда ақидабозлари ҳам бўлган.

Классик шеърятимизда зоҳидларни танқид этилиши мана шундан. Иккинчидан, зоҳидлик ҳаракатида мистик ҳаёл ва кечинмалар ўрин топмаган. Е. Э. Бертельс мистик кечинмаларни тасаввуф тараққиётидаги асосий унсур сифатида баҳолаган². Шунинг унутмаслик керакки, мистицизм тасаввуфнинг аскетизмдан кейинги, яъни навбатдаги босқичи. Мистицизм — инсон қалби учун илоҳий ишқ уфқларининг очилиши, тахайюл Майи, олам асрорларини ўзича кашф этадиган илми ғайбдир. И. П. Петрушевский, «Мистицизм — бу, аскетизмнинг ривожланиши бўлиб, Худо билан шахсий мулоқот ва илоҳий ишққа интилиш», деб характерлаганда ҳақдир³.

Инглиз олими Ж. С. Тримингэм тасаввуф ислом ичида ривожланган бўлса-да, мистик тамойилни шимолий христианлик тажрибаси ва фалсафасидан ўзлаштирган, мусулмон мистицизми шунинг маҳсули, деб қарайди⁴. Ш. И. Нуцубидзенинг айтишича, мусулмон мистикасининг илдишлари Х асрга бориб тақаладики, бу вақтларда тасаввуф ареопагитиклар мистицизмида қайта ишланган неоплатонизм ғояларидан етарли даражада озиқланиб улгурган. Ш. И. Нуцубидзе, Ал-Қиндийдан Ғаззолийгача бўлган пешқадам файласуф-сўфийлар, шунингдек, Ибн Арабийга ўхшаш тасаввуфнинг улкан арбоблари ареопагитиклар мистицизмига изчил суюнганликлари, ушбу фактга диққатни қаратмасдан Шарқ мистикасининг табиатини англаш қийинлигини ҳам таъкидлайди⁵. Қ. Қазанский шарқ мистикасининг дунёга келишини, биринчи навбатда, будпарастлик динига боғлайди.

---

¹ Кули-заде З. А. Теоритические проблемы истории культуры Востока и низамиведение. Баку, 1987, стр. 43.

² Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература, стр. 17.

³ Петрушевский И. П. Уша асар, 317-бет.

⁴ Тримингэм Ж. С. Суфийские ордены в исламе. М., 1989, стр. 16.

⁵ Нуцубидзе Ш. И. Руставели и Восточный Ренессанс. М., 1967, стр. 74—80.

Тасаввуфнинг пайдо бўлиши ва ривожланишида буд-парастлик, неоплатончилик, христианликнинг иштирок этганлигини илмда кўп гапирилган. Аини бир моҳиятда такрорланаверган бу фикрларнинг ҳақиқатга тўғри келмайдиганлари ҳам оз эмас. Масалан, ғарб ва рус шарқшуносларининг кўпчилиги мистикани дастлаб исломга ёт бўлган «элемент» деган тушунчани илгари сурадилар. Ҳолбуки, тасаввуфдаги мистик йўналишнинг замини исломийдир.

Бир қатор тадқиқотларда, мистицизм — сезги ва ҳиссий қобилият туфайли Ҳаққа яқинлашишнинг хос йўли — маҳсус тариқи деб аталган. Шу нуқтаи назардан биргина далилга диққатни қаратайлик. Аҳмад Яссавий Муҳаммад пайғамбарнинг меърожга чиқиши ҳақида сўзлаб, жумладан, бундай деган:

Ҳаққа қараб қўйди қадам Расулуллоҳ,
Ҳақдин ўзга ҳеч ким йўқтур анда ҳамроҳ,
Мундоғ мақом ҳеч кимга йўқ, воллоҳ-биллоҳ,
Чин уммат сен эшитиб дуруд айтинг, дўстлар...

Дарҳақиқат, «мундоғ мақом» ҳеч вақт, ҳеч кимга насиб этмагандир. Бироқ худди шу мақом Ҳаққа ёвуқлашишга тасаввуф аҳли учун улуғ ибрат бўлмаганми? Улар учун меърож ҳодисаси Ҳақ даргоҳига етиш, Ҳақ билан бевосита «мулоқот» юргизишнинг идеал намунаси бўлиб қолган. Бунга заррача гумондорлик — имон сустиги ва азалий «тийрабахт»лик деб қаралган. Сўфийларда ўз ғояларини «Қуръон»га мувофиқлаштиришга интилиш кучли бўлганлиги сир эмас, албатта. Бу ҳодисанинг сабабини, бизнингча, А. Е. Кримский анча тўғри баён қилган: «Чунки улар (сўфийлар — И. Ҳ.) қандай бўлмасин, мистик-пантеистик йўналишни ҳаммадан аввал исломнинг асосчиси Муҳаммад алайҳиссаломга нисбат бермоқни истаганлар...»¹ Исломда тангри даргоҳига юксалишнинг йўллари учтадир: 1. Оллоҳнинг сифатларини эгалламоқ — бу, Боязид Бистомийнинг йўли. 2. Илоҳий хислатлардан завқланмоқ — бу, Воситийнинг йўли. 3. Тангри билан бирлашмоқ — бу, Мансур Халложнинг йўли².

Мистик ошиқлар учун бош масала — Худо ва Инсон муносабати. Уларнинг образли тасавурида Ишқ ва Комил

¹ К р и м с к и й А. Е. История Персии, ее литературы и дервишеской теософии, часть II, М., 1912, стр. 40.

² Ж а л и л С а н о. Ҳазрати Муҳаммаднинг фалсафаси. Истамбул, 1975, 53-бет.

Инсон ғояси — инсонни худолаштириш ғоясидир, одам — «нусхаи Ҳақ» — Ҳақнинг нусхаси. Мистиклар «Олам ҳама дар Ҳақ асту, Ҳақ дар олам» — бутун олам Худода-ю, у эса бутун оламда дея фикрловчилардир. Уларнинг идрок ва мушоҳада теранлиги, аввало, мана шунда, Муҳаммад пайғамбар ҳадисларидан бирида Оллоҳ номидан бундай дейилган экан: «Мен махфий ганж эдим, ўзимни ошкор қилишни севдим». Мистик кечинмаларнинг завқ манбаи ва нури ана шу илоҳий ошкоралик ҳамда ишқдадир.

Мистика — тажриба йўли, одамни ботиний оламга, инсоннинг ўз ички дунёсига томон олиб боради. Мистик тажриба кишини ташқи борлиқдан, гўё узоқлаштира-да, одам сийратида хаёлий олам очади. Мистикани инкор қилиш — Шахснинг ички Эрки, руҳий юксалишларини инкор этиш билан баробардир. «Мистик тасаввуф объектив суратда прогресснинг, халқ ва унинг бахти, реал ҳаётнинг душманидир»¹, дейиш мистикага душманлик назарида қарашни акс эттиради, холос. Умуман, мистикани бутунлай қоралаш хатодир. «Фалсафанинг илдизи, унинг ҳаётний асоси дин ва мистикадир», — дейди Н. А. Бердяев². Ўзбек адабиётшунослигида (фалсафа илмида ҳам) масаланинг бу жиҳатлари мутлақо ўрганилмаган. Мана, профессор Н. М. Маллаевнинг олий ўқув юрти талабаларига айтилган сўзлари: «... мистицизм, бу олам қандайдир сирли оламдир ва ғайритабий кучларнинг бир соясидир; инсоннинг яшамоғи бахтсизлик, ўлим бахтдир, у ўз ўлими билан «ал-ҳақ»қа қовушади деб таълим беради...»³ Мистицизм бу оламни «ғайритабий кучларнинг бир соясидир» демайди. Балки ягона илоҳий қудрат — Ҳақнинг акси, оламнинг моҳияти Ҳақда яшириндир, дея таълим беради. Бундан ташқари, мистик фалсафада «инсоннинг яшамоғи бахтсизлик» деган ақида йўқ, лекин илоҳий гўзаллик жозибаси, олами ғайб ҳайратларидан бенасиб, ҳайвондай кун кечириш бахтсизлик ҳисобланган. «Ўлим бахтдир», деган тушунчага келсак, уни саёз тушунмаслик керак. Мистикада ўлимга муносабат ҳар хил. Масалан, Рухдаги ўлим. Бу — нафсга қурбон вужуддан руҳнинг чекиниши бўлиб, бошқа ҳеч вақт Рухни одам руҳий ҳаёти билан қониқтира олмайди. Қалбдаги ўлим. Бу — қалбнинг маънавий видолашуви бўлиб, инсон бошқа ҳеч пайт қалб амри билан ҳаракат қила бил-

¹ Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. Тошкент, 1970, 399-бет.

² Бердяев Н. А. Философия свободы. М., 1989, стр. 30.

³ Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1976, 510-бет.

майди. Ақлдаги ўлим. Бу — ақлнинг худбинлик қафасида жон узиши бўлиб, одам бошқа ҳеч қачон боқий ҳақиқатни англаш даражасига чиқа олмайди. Ахлоқдаги ўлим. Бу — кўникмага айланган ахлоқий ақидаларга қуллик бўлиб, одам бошқа ҳеч замон хулқий тубанлигидан кеча олмайди.

Мистика бундай ўлимнинг бирортасини бахт ҳисобламайди. Ва шундай бахтсизликлардан қутулиш учун Ҳақ билан қовушишни тарғиб этади. Буюк шоир А. Блок мистик ўздан кечишни, шахснинг худбинлик, худпарастлик касалидан қутқазувчи чора деб бежиз инонмаган эди. Шунинг учун ҳам тасаввуф мистикаси илк даврларда феодал худбинлиги, ижтимоий-сиёсий худпарастликка қарши бир исён руҳини ифодалаб, эзилган омманинг ҳақ-ҳуқуқларини ўзича ёқлаган эди. Мистикада ёвузлик, зўравонлик, инсоний ноқислик ва идеал ҳурлик муаммолари кенг тадқиқ этилган. «Илк сўфийларнинг халқ орасида тез танилишига бош сабаб шуки,— дейди А. Ҳайитметов,— улар мазлум халқнинг ҳукмрон синфларга, бой табақаларга бўлган чексиз нафратини ифодадилар ва бошқаларга зулм қилиб бойлик орттиргандан бу дунёда яшамаган, ундан кўз юмган аъло дедилар. Аббосий Тусий деган сўфий бу ҳақда шундай дейди: «Дунё—бу бир ўлакса нарса бўлиб, у билан аввал шерлар, кейин қоплонлар, бўри ва итлар, ундан кейин эса қарғалар қорин тўйдиради. Улардан қолганига эса гўнқўнғиз ва чумолилар ёпишади. Шерлар — подшоҳлар, қоплонлар — амирлар, бўри ва итлар — уларнинг аъёнлари, қарғалар уларнинг табааларидир. Гўнқўнғизлар — аравакашлар, чумолилар эса бозордаги одамлардир»¹.

Мана шундай сабабларга кўра ҳам мистик ошиқлар «сир шароби»дан қониб, тўғрилиқ, тенглик, ҳурлик, боқийлик оламига дахлдор хаёлларга фарқ бўлишган.

«Сукунат ва ёлғизликда ўз-ўзингни ва ўзингга доир ҳақиқатни топасан. Худди шу ҳақиқат орқали бошқалар тўғрисидаги ҳақиқатга етасан. Одамлар билан ҳар кунги муомала-муносабат, ҳатто эркин хоҳиш бўлишига қарамасдан, бизни уларнинг фақат кучсиз, ғалати, кулгили жиҳатлари-ю, майдакашликларидан огоҳ қилади, холос»². Жорж Бернаноснинг бу фикрларини мистик ҳиссиётларга эга Ҳар бир илғор кишига нисбат бериш мумкин. Ўзига доир ҳақиқатни текшираётган Одам, албатта, воқеликни атроф-

¹ Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. Тошкент, 1970, 161-бет.

² Ежи Коекак. Экзистенциализм в философии и литературе. М., 1980, стр. 304—305.

лича таҳлилдан ўтказади. Шу тарзда у бошқалар тўғри-сидаги ҳақиқатни ҳам чуқур ўзлаштиради. Демак, бундаги ёлғизлик, одамлар ва воқеликдан шунчаки узоқлашиш эмас, балки маълум бир давр мафкураси ва худбинлик дунёқарашидан ўзни четга олишидир. Махатма Ганди «Қимки Худога дўст бўлишни истаса, ё ёлғизланиши ёки ҳамманн ўзига дўст тутиши керак», — дейди. Мистикада Худога дўстлашиш — ёлғизланишидир. Аммо бу ёлғизланишда инсоний дўстлик шартинисбатан бошқача. Унда дўстлик кўприги — илоҳий Ғам. Шу кўприкдан ўтганларнинг барчаси Дўст «атрофида» уюшган, маслагу муҳаббатини бир дўстлардир. Аммо бу нарса ҳеч қачон махсус таъкидланмайди. Чунки мистик таълимот бўйича инсон маъшуқи азалга нақадар яқинлашса, у ўшанча, ёлғиз. У одамлардан қочаркан, ўзининг сўнгсиз танҳолигидан ҳам қочади.

Парим бўлса учуб қочсам улусдин то қанотим бор,
 Қанотим куйса учмоқдин, югурсам то ҳаётим бор.
 Чиқиб бу дайрдин Исоға нечун ҳамнафас бўлмай,
 Биҳамдиллаҳ, тажарруд бирла ҳимматдин қанотим бор.
 Халойиқ суҳбатидин минг ғамим бордурки, муфт ўлғай.
 Агар минг жон бериб билсамки, бир ғамдин нажотим бор.
 Чекиб ағёрдин юз жавру тортиб ёрдин минг ғам,
 Не ўзга халқдин ғайрат, не ўзимдин уётим бор.
 Кечиб кўздин ёзай бир хатки, даҳр аҳлиға кўз солмай,
 Бу дамким кўз саводидин қаро кўздин давотим бор.
 Тилар кўнглум қуши анқодин ўтгай нари юз водий,
 Мунигдек сайр этарга Қофдин ортуқ саботим бор.
 Навоий, билки шаҳ кўнгли манга қайд ўлмаса, биллаҳ,
 Агар кавнайиға хошок чоғлиғ илтифотим бор.

Ҳар қандай улуғ санъаткор шеърда Сўз, унинг ўзи акс эттиришни истаган фикр ва туйғудан бир неча ҳисса ортиқ маъноларни ифодалайди. Шунинг учун ҳақиқий шеърнинг ғоявий-бадий таркибида ҳаминша нималардир сир бўлиб, маъно гавҳари яширинлигича қолаверади. Энг зукко шеършуноснинг ҳам таҳлил имконияти чекланган. Чунки қанча уринмасин, сўзнинг мажозий моҳиятини барча ранг, оҳанг товланишлари билан гавдалантира олмайди. Бирданига бир неча рамзий мазмунларни таркибига бирлаштира олган шеър — чинакам шеър. Навоийнинг ғазали шу даъвонинг ёрқин исботидир. Уни ўқиган бугунги ўқувчи қандай хулосаларга келади. Тахминан бундай: Шoirни «улус» жуда бездирган экан-да, қанот чиқариб

қочишни кўзлабди. Шоҳ унга илтифот кўрсатганида, балким у «халойиқ суҳбатидан минг ғам»га гирифтор бўлмасмиди. Бунга сабаб ўша жаҳолатли замон, адолатсиз феодал тузум ва ҳ. к.

Ҳазалнинг шахс ва замон ўртасидаги зиддиятлар хусусида фикр қўзғагани яхши, албатта. Лекин бу шоирнинг қўлига қалам тутқазган асосий дард ёки бош мақсад эмас.

Туркий тасаввуф шеъриятининг буюк вакили Юнус Эмро ҳусни мутлақ ошиқлари тилидан:

Ишқинг олди мандан мани,
Манга сан кераксан, сан!
Жисмим ёнур кеча-кундуз,
Манга сан кераксан, сан!—

деб айтган. Илоҳий «муҳаббат баҳрининг ғаввоси» бўлган юрак тавҳид шавқига муҳтождир. Уни Ҳақдин бошқа «на борлиқ», «на йўқлик» — ҳеч нима севинтирмайди. У тахайюл ва ваҳдат майидан маст, халқу оламдан қочиб, «кўнгул тахтининг шоҳи» — Ҳақ даргоҳига учмоқ шавқида ёнади. Навоий ғазалида ҳам «Ман»ликдан кечиб, «Сан»ликка юз бурган лирик қаҳрамоннинг сирли кечинмалари, олами ғайб сори хаёлан парвози тасвирланган.

Эзур мақсад йироқ, водий узун, тун тийра, йўл бўртоқ,
Бу йўлда салб этиб ўзлик юкин, ўзни сабукбор эт,—

дейди Навоий бошқа бир ўринда. Юқоридаги ғазал қаҳрамони «ўзни сабукбор» эта олгани учун ҳам «учиб қочмоқ» ниятини очиқ изҳор қилган:

Парим бўлса учиб қочсам улусдин то қанотим бор,
Қанотим куйса учмоғдин, югурсам то ҳаётим бор.

«Парим бўлса», демоқ билан одамда пар пайдо бўла қолмайди. «Учуб қочсам» дейиш улусдан қутилиш чораси эмас. «Қанотим куйса...» Дарвоқе, қанот нимадан куяди? Қуёш оташиданми? Йўқ, ҳусн қуёшининг нуридан. Навбатдаги байтни ўқиб англаймизки, лирик «Мен» «Парим бўлса учиб қочсам...», дея асоссиз сўзламаган экан. Самога учган Исо пайғамбар унга ўрнак. У Исога ҳамнафас бўлмағни истайди:

Чиқиб бу дайрдин Исога невчун ҳамнафас бўлмай,
Биҳамдиллаҳ, тажарруд бирла ҳимматдин қанотим бор.

Дайрдин чиқмоқ — бу дунёни тарк қилмоқ. Аммо даҳри дундан баланд кўтарилиш учун ҳам мустаҳкам қанот керак. Шу маънода тажарруд — воз кечиш ва ҳиммат тилга олинган.

Дийдор талаб ошиқларнинг суҳбати — илоҳий суҳбат. Улар учун, Ибн Арабий айтмоқчи, жимлик ва сукут орифликнинг олий белгиси. Ҳақиқий ишқ аҳлининг иқрорига кўра, «Қай ерда тинчлик бўлса, Ҳақ ила бирлик бўлар». Халойиқнинг ўткинчи манфаатларга дахлдор машмашалари ана шу хаёлий бирликка халал беради.

Халойиқ суҳбатидин минг ғамим бордурки, муфт ўлгай,
Агар минг жон бериб билсамки, бир ғамдан нажотим бор.

«Халойиқ суҳбатидин минг ғам» исканжасида қолган киши нажот тилаши табиий. Аммо бу «минг ғам»дан биттасида ҳам нажот йўқ. Агар бўлганида текинга «минг жон бериб» бўлса-да уни билиш мумкин.

Чекиб ағёрдин юз жавру тортиб ёрдин минг ғам,
Не ўзга халқдин ғайрат, не ўзимдин уётим бор.

Биринчи мисрада гап ёр ва ағёр ҳақида. Ағёр — душман ёки ғамим. У юз жавр кўрсатган бўлса, ёр ёхуд дўст минг ғам етказган. Шу боис ўздин ҳам, «ўзга халқдин» ҳам узоқлашилган.

«Рақиб», «ағёр» деганда биз салбий қиёфадаги инсон образи тўғрисида ўйлашга кўникиб қолганмиз. Ҳолбуки, тасаввуф адабиётида «рақиб ва ағёр» ҳақидаги фикрлар нафсга доирдир.

Тўққиз мингдур бу нафс ҳашорати,
Мудом эгарлидир аларнинг оти...

Юнус Эмро «Тўрт кишидир йўлдошим...» дейди. «Ул тўртнинг бири — жон, бири — дин, бири — имон». Охиргиси-чи? Мана эшитинг:

Бири нафсимдур душман,
Анда савашиб қолдим...

Заҳриддин Муҳаммад Бобур ҳам «Шаҳвату нафс қавий душмандур», «Нафс ёғисини мағлуб этгил», дер огоҳлантиради.

Навоийнинг «Чекиб ағёрдин юз жавр...», дейиши, бу — «нафсу золим»га тегишли. «Ёр» эса вужуди мутлақдир. Нафсни енгиш — «ўзлик иморатин» бузиш. Акс тарзда «Не

Ўзга халқдин ғайрат, не ўзимдин уётим бор», дейиш ҳолатига кўтарилиш имконсиздир.

Кечиб кўздин ёзай бир хатки, даҳр аҳлига кўз солмай,
Бу дамким кўз саводидин қаро кўздин давотим бор.

Нега кўздин кечиб «бир хат» ёзиш керак? Фақат «даҳр аҳлига кўз солмас»лик учунми? Йўқ, албатта. «Жон кўзи» Ёрни кўриб, «Дил ондин хабар» бергач, ҳусн шоҳи жон ичинда жойлашиб, «кўнгилни арш» айлайди. Бу — ботин кўзнинг очилиши:

Ботин кўздир Дўстни кўрган,
Бу зоҳир кўз ёбондадур...

Кўздин кечиш ва «кўз саводи»га оид ҳақиқат асосан мана шу.

Тилар кўнглум қуши анқодин ўтса нори юз водий,
Мунигдек сайр этарга Қофдин ортуқ саботим бор.

Бу икки мисрада фано водийсига сайр эътиборда тутилган. Чунки анқо қушидан ҳам «нори юз водий»га ўтишга аҳли фано қодирлигига Навоийнинг ўзи гувоҳлик берган:

Уруж истар эсанг бу дайр ичинда фоний ўлғилким.
Малак узра қадам босиб ўтар аҳли фано густоҳ.

Демак, шеър қаҳрамонининг анқо манзилидан ҳам «нори юз водий»га сайр этарга саботи етарли. Ахир, унинг кўнгли «фано кучидин зўрбозу» истаётир. Ғазалнинг сўнгги байтини ўқиймиз:

Навой, билки, шаҳ кўнгли манга қайд ўлмаса, биллаҳ,
Агар кавнайиға хошок чоғлиғ илтифотим бор.

Ниҳоят, бош муддао гапирилди: шоҳнинг кўнгли шоирга мойилмас. Шунинг учун икки дунёга ҳам унинг «хошок чоғлиғ» илтифоти йўқ. Профессор А. Ҳайитметов ғазал шоирнинг йиғитлик вақтида яратилганига таяниб, ўша шоҳ «Навойга душманлик назари билан қараб, унга Ҳиротда кун бермаган золим Абу Саид эди. Унинг даврида Навоий Ҳиротда ниҳоятда қийналиб, бир пулга зор бўлиб, туришга уйи йўқ, ейишга овқати йўқ ҳолда яшайди... Ҳиротдаги хушомадгўй феодаллар подшонинг Навоийга муносабати-

нинг ёмонлигини билиб, унга нисбатан яхши қарамаганлар. Натнжада шоир юқоридаги ғазалда тасвирланган аҳволга тушган ва охири Ҳиротдан кетиб қолган», деб ёзади¹. Ғазалдаги умумий руҳ, мистик кечинмаларнинг бағоят қуюқлиги, сўз ва оҳангдаги ғамгинлик шундай хулоса чиқаришга асос беради. Аммо ғазалнинг ғоявий-бадий мундарижаси бошқа мулоҳазаларни ўртага ташлашга ҳам монелик қилмайди.

Алишер Навоий ғазалларидан бирида шоҳга мурожаат этиб, ўзни «Ўздин улуғроқ шоҳга ҳожатманд» биллишга чақирган. Бу шоҳ — Оллоҳ. Ғазал хотимасида ана шу шоҳдан марҳамат кутилаётир. Шоирнинг икки дунёни ҳам хошокча назарга илмаслиги бир золим подшоҳнинг муносабатигагина боғланса, шеърда аксини топган илоҳий-фалсафий моҳият ўз-ўзидан майдалашади.

Югурма ризқ учун, не етса ҳақдин англаким, комил
Не келтургил демиш, не ғайбдин етганин қайтормиш.

Навоий энг мушкул аҳволда ҳам шу эътиқодга содиқ қолганлиги ва Тангридан бошқасидан қўрқиш, шафқат тилашни ноқислик билганлиги шубҳасиздир.

Алишер Навоийдан яна бир мисол келтирайлик:

Олимда табиби чора созим ҳам йўқ,
Енимда рафиқи дилнавозим ҳам йўқ,
Теграмда аниси жон гудозим ҳам йўқ,
Бошимда шаҳи банда навозим ҳам йўқ.

Бекаслик азоби жонидан ўтган ёки ортиқ даражада мусофирлик тортган кишигина шундай ҳазин ва ғамгин сўзлайди. Эътибор беринг, ёлғизлик бир бечорани тўрт тарафдан қуршаб олгандай. Гап шундаки, Дўст билан дўстлашган юрак одамлардан табиблик ҳам, рафиқлик ҳам, анислик ҳам кутмайди. Чунки унга азалий Ёрдан яқин чора соз ёки дилнавоз бўлмайди, у «Бор» — деса, ошиқлик даъвоси ёлғонлигини исботлайди. Рубоийдаги «Йўқ, йўқ, йўқ»ларнинг ортида «Моҳим ҳам, шоҳим ҳам Ҳақдур!» — деган моҳият акс эттирилган. Бундай шеърлардаги алоҳида таъкидларда яна бир мақсад яширинган бўлиб, худонинг фазилатларига диққатни қаратади. Худога ахлоқ томонидан ёндошилганда, юксак ва ўрнат сифатлар унда беҳисобдир. Пайғамбар ҳадисларидан бирида айтилганидек,

¹ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Тошкент, 1961.

«Тангри покдир, покизаликни яхши кўради... сахийдурки, сахийларни яхши кўради...».

Ахир, Оллоҳнинг иродасида нега сустлик, ноқислик сезилмайди? Нега у қадар чекинмайди? Нечун унга на бойлик, на шуҳрат, на салтанат керакмас? Нега у таъсирга берилмайди? Қудратидан нега у ҳаволанмаган? Ақлли одамларнинг ҳам хаёлига келавермайдиган бундай саволлар мистикларни жиддий қизиқтирган.

Бертран Расселнинг «Мистицизм ва мантиқ» мақоласида ёзилишича, дунёни мистик идрок этишда донишмандликнинг шундай бир унсури мавжудки, унга ҳеч қандай восита билан эришиб бўлмайди. Мистик маърифат нури ёруғида яшайди. Ўзгалар зўрга пайқаётган мавҳум нарсаларни у ёрқин кўради. Унинг билими қаршисида ҳар қандай бошқа билим кучсиз ва ночор кўринади¹. Мана шу маърифат «Худо — олий ҳақиқат, унда ҳамма-ҳаммаси мукамал, мусаффо ва гўзал, унинг адолати парчаланмас, қарашлари зиддиятсиз», дегандай мантиқларни акс эттиргандир.

Ҳар қандай ғоя Шахс характерида илдиз ёзиб, Ўзликни ифодалагандагина қудрат касб этади. Мистикларнинг ўзлигида биз ҳурлик, руҳий шижоат ва инсоннинг мислсиз улуғлашувини кўрамиз. Чунки, улар, Эрих Фромм айтганидек, «худосифат инсонлар кучидан, инсон Худога муҳтож бўлганидек, Худо ҳам инсонга муҳтож деган ўша ғоядан чуқур руҳланганлар. Ва Худо билан инсон бирлигини — инсон Худо тимсолида яралган деб тушунганлар». Э. Фромм яна мистикларнинг тажрибаларида «қўрқув ва итоаткорликмас, шахс кучини тасдиқлаш ётади»,— дея таъкидлайдики, чиндан ҳам мистикада Худонинг инсон устидан ҳокимлиги йўқ. Инсоний ўзҳокимлик бор. Шунинг учун ҳам бу таълимот шахснинг эрк ва истиқболи шахснинг ўзида, унинг ўзида истак ва эҳтиёж уйғонмагунча у ҳеч қачон илоҳийлашмайди, деб ўргатган².

Маълумки, тасаввуф маънавий комиллик йўлини тўрт босқичга ажратгандир. 1. Шариат. 2. Тариқат. 3. Маърифат. 4. Ҳақиқат.

Шариат — тайёргарлик босқичи. Унда диний қонун-қондалар, «Қуръон» ва ҳадислардаги ахлоқий, илоҳий кўрсатмалар пухта ўзлаштирилган. Шариат талабларини бажармасдан тариқатга ўтишга рухсат бўлмаган.

¹ Рассел Б. Почему я не христианин. М., 1987, стр 37—60.

² Фромм Э. Психоанализ и религия. «Сумерки богов». М., 1989, стр. 175.

Маҳмуд Шабустарий шариатни—пўст, ҳақиқатни—мағзга қиёслайди. Ва пўст билан мағз оралигини тариқат деб атайди¹.

«Шариат — «қонун». Тариқат — «йўл». «Қонун» вужуд ва қалбни тарбиялайди, «йўл» кўнгилни поклаб, руҳни нурлантиради»². Тариқат йўлига пир етакчилигида қадам қўйилади:

Тариқатга сиёсатлиғ муршид керак,
Ул муршидга эътиқодлиғ мурид керак.

Аҳмад Яссавий муҳаббат «буроқини миниб», «сир шаробин ичиб» руҳи қонган ва «нишқ боғида наво» қилган соликка нисбатан, «Андоғ ошиқ тариқатда жавлон қилгай», дейди. Лекин «сир шаробин» нчгунча қадар Йўлчи манзилни яқинлаштирувчи бир неча ахлоқий-психологик «жараён»ларни бошдан кечириши зарур бўлган. Е. Э. Бертельс бу тўхтам — мақомларни алоҳида-алоҳида характерлаб берган³.

«Лисонут-тайр»да бир қуш «кўп гуноҳ» қилиб уятга ботганлигидан нолийди. Пок васлга поклик билангина етишиш мумкинлигини ўйлаб ғамга ботаётганлигини айтиб, Худҳуддан ёрдам сўрайди. Шунда Худҳуд:

Бу гунаҳдин оримоқ эттинг ҳавас,
Ул доғи осон эрур, эй булҳавас.
Тавбадур они оритмоққа илож,
Зулмати исён аро будур сирож,—

дейди ва бир ҳикоят нақл қилади. Бу — «журму исён бирла» тийраҳол бўлиб жаннат равзасидан қувилган «Одам Сафий алайҳиссалом ҳикояти». «Юз қаролиғ» толедан кўп инграган бу Одам сарсон-саргардон, ғарибликда кун ўтказган. Лекин тавбаси туфайли чора эшиги очилиб, яна ҳайдалган жойига қайтган.

Тариқат йўлидан мақсад манзилига боргувчи ошиқ ҳам тавба қилмасдан илгарилай олмайди. Тавба — дастлабки мақом.

«Маҳбуб ул-қулуб»да тавба тўғрисида ёзилган: «Ҳақиқий тавба—ёмон феъллар туфайли келадиган азоб-уқубат-

¹ Маҳмуд Шабустарий. Гюльшан-и раз. Баку, 1977, стр.57.

² Жуковский В. А. Человек и познание у персидских мистиков. С-Петербург, 1895, стр. 18.

³ Бертельс Е. Э. Уша асар, 36-37-бетлар.

ларнинг олдини олмоқдир ва Ҳақ мадади билан у феъллардан чекинмоқдир.

Тавба — гуноҳкор банданинг кўнгил кўзгусини гуноҳ зангидан тозалайди; авф сайқали билан у кўзгунинг юзини ёритади. Тавба — бахтсизлик йўлининг охири ва тўғрилик йўлининг бошланишидир; у такаббурлик ғафлатидан сесканмоқ ва башарият уйқусидан уйғонмоқ ва ўзининг нолайиқ аҳволини англамоқ ва беҳуда феълларини ташламоқ, кўзга кўринмас ярамасликларни ҳис қилмоқ, керакмас нарсаларга интилиш зараридан хабардор бўлмоқ...

Тавба — инсонга хос саркашликдан воқиф бўлмоқ; кишини тўғри йўлдан оздирувчи нафс фасодидан ва кўнгил итоатсизлигидан нафратланмоқдир.

Тавба — Ҳақдан нажот тилаш вақти келганидир; банданинг нафсга тобеъ бўлишини тарк этганидир. Бу — кечани ёритувчи гавҳар, ҳар бир қора кун кечирувчи кимсага лойиқ эмас. Бу тавфиқ шамини яхшиликлар йўлбошчисига ҳар кимга ҳам ато қилмайди...»¹ Шу маънода ҳам шариятдаги тавба билан тариқатдаги тавба ўртасида анча фарқ сезилади. Чунки Хаёл вужуди мутлаққа қаратилгандан сўнг ҳам гуноҳ ва тавба орасида тебраниш ўзлик камолотига тубдан зиддир. Навоийнинг қуйидаги рубоийсида шу масала талқини берилган:

Гар қилса киши қилиб гуноҳе тавба,
Ул журмга бўлса узрхоҳи тавба.
Қилмоқ неча гоҳ журму гоҳи тавба,
Бу журм ила тавбадин, илоҳи, тавба!

Навбатдаги мақом — вараъ, маъноси — тақво, парҳезкорликдир. Вараъ мақомида илк зоҳидларга ўхшаб ҳалол ва ҳаромни ажратишга жиддий эътибор қилиниб, «тотлиғ-тотлиғ» ейиш, «турлук-турлук» кийиш майллари тўла енгилади. Қаноат туйғуси Йўлчининг кўнглига осудалик, ҳеч қандай таъма ва вужудий эҳтиёж чалғита олмайдиган хотиржамлик бахш этади.

Андоқки салоҳ анга вараъдин бўлди,
Билгилки, фасод анга тамаъдин бўлди.

Алишер Навоий вараънинг самарасини покланиш ва

¹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Насрий баён муаллифи Иноят Махсумов. Тошкент, 1983, 44-бет.

осойишталик деб эътироф қилгани ҳолда бошқа фикрни ҳам илгари сурган:

Навойни вараъу зуҳд қайди ўзлукдин
Халос қилмади, эй ишқу май, магар ҳам сиз?

Вараъдан кейин «фақр» мақоми келади. Фақирлик дунё ноз-неъматларидан кечиш, моддий муҳтожликлардан устун келиб Руҳни бойитишдир. Ошиқ «нафс ширки»ни бу йўлдаги «балодур» деб англайди. Унингча, «Нух умрию Сулаймон мулкига йўқтур бақо». Шунинг учун «атласу зарбофт сўзин» қўйиб «фақр этагин» тутмоқ лозим.

Ҳаводис дафъиға шаҳ кўк ҳисори гар чиқсун,
Ки фақр аҳли учун дайри фано дорул-амон бас,—

дейди Алишер Навоӣ. Лекин фақирлик тажрибаси осон эмас. Бунда руҳий заҳматлардан, ҳайратлардан, ишқий офатлардан енгилмаслик керак. Хуллас, Навоӣ айтганидек, «Фақр дашти не қотик йўлдурки, солиқ ҳар неча Қилса диққат бирла Ҳақ амрин адо, тақсири бор». Шуларга кўра ҳам фақрдан сўнгги мақом — «сабр». Бу мақомда солиқ ташқи дунё машаққатларига чидаш билан бир қаторда «ҳар не ҳақдин юзланса, таҳаммул пеша қилгай ва ҳар бало келса, сабр қилгай». Алишер Навоӣ сабрда эътиқод манзилени кўради. Собир кишининг доди, албатта тангрига етади:

Чун бўлди сабур тенгри додига етар,
Собир киши оқибат муродиға етар.

Сабр ранжини қанча афзун айлаб, «нечаким кўнгулни маҳзун» этмасин, у «зафар сори башорат»дир:

Нафс уйига сабр ила иморат англа,
Бесабрлиғин анинг шарорат англа,
Шу сабр сори анга ишорат англа,
Сабрни зафар сори башорат англа.

В. Соловьёв «Қуръон»да сабр «қалб поклиги ва ахлоқий эрки мўътадил сақлаш маъносида» битилган дейди¹. Сабр мақоми тасаввуфда ҳам руҳ улуғворлиги, қалб поклиги ва ахлоқ ҳурлигини муҳофаза этиш воситасидир.

¹ Соловьёв В. Магометъ. Его жизнь и религиозное учение. С-Петербургъ, 1896, стр. 41.

Сабр мақоми «таваккул» мақомига йўл очади. Бунда ошиқ ўзининг толейини ҳам, эртасини ҳам бутунлай маъшуқни азалга топширади. У тирикчилиги учун на ташвишланади, на қайғуради. Чунки унинг улуғ посбони бор. Сўроқлардан сақланиш, шубҳага ўрин бермаслик, шафқат тиламаслик, ҳадия олмаслик — булар ушбу мақомнинг зарур шартларидандир. Зеро:

Ҳар йўлгаки кўнглунга ҳавас бўлғусидур,
Тенгрига таваккул санга бас бўлғусидур.

Айрим олимлар таваккални тасаввуфнинг реакцион жиҳатларидан бири сифатида баҳолаб, меҳнаткаш оммининг синфий туйғуларини ўтмаслаштириб, мазлумларни ғоятда оғир ижтимоий шароитларда яшашга, пассивликка кўниктирган деб ҳукм чиқарадилар. Бизнингча, бундай ҳукм унча тўғри эмас. Ҳақиқий таваккалчилар учун жувонмардлик, имон ва эътиқод собитлиги хос бўлган. Улар яратганнинг ўзини ягона раҳбон ва ғамхўр деб тан олишган. Шу боисдан таваккал йўлига тушган кишилар, кимлигидан қатъий назар, инсон қиёфасидаги «худоча»ларга бўйсунмаганлар. Бунда манфаат, дейликки «бир аёқ ош учун» маслағига хиёнат қилганлар кескин айбланган. Алишер Навоийнинг қитъаларидан биридаги фикрлар бу даъвога далилдир:

Таваккулни улким қўюб хотирига,
Тушар шоҳ оллинда қуллуқ ҳавоси,
Наснби анинг бир аёқ ош эрур бас,
Агар ганжи Қорун эрур муддаоси.
Бировким, бўлур бир аёқ ош учун қул,
Юзига керакдур қазоннинг қароси.

Охирги мақом «ризо» аталиб, унда «ҳар не ҳақдин келса ва ҳар ким сабаб бўлса, мусаббибдин (сабабчидин) ўзга кишини арода кўрмагайлар. Ва ризо изҳорин ўзгалар тили ва кўнглига кирмагай.» Ризо сокинлик, ҳар қандай кулфат ёки хушнудликни ҳам ўзни йиғиштирган ҳолатда, бамайлихотир қаршилаш иродасини тарбиялайди.

Қадимги Хитой файласуфлари, бошқаларга совуққонлик билан қара, ўзгаларни совуққонлик билан тингла, мушоҳада юритганда совуққон бўл, совуққонликда изтироб торт, деб талаб қилишган экан. Шундай талаб исломда ҳам бор. Совуққонлик — қизиққонликнинг тескари томони саналадиган бўлса, у — юзакилик, ўзни тутолмаслик ва худпарастликнинг кушандасидир. Ризо мақоми-

даги совуққонлик, донишмандлик, ички ҳурлик, бардош сингари хислатлар билан бирликда зуҳрланади.

Мазкур мақомлар тугагач маърифат босқичига кўтарилади. Маърифат илму ҳақиқатни эгаллаш, инсон ва Оллоҳ орасидаги яқинликни мукамал англаш донолигидир. Илоҳий маърифат ошиқни маълум дин ёки мушоҳадалардан беҳад баланд кўтаради.

Боқма эй зоҳид, ҳақорат бирла ашё сориким,
Бўлмоғон онинг сифати мазҳари йўқ ҳеч зот.

Навоийнинг бу байтида маърифат «довон»идан ўтган кишининг нуқтаи назари акс эттирилган. Чунки билимда ўша юксакликка чиққан одам ҳеч пайт зоҳидга ўхшаб «ашё сори» «ҳақорат бирла» боқмайди. Балки ҳамма жой ва ҳамма нарсада Ҳақ сифотининг аксини кўради. Бундай киши эса ориф дейилади. Орифнинг мақсади ўз маъруфи, яъни Оллоҳга йўналгандир. Ориф илму илоҳийда танҳо, танҳоликда барчадан билимдон. Унинг Ақл назари ўткир ва кенг. Ҳеч ким кўрмагани ҳам у кўриб, олам сир-асрорларини теран идрок этади. Лекин унинг тушунчаларини ўзгалар англашга қодир эмаслар. Аҳмад Яссавий демоқчи:

Ориф ошиқ жон мулкида алам тортса,
Ўн саккиз минг қомур олам гулгул бўлур.
Кўнгул қуши шавқ қанотин тутиб учса,
Жумла вужуд ёдин сайрар — булбул бўлур.

Ҳа, орифнинг алами ҳам, шавқи ҳам «жон мулкида» кечиши, у «жаҳону жонни онинг садақаси» қилса-да, «Юз туман жону жаҳондин яхши жонон» ишқини ҳалойиқдин пинҳон тутуши шарт. Алишер Навоий ориф тилидан ҳатто:

Ичингда сирри ҳақиқатни ёшурай дер эсанг,
Улустин, ул гуҳари бебаҳони иннҳон ют.—

дейди. Орифлик эътиқодига кўра, «билган — гапирмайди, гапирган — билмайди». Зотан, ориф — «маърифат оламинда бир уммон»дурки, у ўз табиатига хилоф тарзда сўз изҳор қилолмайди. Унинг «Ҳақ деяжак нафаси Ҳақдин» келиши учун ҳам «сўйлаяжак кўзлари» бамисли «Қуръон». Ахир у Ҳақдин бошқасидан узоқлашгач, на очлик, на тўқлик, на бойлик, на камбағаллик, на мақтов, на ҳақорат — хуллас, ҳаммасига бир зайлда бепарво бўлгач, орифнинг мана бундай қарорларга келиши ажабланарли эмас:

«Ўз тилим чун истамас розимни ихфо айламак,
Ўзга тилдин не таажжуб бўлмай ифшо айламак...
Кўз менга бас, тилни истарамким хўб эмас,
Роз ифшо айламак, басдур тамошо айламак».¹

Шунинг учун орифга Ҳақдин қанча «ганж файз етса», «Иши дам урмайин ани ёшурмоқ». Алишер Навоий «Эрур орифқа ганж файз етса», деб бошланадиган қитъасида бу фикр исботига шундай қиёсий далил келтиради:

Қуёш акси тушуб дарё ичинда,
Не мумкиндуру анинг сувин тошурмоқ.

Дарҳақиқат, «ўтга солса ўтдин ёнмас», англаш азобларидан сира тонмас маърифатпарвар — бу, орифдур. Асло кўпирмас ва тошмас сокин Дарёдир ориф.

Шариатдан тариқатга ўтиш, маърифат босқичига кўтарилишга нисбатан энгил. Бироқ «Тариқатни ҳақиқатга улаб», «Бу дунёдан дурру гуҳар» олиш ҳамма ошиқларга ҳам насиб этавермаган. «Жондин кечкан, хос қуллар»гина Ҳақиқат босқичига эриша билганлар. Аҳмад Яссавий:

Ҳақиқатнинг дарёсидин гавҳар олгон,
Гаввос янглиғ ул дарёдин чиқмас бўлуру,—

дейди. Бу ерда гап фанолик ҳақида. Фано — тасаввуфдаги энг мураккаб ва чалкаш масалалардан. Мирзо Фатали Охундов Жалолиддин Румий ҳақидаги мақоласида «на ҳинд файласуфлари, на ислом олимлари фано тушунчасининг маъзини сча олмаган» ликларини айтган. Ўзликдан кечиб бутун борлиққа қўшилиб кетиш гоёси дастлаб Будда томонидан ташвиқ қилинган деган қарашларнинг кенг тарқалганлиги маълум. Бироқ Е. Э. Бертельс фано ва бутпарастлик таълимоти ўртасида умумий яқинлик йўқлигига ишонч билдирган.

Фано йўли — «банданинг Худо тарафига сайри»нинг ниҳоясидир. Бу ҳолат кўпинча ўзни йўқ этиш, тугалиш, янада аниқроғи, ўлимга нисбат берилади. Академик В. Зоҳидов сўфийларни «ўлимдан пессимистик, мистик натижа чиқариб, ҳаётдан тезроқ воз кечишга» даъват этувчилар дейди. Агар умумий ҳукм билан чегараланадиган бўлса,

¹ Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. IV том, Тошкент, 1960, 330-бет.

сўфийлар ўлимдан оптимистик натижа чиқарувчилардир, дейиш ҳам мумкин. Алишер Навоий ёзади:

Дединг: «Фано недурур?» Мухтасар дейин: «Ўлмак!»
Ки шарҳин тиласанг, юз рисола бўлғусидур.

Фано дейилганда, «Ўлмак!» деган мухтасар жавоб билан чегараланмасдан, «юзлаб рисола» бўладиган шарҳлари билан ҳам изчил қизиқиш керакдир.

Хотам аталмиш бир сўфий, кимки тасаввуф тариқига кирмоқчи экан тўрт турли ўлимни бўйнига олиши зарур деган экан. 1. Оқ ўлим (мавти абиз), бу — очлик. 2. Қора ўлим (мавти асуд), бу — одамларнинг туҳмату бўҳтонларига сабр. 3. Қизил ўлим (мавти ахмар), бу — ўз нафсинини енгиш. 4. Яшил ўлим (мавти азхар), бу — жулдурдан жанда тикмоқ.

Демак, тасаввуф адабиётида «ўлим» образлаштирилган ва у асл мазмунидан ташқари яна бир неча маъноларда фаол тадбиқ қилинган. Жалолиддин Румий ғазалларидан бирида «Ўлимга юз бургилу, пардани чок эт. Лекин лаҳатга элтгувчи ўлимнимас, янги руҳ туғдирувчи ўлимни танла», мазмунида сўзлайди. Алишер Навоий ҳам «Ёд этмак ўлум ёруғлуқ оҳанги эмиш», ёки «Ким, руҳни ўлмак сўзи равшан айлар» сатрларида Румий даъватидаги «ўлим»ни, яъни фанони назарда тутган.

Ҳамза Фансурий «Асрор ал-әрифин» асарида, «Фано» — ўлим сўзи Худодан бошқа барчасини маҳв этишни ифодалайди. Агар одам ўлимда ўзининг бутунлай ўлаётганини англаса, уни фоний бўлган дейиш мумкин эмас. Чунки унда Худодан ўзга ҳаммаси ҳали йўқотилмагандир. Ва бу фано аталмайди. Қачонки Худодан бошқа барча нарса маҳв қилинса, ҳеч шубҳасиз инсон ўзини ҳам, кимга сиғинаётганлигини ҳам унутиб бирликка эришиб, фанолашади...», дейди Ҳамза Фансурийнинг фикрларида диққатга молик мантиқ бор. Бу — фано воситасида жисман ўлишдан устун келиш туйғуси. Бу — инсон руҳининг боқийлигига ишончдир. Акс тарзда Алишер Навоий:

Не Ҳумоюн ердур, эй солик, хароби фано,
Ким бақо важҳин кўрар жон ичра ҳамвори анинг,—

демаган бўлурди. Навоийнинг шеърини талқинларида «фано» — «жоми жаҳонбин», «риёву ужбу ҳасад» кушандаси, «гардун ғаму ранжи»дан фориғлик чораси, дил манзили ва ҳ. к.

Дема, не суд эрур ўлмоқ фано ҳаримиға хос,
 Яна не суд керак ўзлукунгдин этса халос.
 Авомдин, демаким, ўзни қутқарай, эр эсанг,
 Узингдин ўзни қутулмоққа жаҳд қилғил хос.
 Кўнгул алил эса фориг эмас хавотирдин,
 Жароҳат узра йиғилмоқдурур чибинга хос.
 Ажаб эмастур, агар топти гавҳари мақсуд,
 Бировки бўлди фано ашки баҳрида ғаввос.
 Овуч қоқармен ўз аҳволима таҳайюрдин,
 Рамида кўнглум эрур бу усул ила раққос.
 Десанг, бу йўлда ўлай, нафсни бурун ўлтур,
 Ки ишқ шаърида гўё бу навъ келди қисос...

Бу ғазал мазмунини байтма-байт шарҳлайлик. 1-байт: Фано ҳарими ёки кўйига киришдан мақсад не эрур дема. Ўзлигингдан халос бўлишдан бошқа яна не мақсад керак сенга? 2-байт: Авомдан ўзни қутқарай деб ўйлама. Эр бўлсанг, ўзингдан ўзни қутқармоққа қатъий жаҳд қилғил. 3-байт: Кўнгул иллатли бўлса хавотирдан бўғилади. Чунки жароҳат узра чибин йиғилади-да. 4-байт: Кимки фироқдан йиғлаб фано баҳрига ғаввослик этса, унинг мақсад гавҳарини қўлга олиши ажабланарли эмас. 5-байт: Ўз аҳволима ҳайратланганимдан қарсак чалурман. Хуркак кўнглум «эрур бу усул ила раққос». 6-байт: Ошиқлик йўлида ўлай десанг, аввал, нафсни забун қил. Ишқ маслагига интиқом ана шу шаклда келгандир.

Эътибор қилдингизми, фано манзилида қанча мушкул муаммоларнинг тугуни ечишларкан. Аслида «фано ҳаримиға» етгач на ўзликдан ва на авом қутқусидан, на кўнгул илланти-ю, на нафс зуғумидан қутилиш тўғрисида ташвиш тортишга асло ҳожат қолмайди. Унда «гавҳари мақсуд» ҳам топилади, одамнинг ўз аҳволига ҳайратлари ҳам беҳад ортади. Лекин шоир фанонинг ёлғиз «Ўлмак»дан иборат эмаслигини асослаш учун шунга диққатни қаратади.

Машҳур олим И. С. Брагинский Жалолиддин Румий шеъриятида фано тушунчаси «фавқулудда жасорат ила талқин этилган»лигини таъкидлаб, дейди: «фано» концепциясини «такабурликка қарши хоксорлик» йўсинида характерлаш мумкин, бу эса алал оқибатда — ҳар бир алоҳида инсон шахсининг улуғланиши, демак, инсон эса мураккаб камолот йўлини босиб ўтиб, худога ўхшайди:

Аё сиз, жон чекиб, ҳар лаҳза изларсиз илоҳийни,
 Ани излашга ҳожат йўқ, илоҳий — сиз, илоҳий — сиз!

Бизнингча, фанога доир тўғри шарҳлардан бири мана шудир. Аҳмад Яссавий ва Алишер Навоий фанони «такаб-бурликка қарши хоксорлик» мазмунларида атрофлича тадқиқ этганликларини аввалги ишларимизда шарҳлаб ўтганмиз.

Тасаввуфдаги қатор мураккаб масалаларни тушунишда «фано» зарур «очиқ»дир, деса хато бўлмайди. Мана, Алишер Навоийнинг бир байти:

Гар фано даштига киргунгдур сув худ кўз ёши бас,
Лекин аввал зодсизлиқ зотини омода эт.

Биринчи мисрадаги фикр англашиларли. Аммо «зотсизлик зотини омода эт», дейилганда нима хусусида ўйлаш керак? Тўғри, уни «Ўзликдан кечиш моҳиятини ўзлаштиришга ҳозирлан», маъносида қабул этиш мумкин. Лекин бунда бошқа ишорат ҳам бор.

«Файласуфлар айтмишларки,— дейилади «Матла ул-эътиқод»да, — Тангри ўз зотини тарк этгандир ва ўз зотини тарк этмак эса унга буюк лаззатдир. Бироқ бу, лаззатдан бошқа бир нарса — завқ эрур. Фарқ шундадурки, завқ доимий, лаззат эса ўткинчи»¹. Маълум бўлаётирки, Навоий «зотсизлик»да, биринчидан, Тангрининг ўзи намуналигини эслатган. Иккинчидан, бу ишдан туғиладиган завқнинг ўткинчимаслигига гўё урғу берган.

Фано борасида сўзлаганда илоҳий жозибанинг ролини ҳам унутмаслик лозим. Жозиба — икки турлидир. Бири — фаврий. Унга пайғамбар ва авлиёлар етишишган. Иккинчиси — тадрижий. Бунда илоҳий гўзалликни идрок этмоқ қобилиятига эга толиб ҳар бир нарсада муқаддас Рух ўз порлоқ шаклида зуҳрланиши учун азият тортади. Шундай жозиба натижасида инсон Тангридан бошқа барча нарсадан тамомила назарни поклайди. Сўнгра шу жозиба одамни «суратдан маънига» кўчиради. Ва унинг кўз ўнгида турган хаёлий шакллар, мавҳум нақшларни орадан кўтариб, уни ҳақиқий мақомга етказди.

Шунда Ҳақ тажаллиси огоҳ кўнгилга партав солади. Аҳмад Яссавийнинг таъриф беришича:

Тажаллини мақомидур ажаб мақом,
Ул мақомда ошиқ қуллар жавлон қилур.
Қай кўнгулга тажаллиси партав солса,
Беҳуд бўлуб ўзни билмай афғон қилур.

¹ Муҳаммад Фузулий. Асарлар, 5-жилд. Баку, 1985, 118-бет.

Тажаллий мақоми ҳам босқичларга ажратилиши илмий адабиётлардан яхши аён. Унинг илк босқичи — тажаллий афъолда ошиқ ҳамма ҳаракатларини Ҳақ ҳаракатлари бағрига сингиб кетаётган ҳолда ҳис қилади ва зоти мутлақнинг интилишларидан бошқасини кўрмайди.

Нарсаларнинг сифатларини Ҳақ сифатлари ичига чўмиб кетаётганлиги идрок этилса, ошиқ илоҳий сифатлардан ўзга сифатни пайқамайди ва бутун борлиқни Дўстга дахлдор ҳисоблайди. Бу — тажаллий сифот. Учунчиси — тажаллий зот. Унда жамики мавжудлик ягона вужудга сингиб ғойиб бўлувчи деб анланади. Вужуди мутлақ билан бирлашиш, яъни тавҳид, вужуднинг вужуд билан қовушишимас, балки инсон руҳининг илоҳий руҳга қўшилиб кетишидир. Тасаввуфга доир адабиётларда тавҳид мақоми атрофлича шарҳланган. Тавҳиди имоний, тавҳиди илмий, тавҳиди ҳолий, тавҳиди илоҳий — булар тавҳиднинг даражаларидир.

Нуктаи тавҳидни билган қила олмас баён,

Қим баён қилдим деса, билгинки, қилмайдур билиб, —

дейди Алишер Навоий. Тасаввуфда тавҳидни билмоқ — илоҳий нурни мушоҳада қилмоқ, «соқийи тавфиқ илгидан» «май» ичмоқ. Ана шунда жон қайси, жонон қайси — буни ажратишнинг сира имкони қолмайди. Алишер Навоийнинг куйидаги ғазалида айни шу моҳият ёритилган:

Жоним андоқ тўлди жонондинки, бўлмас фаҳмиким,

Жон эрур жоно эмас ё жон эмас, жонон эрур.

Бўлса жонон, бордурур жон ҳам, чу жонон қилди азм,

Жон кетиб жонон била, жондин менга ҳижрон эрур.

Жон манга жонон учундур, йўқки жонон жон учун.

Умр жонсиз қотиқ, жонсиз вале осон эрур.

Борса жон, жонон йитар, гар борса жонон, жон етар,

Қимсага жонону жонсиз умр не имкон эрур:

Хуштурур жону жаҳон жонон била, жонон агар

Бўлмаса жон уйлаким улмак жаҳон зиндон эрур...

Жоннинг жононга бирикиши — бу, Анал ҳақлик. Яссавий ҳикматларининг мазмунига кўра, «Мен — Худоман» тушунчасининг моҳиятини англолмаган нодон муллолар Мансур Халлож жасадини куйдириб кулини кўкка совиранлариди «Тоғ, тузлар Анал-Ҳақ», деб акс садо берганмиш. «Хуштурур жону жаҳон жонон била» деган эътиқодга содиқ ошиқлар учун ўлимдан кейин ҳам ўлим йўқ. Шу

маънода Юнус Эмроннинг мана бу фикрлари эътиборга лойиқдир:

Минг йил тупроқда ётарсам, ҳеч қўймасман Анал-Хақни,
На замон керак бўларса, ишқ нафасин олиб келам.
Инонмагон кел ёнима, дўст отини айтиб чақир,
Қафан тўним пора этиб, тупроғимдан туриб келам...

Ибн Арабийнинг таъкидлашича, тасаввуф, ботинан ҳам, зоҳиран ҳам илоҳий ахлоқдир. Шунинг учун бу таълимот нафс «манзил»ларининг сирларига алоҳида эътибор билан қарашга ўргатади. Тасаввуф фақат инсоний, гўзал ва ҳур ҳаётдаги тирикликни ёқлайди. Шунинг учун уни ахлоқнинг ҳусни деб таърифлашган. Тасаввуф аҳли — саховат, футувват, қаноат, диёнат, саёҳат ва ишорат аҳли. Булар инсон хулқидаги барча ноқислик, жамеки ёмонликлар билан курашувчилардир.

«Борғил, сен кўнгул уйингни ораста қил. Маъшуқанг кириб келиши учун жой тузат. Қачон сен чиқсанг, ўшанда у киради. Ва ўз гўзаллигини сенга сенсиз зоҳир қилади», — дейди Маҳмуд Шабустарий. Бу ғоявий даъват тасаввуф билан боғланган барча шоирларнинг шеърларини нчдан нурлантириб туради.

АҲМАД ЯССАВИЙ*

Толибларга дурри гуҳар сочдим маво...

Аҳмад Яссавий

Маълумки, Аҳмад Яссавий туркий тасаввуф тариқати ва шеърятининг асосчиси сифатида дунёга машҳур сиймо. Аҳмад Яссавийнинг шеърий ижодиёти асрлар мобайнида туркий халқлар томонидан севилиб ўқиб келинган. Ўзбек адабиётининг тараққиётида Аҳмад Яссавий ижодиётининг **ғоявий-руҳий таъсири жуда кучлидир.**

Аҳмад Яссавийнинг туғилган йили маълум эмас. Лекин илмий адабиётларда вафоти 1166—1167 йиллар деб белгиланган. У Сайрамда Шайх Иброҳим хонадонида туғилган. Етти ёшида отасидан ажралиб етим қолган. Сўнг Арслонбоб номли шахснинг қўлида тарбияланган. Бу тўғрида Яссавий ҳикматларида маълумотлар мавжуд:

Етти ёшда Арслон бобом излаб топди,
Ҳар сир кўриб парда бирла букиб ёпди.

Бошқа бир ҳикматда бундай сўзлар айтилади:

Ишққа қадам қўйгонлар Ҳақ дийдорин кўрарлар,
Мусосифат маҳшарда ҳақдин савол сўрарлар.
Сармаст бўлиб васфида ҳу зикрини кўрарлар,
Арслон бобом сўзларин эшитингиз табаррук.

Уша замонларда Бухоро ислом илмининг Мовароуннаҳрдаги энг нуфузли марказларидан бўлган. Ва у ерда Туркистоннинг турли томонларидан толиби илмлар йиғилишган. Аҳмад Яссавий ҳам таҳсил учун Бухорога келади. Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат»да Хожа Юсуф Ҳамадоний ҳақида ёзади: «... Олим ва имоми раббоний ва орифи соҳиб аҳвол... Ибтидода Бағдодқа борди ва Шайх Абулисҳоқ Шерозий мажлисида мулозамат қилди ва иши юқори бўлди ва ўз ақронига фикҳ илмида ва ўзга илмда, хусусан назар илмда фоиқ бўлди ва Шайх Абул Исҳоқ они

* Бу мақола бир қадар ўзгартирилиб қайта босилаётир — И. Ҳ.

кичик ёшлиғ эканида кўп улуг поялиғ асҳобиға тақдим қилур эрди ва кўп уламодин Бағдод ва Исфаҳон ва Самарқандда ҳадис истмоъ қилди. Сўнгра барчани тарк қилди ва риёзат ва мужоҳадат тариқин илгари тутти ва машҳур андоқдурки, тасаввуфда интисоби Шайх Абу-Али Фармадийгадур ва бу дебтурларки, Шайх Абдулло Жувайний ва Шайх Ҳасан Симноний била суҳбат тутубтур. Марвда сокин бўлди ва андин Ҳирийга келди ва бир неча вақт иқомат қилди. Яна Марв аҳли мурожаат илтимос қилдилар ва Марвға борди...

Машҳур Шайх Муҳйиддин Арабий ўз мусаннафотидин баъзида айтибдурки, Шайх Авҳадиддин Ҳомид Кирмоний Қуния шаҳрида менинг манзилимда эрди. Дедики, бизнинг билодда Юсуф Ҳамадонийки, олтмиш йилдан ортиқ шайхлиғ ва иршод сажжодасида ўлтуруб эрди, бир кун ўз зовиясида ўлтуруб эрдик, кўнглида ташқари чиқмоқ хутур қилди ва тариқи жумъа кунидин ўзга кун чиқмас эрдик ва бу анга оғир келдики, билмас эрдик, қаён борғай. Охир бир маркабға минди ва жиловини қўйди. То қаёнки, тенгри таоло элтса, борғай. Ул маркаб шаҳардин чиқти ва бодияға кирди ва борур эди, то ани бир вайрон масжид эшигига еткурди ва тутди. Шайх тушти ва ул масжидқа кирди ва кўрдик, бир йигит бошин муроқабаға тортибтур. Бир замондин сўнгра бошин кўтарди. Бир ҳайбатлиғ йигит эрди, деди: «ё Юсуф, менга масъала мушкул бўлубтур» ва зикр қилди. Шайх ул мушкулини ҳал қилгондин сўнгра дедик, эй фарзанд, ҳар қачон санга масъала мушкул бўлса, шаҳарға кел, дағи мендин сўр ва мени келурға ранжаға солма. Шайх дебтурки, ул йигит манга боқти ва айтти, ҳар қачон масъала манга мушкул бўлса, анинг ҳаллиға ҳар тош саннингдек бир Юсуфдур. Шайх ибн Арабий дебтурки, мен мундин билдимки, мурид таважжуҳ сидқи била Шайхни ўз жонибиға жазб қила олур эрмиш. Хожанинг ғариб ҳолоти ва ажиб мақомоти андин кўпрактурки шарҳ қилса бўлғай...» Аҳмад Яссавий ана шу «олим ва имоми раббоний ва орифи соҳиб аҳвол» зотдан сулук одобини ўзлаштириб, зоҳир ҳамда ботин илмларидан сабоқ олади. Абулхолиқ Гиждувонийнинг «Мақомати Юсуф Ҳамадоний» рисоласидан англашилича, «Қуръон»ни чексиз муҳаббат билан тиловат қилиш ва Муҳаммад алайҳис-салом даъват этган эътиқод йўлларидан юришда Ҳамадонийнинг ўз шогирдларига ўтказган таъсири ниҳоятда ибратлидир. Ҳамадонийнинг ориф кўнгли бутун махлуқотга муҳаббат тимсоли бўлган. У бағоят собир зот бўлган, фақирликни жуда улуғлаган. Унинг тўрт халифасидан бири — Аҳмад Ясса-

вий. «Хожа Юсуфдин сўнгра бу тўрт кишидин ҳар бири иршод ва даъват мақомида эрмишлар ва муридлар анинг хизматида адаб ила мулозим. Чун Хожа Аҳмад Яссавий Туркистон сори азимат қилди», — дейди Алишер Навоий. Аҳмад Яссавий Туркистонга қайтиб ўз тариқатига асос солгач, дин ва тасаввуф ғоялари тарғиби учун шеър шаклидан ҳам фойдаланган, яъни муридлар зикр чоғида Яссавий яратган ҳикматларни ҳам ёд ўқишган.

Яссавий халқ бошига кўп қийинчилик ва мусибатлар ёғдирилган даврларда яшаб, ижод қилди. У турк ҳукмронлари — қорахонийлар билан қорахитойлар ўртасидаги урушлар ва уларнинг даҳшатли оқибатларини кўрган, шеърларида бу фожиаларга муносабатларини билдирган. «Нокас, хасис, беднёнат» золимлар ҳоким бўлган жамиятдаги шафқатсизлик ва маънавий айнишлар баҳсида Яссавий ҳикматларидан бирида мана нима деган:

На онода раҳм қолди, на отода,
Ого, ини бир-бирига можарода.
Мусулмонлар даъво қилур, пчар бода,
Мастлиғ билан қариндошдин тонди, кўрунг.

Яссавийнинг дунёга назари, бизнинг давр кишилариникига нисбатан бошқача шаклланган. Шоирнинг ишқ, ҳақиқат, адолат, қаноат, диёнат сингари масалаларга ёндашиши ўзгача йўналишларда кечганлиги ҳам шубҳасиз. У ўз даври фарзанди сифатида ислом дини кўрсатмалари ва исломий ақидаларга таянган. Буни унинг ўзи ҳам эътироф қилган. Шоир ҳикматларидан бирида бундай сатрларни ўқиймиз:

Хушламойдур олимлар бизни ойғон туркини,
Орифлардин эшитсанг, очар кўнгул мулкини.
Оят, ҳадис маъноси турки бўлса мувофиқ,
Маънисига етганлар, ерга қўяр бўркини.

Араб тили — ҳукмрон ва нуфузли тил деб ҳисобланган замонларда миллий тилда ижод қилишнинг ўзи ҳам прогрессив интилиш эди. Машҳур рус олими А. Н. Самойлович Яссавий ҳикматлари ва Бурҳониддин Рабғузий асарини четлаб эски ўзбек тили ҳамда унда яратилган бадиий асарларга муносабатда бўлмоғ мушкуллигини таъкидлаганди. «Девони Ҳикмат»нинг қачон ва ким томонидан тузилгани аниқ эмас. Энг қадимги қўлёзмалари ўн еттинчи асрга мансуб. Муаллифлари вафотидан неча юз йил кейин шеърлари халқ оғзидан ёзиб олиниб, китоблари тикланиб, ўқиб,

ўрганилган шоирлар бўлганлиги кўпчиликка аён. Жуда қадимий бўлмаса-да, Яссавий ҳикматларининг қўлёзмалари сақланган. Ҳикматлар инқилобгача Қозон ва Тошкентда бир неча мартаба нашр этилган. Йўқни бор қилиш чорасизлиги кўндаланг турганда, борни йўқ қилишга йўл берилмагани маъқул. Аммо бу гап шунчаки мероспарастлик мазмунида англамаслиги керак. Яссавийга нисбат берилган шеърларнинг барчасини жамлаб, илмий таҳлил орқали объектив баҳолаб, янги давр ўқувчисининг мафқурасидан ўрин оладиган жиҳатларини кўрсатиб, оммага етказиш адабиётшуносликнинг бурчи. Унинг ҳикматлари, «Ўзбек тили тарихида қадимги ёзма обидалардан бири сифатида аҳамиятга» эгаллигини инкор этиб бўлмайди. Алишер Навоий рубойида бундай ҳақиқатни ифодалаган:

Олам эли ичра гар гадо, гар шаҳ эрур,
Не дардки, ул кўнгли аро ҳамраҳ эрур.
«Қуръон»ни тиловат этсун ар оғаҳ эрур,
Эл кўнглига чун даво каломуллоҳ эрур.

Аҳмад Яссавий ҳам худди мана шундай нуқтаи назар билан яшаган ва ҳикматлар айтган. Яссавий ҳикматларининг ахлоқий, фалсафий, илоҳий илдизлари тўғридан-тўғри «Қуръон» ғоялари ва Муҳаммад пайғамбар ҳадисларига бориб боғланади. Аҳмад Яссавий учун «Ун саккиз минг оламга сарвар бўлгон Муҳаммад» пайғамбар таълимоти элни «ғариб бирла етимга» мурувватга чорлаши, «йўлдан озгон гумроҳ»ларга тўғри йўл кўрсатиши, «рост юриган қулини» ғоятда эъозлаши, «ёлғончилар қавмини уммат»га қўшмаслиги ва оллоҳдан ўзгага тобе бўлмасликка даъват этиши билан оламшумул қимматга эга эди. Агар биз масаланинг бу жиҳатини тушунмасак — Яссавий ижодиётини ҳам холис тушуна олмаймиз. Қадимий туркий адабий ёдгорликлардан бирида ўқиймиз: «Билингим, пайғамбар алайҳиссалом уч каррат айдиким, «Дин насиҳатдур». Айтурлар, «Е расулуллоҳ, насиҳат не нарсадур?» Айти: «Мусулмонларга дину имон йўлини ўргатмоқдир, Тангрини билмақдур...».

Аҳмад Яссавий ҳикматларида ҳам ҳоким руҳ — насиҳат руҳи. Лекин шоирнинг деярли барча панду насиҳат сўзлари битта мақсадга қаратилган. Бу — мутлақ ҳақиқатни билиш, ҳақни севиш — чунки «Ҳақни суйган ошиқлар» йўлдан озиб, нафсу дунё учун имонсотарлик қилмайдилар.

Тўғри юрган ошиқлардин Худо рози,
Ошиқ иши осон эмас қилма бози,

Елғончилар ошиқ мен дер, Оллоқ қози,
Имонини пучак пулга сотар эрмиш,

дейди шоир.

Аҳмад Яссавий ҳикматларини ўқиганда беихтиёр шундай хулосаларга келинади: Худо — инсон борлигининг энг олий зуҳуроти. Худо дилда яшайди. Бу Дил илоҳий жозиба касб этмоғи учун оллоқ иноятига тубдан янгиланади. Мана шунда қалб доирасидаги Инқилоб содир бўлади. Бу — ҳақиқий Ишқ. Одам ҳақ ва ҳақиқат дардида ўртаниб, ёнмоғи керак. Шу вазифани қай даражада уддалай билишига қараб одамнинг одамлигини аниқлаш мумкин. У руҳан мутлақо эркинликка эришиши, ҳар қандай қарамликдан қутилиши лозим. Агар кишида Ишқ бўлмаса, ҳатто салтанат соҳиби сифатида доврўғ таратганда ҳам у қуруқ жасаддир. Чунки «Ишқсизларни ҳам жони йўқ, имони йўқ». Ишққа етмоқ — ўтга тушмоқ.

Ишқ балоси бошга тушса нолон қилур,
Ақлнинг олиб, беҳуш қилиб ҳайрон қилур...

Ишқ савдоси — оғир савдо. Бу савдодан ошиқнинг «уч юз олтмиш» томирига титроқ тушади. У кўнгилни турфа-турфа ҳайронликларга солади. Ва уни «Тун саҳарлар Ҳақ уйғотиб қон йиғлатар, Бедор қилиб ўз ишқиға дил боғлатар». Улуғ Яссавий ана шу бедорликлардан ва ишқий туғёнлардан сўзлайди. Аҳмад Яссавий ибрат этиб кўрсатган ошиқ, аввало, Руҳи ва кўнгли «бўйи худо»га тўлган ШАХС. Унинг учун дардсиз одам одам саналмаганидек, ишқсизлар ҳам бамисоли ҳайвондур:

Дардсиз одам одам эрмас, мунг англаг,
Ишқсиз одам ҳайвон жинси, мунг тинглаг,

дея огоҳлантиради у.

Аҳмад Яссавий ахлоқий поклик ва яхлитлик учун қайғурган донишманд. Яссавий Имон овозини тинглашга, ёмонлик билан яхшиликни фарқлашга, ҳалол нима, ҳаром нима — бунг хатосиз билишга, ошиқликда ёлғон даъволарга берилмасликка, тўғрилиқни ёқлаб, эгриликка бўйин товламасликка ўргатади. У нодонлик, бағритошлик, пинҳона ёвузликлардан кўп нолийди. Ҳар қанақа иллат ва қабоҳатнинг илдизи одамнинг онгида қуриб битиши керак. Ана ўшанда ҳеч қандай ғайриинсоний майл ва ноқисликлар одамлар аро муомала-муносабатларда кўкариб турмай-

ди. Бунинг улуг чораси — илоҳий Ишқ, дейди Яссавий ҳикматларининг мантиғи. Чунки, биринчидан, «Тўғри юрган ошиқлардин худо рози». Иккинчидан, муҳаббат шавқидан хабардор киши «Ҳаром-ҳариш йиғиш молга» қувонмоқдан бутунлай ҳазар қилади. Ниҳоят у «Нафс илгида хароб, адо» бўлмоғдан ўзни қутқариш изтироблари билан яшайди. Шу зайлда «муҳаббатсиз халойиқдин» қочган ошиқ ҳатто дўстидан ажралганда ҳам ҳеч нима йўқотмайди. Балки юксак Рух эҳтиросидан маҳрум ожиз дўстидан кўра ишончли ва қудратли Дўстга қалбан қаттиқроқ боғланади. Ва бундай юрак табиий равишда гафлату иллатлардан тозалана боради. Бу тушунчалар эса ҳар бир сўфий ижодкорнинг матлаби. «Эътиқодингни кундалик турмуш ташвишларидан баланд қўй, лаҳзалик ёки ўткинчи лаззату фароғатларга илоҳий ҳиссиётларингни қурбон этма!» — дейди сўфий шоир.

Худоба муҳаббат, охирги нафасгача шу севги гами билан кун кечириниш, тавбаю тазарру, сабру тоқат ва маънавий шижоат, ёлғизликдаги хаёл ва тасаввур камолоти, тўғрилиқ ва самимият, нафсдан ғолиблиқ, фақру фано — булар тасаввуфдаги бош масала ҳамда талаблардир. Аҳмад Яссавий ҳикматларининг мавзу мундарижаси худди шу ғоя ва масалалар талқинидан таркиб топгандир. Ҳақ ошиқларининг бутун диққат-эътиборлари муқаддас Рухга қаратилган. Улар фақат худо ишқини тан оладилар. Бундай муҳаббат одамдан фавқулодда кўнгли поклик ва нафс эҳтиёжларидан озод бўлишни талаб қилади. Мистик ошиқнинг битта ибратли хусусияти — ўз-ўзига муросасизлиги. Унингча, шумлик ва гуноҳларни бекитмоқ ишққа хиёнатдир. Бугина эмас, «тоғдин оғир» ёзуқлари учун ҳатто «тоғи тошлар» ҳам сўкмоғи эҳтимолдан йироқмас. Шунинг учун у «Ишқ йўлида жон берганни армони йўқ», деган тушунчаларни эътиқод шиори билиб, маънавий-руҳий тозаланиш ранжу жафоларини бўйинга олмоғи шарт. Бу ҳақида Яссавий шундай ўғит берди:

Жафо чекмай ошиқ бўлмас, тингла ғофил,
Жафо чекиб собир бўлгон бўлмас жоҳил.

Демак, жафо чекиб ошиқликка етишиш, биринчидан, ғофилликни ҳайдайди. Иккинчидан, жоҳилликка йўл қўймайди. Гафлатдан қочиш — фаол тасаввурларга кенг йўл очади. Бу орқали илоҳий бўлса-да, моҳият ахтарилади. Моҳият излаётган шахс табиийки атроф-муҳитда содир этилаётган воқеа-ҳодисаларга бефарқ қаролмайди. Агар диққат билан

мушоҳада юритилса, Яссавийнинг диний-ахлоқий фалсафасида дунёдан юз бурилмайди, ёмонлик, жаҳолат, нодонлик, молпарастлик иллатларига ривож берган дунёни юракдан қувишга даъват этилади. Шу маънода шоир сўзлари «ноҳақ даъво қилгон» қози, имомлар, «ҳаром еган ҳокимлар», «дунё меннинг» деб «жаҳон молин» йиққан гушна амалдорлар, «Оқни қаро қилгон» мулло-ю мударрислар, эл устига миниб олиб «тотлиғ-тотлиғ» еб, «турлук-турлук кийгон»ларга қарши кўнгулда нафрат уйғотади. Бу қайдилардан «Яссавий мазлумлар томонида туриб фикран курашган шоир бўлган экан-да» деган хулосалар чиқарилмаслиги керак. У гарчи, «Етимлар бу жаҳонда хор экандур, Ғарибларни иши душвор экандур» сингарин мисраларида «кўнгли қоттиғ халойиқ»ни шафқатга ва ғариб, етим мазлумларга озор етказмасликка чақирган бўлса-да, феодал жамияти вакиллари қўл остида эзилган меҳнаткашларнинг ҳақ-ҳуқуқлари учун курашмоқини ўз олдига ғоявий мақсад қилиб қўймаган. Аҳмад Яссавий ўзи билан ўзи курашадиганлар ижодкори сифатида жуда эътиборли. У одамга ўз-ўзини кечирмаслик сирларини ўргатади. Шоир ўз қалбининг энг чуқур жойларига назар ташлашни тарғиб этади. Шунинг учун ҳам унинг ахлоқий эътирозидида шахснинг маънавий, илоҳий камолотига тўсиқ бўладиган инсондаги салбий хусусиятлар таҳлили табиий равишда изчилланиб боргандир. Аҳмад Яссавийдаги самимият — ошкораликда. Баъзан ундаги ошкоралик талабларига чидаш мушкул. Буни бадбинлик деб англаш нотўғри. Яссавий ҳикматларида бадбинликмас, ғамгинлик, маърифатли руҳни суяйдиган Дард ва Фарёд борки, улар инсоннинг ҳиссиёт фожиаларини эрта англашга хизмат қилади.

Олимларнинг эътирофларига кўра, гуноҳ масаласига диққатни тортмаган, гуноҳни англаш. ундан халос бўлиш омилларини кўрсатмаган бирорта ҳам дин йўқ экан. Исломи дини бўйича, гуноҳнинг аввали ахлоқ қоидаларидан чекинмоқ, имон ва диёнатга хилоф иш тутмоқдир. Шу маъноларда гуноҳ, биринчи галда инсоннинг ўз-ўзига зулм ўтказиши, гуноҳ — ахлоқдаги кучсизланиш. Гуноҳкорлик қонуний тарзда одамнинг ўзига нисбатан нафрат пайдо қилади ва нафрат гуноҳдан қутқазади ҳам. Ҳатто баъзи христиан ва насроний мистиклари гуноҳни эзгуликнинг зарурий воситаларидан деб санашган экан. Уларнинг таълим беришлари-ча, одам гуноҳ қилиб, кейин гуноҳини аниқ белгилаб уни бартараф этишда қўрқмасдан ҳаракат эта олса комил инсонга айланаркан. Гуноҳга иқрорлик — покланиш демак. Лекин гуноҳкорлик ёлғиз айбларингга иқрорлик деганигина

эмас, МОҲИЯТни англаб, ҳақиқатнинг муқаддас эшигига калит солиш ҳамдир. Гуноҳ ҳиссиётларни енгиш — Аҳмад Яссавий ҳикматларида нафси енгиш билан боғлиқ тарзда талқин этилади. Тасаввуфга доир китобларда кўрсатилганидек, нафсга қарши кураш нафс ал-амморани забун қилишдан бошланади. Чунки, у кишини зўравонлик, мунофиқлик, манманлик, ишратпарастлик, адоват, нодонлик, юзсизликка ундайдиган нафсоний қувватдир. Нафс ал-аммора билан кураш кўнгилни янги мақомга кўтаради. Бу — нафс ал-лаввома. Нафс ал-лаввоманинг асосий хусусиятлари, ўз-ни қойимоқ, таъна-надомат қилмоқ, иккиюзламачилик қилмасликни ўйлаш, хуллас, ахлоқ ва одобда маълум бир меъёрларга риоя этмоқ ва ҳаддан ошмасликдир. Навбатдаги босқич нафс ал-мулҳама. Мулҳама — илҳомли, илҳомланган демак. «Илҳом деганда кишига бирор сирли ҳодисанинг тўсатдан аён бўлиши тушунилади,— дейди профессор А. Рустамов,— «Нафс-и мулҳама» деганда эса кишида турли жозибали истакларни уйғотувчи куч тушунилади... Бундай нафс эгаларига ҳаяжон, ижод, фидоийлик, гўзаллик ва санъатни севиш хислатлари хосдир»¹. Тўртинчи босқич нафс ал-мутмаинна деб аталади. Сабр, таваккал, тақдирдан рози-ризалик, миннатдорлик, ишонч, хотиржамлик — унинг асосий сифатлари. Нафс ал-розия — оллоҳ учун ҳаммасидан кечиб, ҳақ жамоли гўзалликларидан ҳузурланишни шарт этиб қўяди.

Нафси ал-мардинийда нозик миждозлик, холиқ яратган барча нарсаларга меҳр, руҳий ёруғлик одатий ишга айланади. Ишқ фараҳ очади. Бу босқичда қалбнинг бутун ҳаракатларини оллоҳ бошқаради ва у «олам ал-ғайб»дан «олам аш-шаҳода»га парвоз қилади. Халқдан Ҳаққа томон борган кўнгул, Ҳақдан халққа меҳру шафқат нурларини олиб қайтади. Ниҳоят охириги босқич — нафс ал-комилага етгач, юрак барча илоҳий сифатларни ўзида мужассамлаштириб комиллашади. Аҳмад Яссавий нафсга қарши жангга чорлаганда, ана шу «маъзил» ва моҳиятга эришишни эътиборда тутди. Унинг таърифига биноан, нафс «ябон қушдек қўлга қўнмас» бир нарса. Бу «қуш» ўз хоҳишича «парвоз» этаверса, одамни кундан-кун тўғрилиқдан оздираверади. Оқибатда эса:

Нафс йўлига киргон киши расво бўлур,
 Йўлдин озиб, тойиб, тўзиб гумроҳ бўлур.
 Етса-турса шайтон била ҳамроҳ бўлур...

¹ Рустамов А. Сўз хусусида сўз. Тошкент, 1987, 33-34-бет.

Шоир нафс бандаларига қарата, «Нафсни тебгил, нафсни тебгил, эй бадкирдор», деб мурожаат этади. Ва:

Нафсим мани йўлдин уриб хор айлади,
Термултириб халққа мани зор айлади,

дея нафс учун «итдек кезиб» юрганларини ҳам сир сақламайди. Хуллас, Яссавийнинг хулосалари шуки, нафс — ички, лекин жуда катта душман. У инсондаги бутунликни синдиради. Унинг амрларидан маънавий осойишталиклар барҳам топади. Шу боис «Нафсни тешиб меҳнат — етса роҳат» англамоғи керак.

Яссавийда «Оллоҳ дарди сотқу эрмас, сотиб олсанг» деган мисра бор. У «оллоҳ дарди»ни ишқ ўтларида дилни ёқмоқ, покланиш изтироблари, таъма, ёлғон, макр, мансаб ва бойлик ҳирсларига қул бўлмаслик деб тушунган.

Кўзум намлик, дилим ғамлик, ман аламлик,
Нечук илож айларимни билмом, дўстлар.
Бу ҳасратда, надоматда ёшим оқиб,
Қаю тараф кетаримни билмом, дўстлар.

Шоир бундай имконсизлик ҳолатларини ниҳоятда қадрлайди. Чунки у ҳасрат ва надоматда нақадар ортиқ ўртанса, ҳайратга ботса «ишқ сири»ни ўшанча теранроқ идрок этади. Унинг учун «ишқ сири» мана бундай моҳиятни ҳам қамраб олган: Инсон Ҳақиқат қаршисида оёққа тура билиш, оллоҳ олдида юзни ёруғ этгандек, ҳар бир киши Ўзлиги қаршисида ҳам қоматини букмаслиги шарт. Аммо бу энгил вазифамас, балки шунинг учун Яссавий тақдирнинг қоронғу ва туманли осмонларига ғамгин нигоҳ солгандир. Балки шунинг учун осмонда юлдуз кўрмаганидек атрофида ҳам комил Инсон кўрмагандир. Унинг «Доно топмай ер остига кирдим, мано» дейиши, ҳар қалай, асоссиз бўлмаган.

Академик А. Е. Кримский туркий халқларнинг сўфийлик ғояларига эътибори тўғрисида фикр юритиб: Аҳмад Яссавий ижодиётини шу қизиқишнинг эҳтиёжий маҳсули сифатида баҳолаган. Яссавий туркий адабиётдаги дастлабки мистик ижодкорлардан. Унинг мушоҳада ва ҳақиқат йўллари мистик тамойилга эга. Лекин у бу йўналишни ўзи кашф қилгани йўқ. Араб ва форслардаги тасаввуф адабиёти тажрибаларига таянган. Туркий халқлар оғзаки ижодиётида яратилган диний қўшиқлардан илҳомланган. Яссавий ҳикматларининг вазни халқ шеъриятидан ўзлаштирилиб, поэтик образларининг кўпчилиги оғзаки адабиётдан олинган. Бироқ Яссавий ижодиётини мистицизм тарихи, тасаввуф фал-

сафаси, энг асосийси, шарқ тасаввуф шеърятининг поэтик образлар системаси билан қизиқмасдан тўғри англаш ҳам, холис баҳолаш ҳам мумкинмас. Шу йўналишда ўзбек илмида қандай натижаларга эришилди? Асосан Яссавий «ўта реакцион шоир» деб қораланиб келинди. Тўғри, Яссавий ҳикматларидаги ғояларнинг «реакцион» эмаслигини тасдиқлашга бағишланган айрим мақолалар ҳам чиқди. Булар марҳум олим Эргаш Рустамовнинг «Аҳмад Яссавий ҳикматларида тарих ва ҳаёт садоси» (Ўзбек тили ва адабиёти» журнали 1972 йил, 4 ва 5-сонларида), «Аҳмад Яссавий» («Тошкент оқшоми» газ. 1973 йил, 15 январь сони) номли мақолалари эди.

«Ўзбек тили ва адабиёти» журналида (1973 йил, 3-сон) босилган «Адабиётшунослик фанининг партиявийлиги ва ғоявийлиги учун» деб номланган бош мақолада Эргаш Рустамов Яссавий «ижодини очиқдан-очиқ идеаллаштиришга» йўл қўйиб, «партиявийлик принципини бутунлай унутган» тадқиқотчи сифатида айблангандир.

«Марксистик позицияда турган тадқиқотчига шу нарса аёнки,— дейилади ўша мақолада,— Яссавий «ҳикмат»ларига хос асосий хусусият илоҳиятга чекиниш, реал ҳаёт масалаларини ҳал этишдан қочиш, кишиларнинг кўнглини бу дунёдаги ҳаётдан совутиш, у дунё ҳақидаги ўта диний тасавурлар билан алдаш, овутишдир. Шоир ўз ҳикматларида асосан диний-мистик образлар оламида яшаб, Муҳаммадни, уни кўмакчилари — халифаларини, мистикларни кўклардан ошириб таъриф қилади ва идеаллаштиради. Э. Рустамов эса ана шундай шеърларни ҳам ижобий баҳолаб, унинг ҳақиқий мазмунини хаспўшлашга ҳаракат қилади».

Мана, Сизга «марксистик позицияда турган» «аллома»ларнинг фикри ва улуғ Яссавийга муносабати. «Илоҳиятга чекиниш» ҳақида илоҳиётни тушунган одам гапирганда эди, жаҳолатга ботиб Яссавийга тош отишдан бир қадар ҳазар қиларди. Бугун очигини айтайлик, сталинча партиявийлик, синфийлик ва ғоявийлик тушунчалари билан қуролланган адабиётшунослик ҳазарли бир кучга айланганди. У чинакам илмий баҳс ва текширишларга қодир эмаслиги учун ҳам сиёсий айбномалар тўқиш ёки дарҳол душман ахтариб найзабозлик қилишга жуда моҳир эди. Унинг найзалари не-не ижодкорларнинг бағрини тилиб, қанчадан-қанча истеъодларнинг ўлимини тезлаштирмаган дейсиз? Эргаш Рустамовнинг ҳаётдан эрта кўз юмишига мана бу заҳарли сўзларнинг таъсир кўрсатмаганлигига ким кафолат бера олади: «Э. Рустамовнинг

Аҳмад Яссавий ҳақидаги мақолалари кишиларимизни коммунистик руҳда тарбиялаш ишига зарар етказди. Яссавийнинг реакцион диний қарашларини тарғиб қилишга уриниш, уни прогрессив қилиб кўрсатиш мақола муаллифининг адабиётшуносликда партиявийлик ва синфийлик позициясидан узоқлашганини, ғоявий позициясининг бўшашганини кўрсатади».

Э. Рустамов ёзган ўша мақолалардаги умумий бир камчилик, Яссавий шеърларини образли ижод намуналари шаклида таҳлил этилмагани, улардаги ахлоқий-диний ғояларни ҳозирги кун тушунчаларига мувофиқлаштиришга йўл қўйилгани эди, холос. Лекин улар «коммунистик тарбия»га зарар етказмасди. Билъакс кишиларни меҳрибонлик, шафқат, тўғрилиқка ундарди. Яссавий ижодиётини чуқур текшириб, ҳаққоний хулосалар чиқармоқ учун Э. Рустамовнинг ютуқ ва камчиликларидан маълум хулосаларга келмоқ мумкин эди-ку! Илмдаги зўравонлик, ақидапарастлик, қолаверса, саводсизлик, афсуски бунга эрк бермаган.

Мақолада «совет олимларининг кейинги текширишлари» Яссавийнинг «типик мистик шоир бўлганлигини ва ўзбек адабиёти, Урта Осиё халқлари тафаккури тарихида умуман реакцион роль ўйнаганини исботлаб беради», — деган гап бор. Энди «совет олимлари»дан айримларининг «текшириш»ларига мурожаат этиб кўрайлик. «Ўзбек адабиёти тарихи»нинг (беш томлик) биринчи томида Аҳмад Яссавий шеърляти тўғрисида филология фанлари доктори С. Эркиновнинг шундай гаплари босилган: «Аҳмад Яссавийнинг мавжуд ижод намуналаридан келиб чиқадиган хулосалар ниҳоятда реакциондир. Уларда одамларни бу дунё азоб-уқубатларига бардош қилиб яшаш, охиратдаги бахт-саодатга умид боғлаш ва бошқа диний таълимотлар поэтик қобикда ваъз, панд-насиҳатлар йўли билан тарғиб этилади». Шоир ижоди намуналаридан «келиб чиқадиган хулосалар ниҳоятда реакцион»лиги эҳтимол ростдир. Аммо улар қайси хулосалар? «Бошқа диний таълимотлар» дейилганда ўқувчи нималарни тасаввур қилмоғи керак? Балким у бу дунёда пок ва тўғри умр кечирсанг, «охират» қийноқлари йўқ нарсалар демоқчи бўлгандир? Илмнинг кучи шундаки, у олға сурилган даъволарини исботлайди. Исботлаш учун эса далил ва таҳлилга суянади. Яссавийга мақтовнинг кераги йўқ. Унинг ижодиётидаги зиддиятларни таҳлил қилиш биздан масъулият ва маърифатни талаб этади. Маърифати саёз олимлик золимликдан ёмон. Чунки у одамларнинг ишончига зулм кўрсатади, оқни бемалол

қора деб ваколат бераверади. Яссавийнинг «золимнинг жафосига» «оллоҳ» деб жавоб беришга чорлаши С. Эркиновни гўё ғоявий «жанг»га ундайди. У ёзади: «Тўғри, Яссавий «золимнинг жафоси»ни қаламга олади, лекин у шу жафога чек қўйиш йўллари кўрсатиш, ҳеч бўлмаса уни қоралаш ўрнига одамларни қаноатга, ўша золим жафосига бўйсуниб, реал ҳаёт масалаларини ҳал этишдан ўзини четга тортишга чақиради. Аниқроқ қилиб айтганда, халқнинг «қўл-оёғини» ўша золимлар олдида кишанлаб қўйишни мақсад қилиб олади».

Аҳмад Яссавий реакцион-феодал тоифанинг дунёқарашини ифодалаган, дин ниқобида бадбинлик, таркидунёчиликни тарғиб этган, мазлум оммани золимларга тобе бўлишга чақирган тариқатнинг асосчиси сифатида ўзбек адабиётшунослигида кескин ва изчил айбланган.

Академик И. Мўминовнинг ҳукми хулосасига кўра, «Яссавий мактабининг мистик таълимоти меҳнаткашларни синфий курашдан чалғитди ва шу билан уларнинг золимларга қарши курашига халақит берди... Яссавийчилик Мовароуннаҳр халқининг кучини Чингизхон ҳужумига қарши сафарбар қилишга салбий таъсир» кўрсатган.

Академик В. Зоҳидовнинг фикрича, «Аҳмад Яссавий Ғаззолийга ўхшаб ўтакетган таркидунёчи мистик сўфизм билан Ислом динини бирлаштиришга, «келиштиришга» уринган «эклетикдир». Мавриди келганда бир ҳақиқатни эслатиб ўтайлик. Асримизнинг буюк мутафаккир санъаткори Халил Жаброн ёзади: «Ғарб шарқшунослари ва олимлари ал-Ғаззолий тўғрисида тўла равишда юксак фикрда дурлар. Улар уни Шарқнинг тўнғич файласуфларидан ҳисоблаб Ибн Сино ва Ибн Рушд билан бир сафда қўядилар... Шарққа қараганда Ғарбда Ғаззолий тўғрисида маълумот кўп маротаба ортиқдур. Ғарбликлар уни таржима қилишади, унинг таълимотини тадқиқ этиб, буюк мақсадлари, фалсафа ва тасаввуфдаги фикру қарашларини барча тафсилотлари билан таҳлилдан ўтказишади. Биз эса — араб тилида ёзувчи ва сўзловчилар ҳозирга қадар уни баъзан хотирлаб, у ҳақида гоҳида сўз очамиз — бизнинг диққатимизни ҳамон денгиз чағаноқлари жалб этади. Ҳаёт денгизи тун ва кунлар қирғоғига гўёки бундан ўзга ҳеч нарса чиқариб ташламаётгандек». Бу — Ғаззолийнинг ворислари, яъни араблардаги аҳвол. Бизда Ғаззолий асарларини оригиналда ўқиб теран тадқиқотлар яратишга интилиш ҳам бўлмаган. Шундай экан, унинг таълимоти ва асарлари устидан қандай қилиб қатъий ҳукм чиқариш мумкин? Бу қайси ҳақиқатга тўғри келади? Демак, Ясса-

вийни Ғаззолнига қиёсан айблаш ўзини оқлайдиган даъво эмас. Агар Ғаззолий мероси атрофлича ўрганилганда, Яссавий ижодиётига доир юзаки ва нотўғри баҳоларга аллақачонлар чек қўйилган бўлармиди? Яссавий «меҳнаткаш оммани эксплуататорларга қулларча итоатда бўлишга, ҳар қандай жабр-зулмга кўниб ва кўниқиб шукур қилишга» ўргатмаган. Нодонлик ва жаҳолатдан қонлар ютган буюк бир сиймо наинки насихатларини «нодонлик ва жаҳолатни тарғиб қилишга» қаратган бўлса? Бундай кескин айбномалар унда қандай тўқилган? Яссавий шахси ва ижодига оид танқидлардаги муштараклик далил танлашдаги ҳамжиҳатликдан бошлангандир. Мана, яссавийшунослар эътиборни қайта-қайта жалб этган ўша шеърини далилларнинг энг характерлиси:

Золим агар жафо қилса олло дегил,
Илкинг очиб, зоре қилиб, бўйин сунғил.
Ҳақ додингга етмас бўлса гила қилғил,
Ҳақдини эшитиб бу сўзларни айдим маню.

Дейликки, Инқилоб арафасида бирор шоир шундай сўзларни ёзганида, эътироз билдириб «Нега одамларни зулмга чидашга чорлаётирсан. Ноҳақликка қарши курашмасликни тарғиб этмоқни наҳотки шараф сезган бўлсанг? Ҳақдин эшитган сўзларнинг ҳали шуми?» дея уни айбласа бўларди. Лекин ўшанда ҳам у адолатли танқид саналмасди. Нега? Жавобга шошилмайлик.

Яссавий даври билан бизнинг асримизни саккиз юз йилдан ортиқ вақт ва тарихий масофа ажратиб турибди. Яссавий ўз жамиятининг фарзанди. Унинг дунёқарашини шакллантирган муҳит талаблари ва ахлоқий, фалсафий, диний тушунчаларини ҳисобга олмасдан уни танқид қилиш ҳуқуқи ҳеч кимга берилмаган. Бундай ҳуқуқ йўқ ўзи. Истаймизми, истамаймизми, Яссавий ислом динига содиқ яшаган. Худога сиғинган. Муҳаммад пайғамбарга эҳтиромини дариг тутмаган. Бироқ булар ўтмиш. Нимаинки, ўтган бўлса, у — тарих. Тарихни эса ўзгартириб бўлмайди. Уни тушуниш керак. Яссавий ҳикматлари талқинида тарихан тушунишдан кўз юмилган.

Профессор Н. М. Маллаев ёзади: «Аҳмад Яссавий мазлумларга қарата: «Золим агар жафо қилса олло дегил»...— дер экан у бу билан мазлумларни золимларга қарши бош кўтармасдан худога... сиғинишга, ҳар қандай курашдан воз кечишга чақиради». Тўғри, Яссавий худога сиғинишга чақирган. Табиий савол туғилади: ўтмишда яшаб ижод қилган шарқнинг қайси улуғ шоири худога

сиринмасликка чақирган? Ҳофиз ё Саъдийми? Навоий ёки Бобурми? Яссавий шеърида золимга қарши бош кўтарма дейилмаган. Балки золимни енгишга даъват қилинган. «Ҳақдин эшитиб бу сўзларни айдим мано», — дейди у. Бу юзак эътирофмас. «Ҳақдин эшитиб» дегани «Қуръон»га ишора. Демак, ҳикматдаги ғояни у «Қуръон»дан ўзлаштирган. Афсусланарлиси шундаки, «бўйин сунғил» ибораси яратганга эмас, золимга «бўйин эг!» маъносида англаган ва изоҳланган. Ҳолбуки, биринчи икки сатрдаги мантиқ бундай: «Золим агар жафо қилса олло дегил. Муножотлар айлаб ундан мадад ва қувват тила. Ёлғиз ҳаққа бўйинини хам қил!». Байтдаги фикр ана шундай тушунилиши ва шарҳланиши керак.

«Худонинг қўллаши яқин ғалаба. Бу мужда ила мусулмонларни қувонтир!» «Худо энг ишончли халоскор». «Оллоҳнинг ёрдами етгач ғалаба муқаррардур...». Булар «Қуръон» калималари. Муҳаммад Фузулий «Матал ул-эътиқод» асарида ёзади: «... Тангри одилдир. Бунга кўрада бурчлидурки, золимни жазоласин». Бундай ақидаларга Яссавий ишончсизлик билдирармиди? У учун «Қуръон» дунёнинг бош китоби ҳисобланган. Унинг эътиқодида бу китоб холиқнинг «арқони»дай гап. Шу арқонга осилиб юксалга талпинмаган киши золимнинг арқонига осилмоғига шак келтирмаганлиги учун ҳам «Золим агар жафо қилса олло дегил», дея кўрсатма берган.

Хўш, ғаддор золим маълум бошида қилиқини ростлаб турса-да, у «Олло» демоғдан нари ўтмаса? Курашдан чекиниш эмасми бу? Золимга нисбатан пассивлик яна қандай бўлиши мумкин? Яссавий ва ундан кейинги классикларимизнинг ҳам, дунёқараш ҳамда эътиқодларидан келиб чиқилса, у чекиниш ҳам, пассивлик ҳам эмас. Ривоят қилинишича, Мусо пайғамбар Фиръавн қавмидан қочиб ёлғиз, бечора ва оч-наҳор қолганида «Парвардигор, ёлғизман, хастаман, бечораман»— дея зорлашибди. Ушанда унга ғойибдан шундай овоз келган эмиш: «Эй, Мусо, мендек дўсти бўлмаган ёлғиздир, мендек табиби бўлмаган одам хастадир, мен билан алоқаси бўлмаган банда ожиз ва чорасиздир». Яссавий замондошлари ҳам худони энг содиқ дўст, барча чорасизликлардан қутқарувчи деб ишонишган. Бу учун уларни айблаш гумроҳлик бўларди. Навоий ҳам Яссавийга издошлик қилиб махлуқ, яъни яратилганданмас, Ҳолиқ — худодан мадад ва нажот сўрашни тарғиб этган.

Ҳеч иш ўлмас айру ҳолиқ амридин,
Илтижо махлуққа келтирма кўп.

«Золим агар жафо қилса олло» дейишнинг бошқа жиҳатини ҳам изоҳлаб ўтайлик. Золимлар жабру жафо ва ҳақсизликни зўрайтиришгани сайин хўрланган омманинг аҳволн оғирлашиб боради. Бу — табиий. Бироқ Алишер Навоий айтмоқчи, мазлум чеккан ранж ҳам зоеъ бўлмайди. «Зулму жафо ҳосилн» нақадар кўпайса, зулмкорларнинг хотиржамлиги ўшанча емирилади. Навоий «Золимки эрур зулми жафо ҳосил анга» деб бошланувчи рубоийи-сида:

Бўлмоқ хуш эмас қилғонидин хуш дил анга,
Ўз зулмидин — ўқ ўлғусидур қойил анга,

дейди. Бу фоже қисматдан золим қочиб ёки қутулиб кетмоғи душвор. Негаки, у ҳақнинг жазосига маҳкум. Мазлумларнинг нолау фиғонлари кўкка кўтарилганда яратувчи золимларни қаҳру ғазаб билан «мукофот»лайди. Навоийнинг қўйидаги тўртлиги худди шу масаладан баҳс этади:

Золимки шпор этти жафо поясини,
Ўз воясин истаб олди эл воясини.
Қайдин топқай ҳаёт сармоясини,
Ҳақ айлади қисқа умрин соясини.

Шундай қилиб, ўз ғараз ва манфаатларини кўзлаб элга жафо ўтказган золим учун «ҳаёт сармоеси» йўқ. Наҳотки, шундай гаплар ҳам тадқиқотчиларга ҳикматдаги фикрларнинг мағзини очишга ёрдам бермаган? Яссавий тариқатнинг асослари ундан кейин ёзилган «Фақирнома» рисоласида ва унинг издошларидан бирининг «Жавҳорул аброр...» асарида ёритилган. Бу китобда Яссавий тариқатининг суннатларидан бири «Золим ва муктадо кишиларга итоат этмаслик», — деб белгиланган. Шу далилнинг ўзиёқ Яссавийнинг «золимсевар»маслигини таъкидламайдими?

Ибн Арабийнинг айтишича, инсон ўзидан, ўзлик моҳиятидан юзага чиқармаса, ҳар қанча сиғингани билан худо унга ҳеч нарса ато этмас экан. Яссавий бу каби тушунчаларни истисносиз ҳисобга олган. «Қуръон»да қайта-қайта қайд қилинганидек, оламда ёлғиз худо енгилмас, ёлғиз у қудратлиларнинг қудратидир. Бас шундоқ экан, Яссавий ҳикматидаги чақириқ «Худо қаҳр этса ҳар қандай золим енгилади. Ҳақни таниганлар ҳақ қадар шижоатли ва ҳеч пайт золимларга бўйсунмайдилар», мазмунида эканлиги ўз-ўзидан англамайди? Тўртлик моҳият эътибори билан зулм ва зўравонликка қарши, кураш ва ғолибликка ундаш

руҳида айтилган бўлса-ю, ундан бутунлай тескари хулосалар чиқарилса. Бу фикрий тубанликмасми?

Тан олайлик, бизда шеър илмининг ривожини анча суст. Шунинг учун полифоник тафаккур хусусида ҳали жиддий ўйлаб кўрилмаган. Полифония — кўпоҳангли, кўпмаъноли дегани. Полифоник тасвир асар бағрига бир неча маъно ва оҳангларини сиғдиришни заруриятга айлантиради. Бунда фикр чайналмайди. Шеър сўзбозлик ва маъно яланғочлигидан халос бўлади. Полифоник ифодалар шеърдаги маълум бир образ ёки белги таъсирида кўплаб ҳаётий ҳодисалар ҳақида фикрлашга йўл кўрсатади. Полифоник услубда тасвир ва муносабат гўё биринчи ўринда туради, тафаккур ялқовлигини ва фикрсизликка қандайдир аёвсиз қаршилик сезилади. Шеърхон айтилган сўздан айтилмаган сўзларда ҳақиқат кўплигини ҳис этиб, ўша ҳақиқатлар мушоҳадасига берилади.

Ўзбек адабиётида полифоник тафаккур Аҳмад Яссавийдан бошланиб, Навоий поэзиясида юксак босқичга кўтарилган. Яссавийнинг юқоридаги ҳикмати ҳам полифоник тафаккур маҳсули. Уни тасаввуф аҳли қуйидаги мазмунда қабул этишган. Ҳадислардан бирида «Рожаъна минал жиҳодил асғори илол жиҳодил акбар», яъни «Кичик курашдан улуғ курашга қайтмоқдамиз», дейилган. Бу улуғ кураш — нафсга қарши кураш. Дунёда нафсга тенг келадиган золим йўқ. Нафснинг ботиний зулмлари чегарасиздир. Яссавий қатор ҳикматларида нафсга золим сифатини берган: «Золим нафсим ҳеч қўймайин ўтқа солди». Ҳақни танимаслик, беғамлик, такаббурлик, ғийбат ва бўҳтон сўзлардан тилни тиймаслик, шайтонсифатлик, нодонлик — буларнинг барчаси Яссавий талқинларида золим нафснинг қилмишларидир. Хўш, «нафс бошини» янчишнинг чораси борми? Яссавийнинг «Олло дедим, шайтон мендан йироқ қочди, ҳаю ҳавас, моумонлик турмай кўчди», — сўзларини яна эслайлик. Ҳаю ҳавас ва барча манманликларнинг дояси нафс ҳам «олло» деганда енгилди. Бошқача қилиб айтганда, «олло сари тўлғонмоқ» — нафсдин кечмоқдир.

Эй беҳабар, ҳаққа кўнгул югуртмадинг,
Дунё ҳаром андин кўнгул совутмадинг.
Нафсдин кечиб олло сари тўлғонмадинг,
Бу нафс учун зору ҳайрон бўлдим мано.

Шунинг учун ҳам Аҳмад Яссавий «нафс бошига юз минг бало» ёғдириш ташвишга тушганларга қарата, «Золим агар жафо қилса олло дегил, Илкин очиб зоре айлаб

бўйин сунғил» деган. Бу фикр «нафсдин кечиб оллоҳ сари» толпинмаган, яъни ишқи илоҳийдан маҳрум кимсаларга бир насиҳат бўлган. Бизнинг учун муҳими, бунда шоирнинг нафсга нисбатан аёвсизлиги ва ботиний покланиш учун фикр қўзғашидир. Ахир, Навоий ҳам «То нафсу ҳаво қасри» йиқитилмагунча, «Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас», деган-ку.

Аҳмад Яссавий ҳикматлари учун кўп овозлилиқ ҳам хос хусусиятлардандир. Унинг ҳикматларида орифнинг овози ҳоким. Улардан шайхнинг овози эшитилади. Баъзан бир ҳикматда ҳам ошиқ, ҳам дарвеш, ҳам донишмаднинг овози янграйди. Лекин булар орасида изчиллиги ва фаоллиги билан яна икки овоз алоҳида ажралиб туради. Улардан бири — гуноҳ «фалсафаси»ни тасдиқлайди. Бу — гуноҳкорлигини теран тушунган кишининг овози. Мана, эшитинг:

Сочи соқол хўб оқарди кўнглум қаро,
Рўзи маҳшар раҳм этмасанг ҳолим табаҳо.
Сенга аён амалсизман, кўпдир гуноҳ,
Жумла малак ёзуқларим билди, дўстлар.

Бу овоз соҳибининг назари ўткир. У ўз гуноҳларига мардона назар ташлайди. Ва бундан тоқатсизланади, «Тоқатим йўқ агар боқсам гуноҳимга». «Гуноҳ дарди касал қилди бемор бўлдум», деган киши «беморлик»да Имон соғлигини кўзлаган шахсдир. Унда тан беришмас, тан бердириш қобилияти ҳам бор. Унинг «Не қилғайсан гуноҳларинг тоғдин огир...», деган сўроқ сўзларини шунчаки эшитиш мумкинмас. Бу овоз ёлғизлиги билан диққатни чуқур жалб қиллади. Ва қалбда ўз-ўзинг билан қолиш, ўзлигини текшириш изтиробларини қўзғайди. У инсон умрининг ҳаракат тарзини жуда нозик илғайди: «Аё ғофил, умринг сени ўтар елдек...» Елдек чошиб ўтадиган умрни мазмунли қилмоқ учун эса мардоналик зарур.

Маълумки, IX асрда тасаввуфда маломатийа мазҳаби юзага келган. Бу мазҳабнинг маркази Нишопур бўлган. Е. Э. Бертельс маломатийа мазҳабига мансуб кишилар учун ўз-ўзини комиллаштириш, юракни поклаш бош вазифа ҳисобланганлигини ёзган. Лекин бу иш мутлақо шахсий ҳаракат тарзида атрофдагилардан яширин, кўз-кўз қилинмасдан амалга оширилиши шарт бўлган. Содда қилиб айтганда, маломатийа — бу, инсоннинг ўз-ўзини таҳлилдан ўтказиш, таҳлил этган сайин қурсу нуқсонлар учун ўзни аямаслик ва уларни маломат тилида фош қилмоқ йўлидир.

Бу йўлда одам барча ёмон хислатларини сира яширмасдан ошкор қилаверган. Аммо бунинг акси ўлароқ, у яхши фазилатларини қатъият билан пинҳон сақлаган. Ўзгаларнинг ёлғону риёкорликларидан сўз очиш осон. Бироқ ўзингдаги қаллоблик ва риёнинг пардаларини йиртиш матонатли ишдир. Маломатиййачилар мана шундай матонат учун курашганлар. Аҳмад Яссавий ҳам мазкур мазҳабнинг намоёндаларидан эди. Шунинг учун у ҳикматларида маломатиййа қонун-қоидалари асосида фикр юритиб, одамни ўз-ўзига танқидий назар билан қарашга даъват қилгандир.

Дин гуноҳни қоралайди. Аммо гуноҳларига иқрорликни тўла ёқлайди. Шарл Пеги «Гуноҳкор христианликнинг қалбини тушунади... Ҳеч ким христианликни гуноҳкор қадар англай олмайди...», дейди. Гуноҳ ҳиссиётлари Аҳмад Яссавий ҳикматларида диннинг дилини теран англаш истаклари билан ҳам чатишиб кетгандир.

Энди иккинчи Овоз ҳақида. У бошқа бир юксак моҳиятни очадиган илоҳий овоз. Инсон ҳаёти нечоғлик ўткинчи, кулфат ва машаққатларга тўла бўлмасин, у комилликка интилиши шарт. Қамолот йўлига тушган инсонни Виждон руҳий оғриқларга гирифтор этиб, аламга юзма-юз қилиб қўяди, юракни гуноҳ ва қўрқув, шубҳа ва ишонч оралаб олиб ўтади. Уйғоқ Виждон энг охирги чегараларгача одамни ёлғизлантиради. Шундан бошлаб ўлим чекинади. Абдиятга чинакам ишонч шундан бошлаб туғилади. Бу Виждоннинг ахлоқ билан алоқаси йўқ. Қонун-қоидалардан йироқ. У эркин руҳ билан яшаш сирларини очади, ақлий толиқишларни енгиб, мутелик занжирларини синдиради. Бу виждон энг ноилож, энг кулфатли вазиятларда ҳам йўлсизликдан халос этади. Буни Шахснинг ўз Виждонига бориш йўли деб атаса тўғри бўлади. Шу йўлни топган одамгина худо томонга талпинади. Талпинган сайин эса ўзига нисбатан муросасизликлари ортади. Аҳмад Яссавийда ана шундай. Буни у «ҳақиқатни дарёсидин» кечиш деб ҳам характерлаган:

Ҳақиқатни дарёсидин кечгон киши,
Ўзи мунглуғ, кўнгли синуқ, кўзда ёши.
Хорлиқ, зорлиқ, машаққатдур доим иши,
Дийдорини талаб қилиб топар, дўстлар.

Яссавий «Ошиқ бўлсанг ишқ йўлида фано бўлғил, Дийдор излаб, ҳасратид адо бўлғил» сингари сатрларида ўлим учун «ўлган» кишиларнинг илоҳий-фалсафий қарашлари-

ни ифодалаган бўлиб, ўлмасликнинг сирини ўзларича кашф этган зотлар шулардир. Хорлик, зорлик ва машаққатлар гирдобига ташлайдиган бир ғуссаларини улар юзлаб қувончга алмаштирмайдилар. Бунинг туб сабабларини холис тушунишга уриниш керак. Гап шундаки, Яссавийнинг ғоявий-бадий анъаналари ўша замонлардаёқ қотиб ё тўхтаб қолмаган. У ёки бу шаклларда давом қилган. Навоий, Машраб, Махтумқули ёки бошқа шоирлар ижодиётида Яссавий анъаналарининг таъсир самаралари мавжудлигини қандай инкор этиш мумкин? Махтумқули «Кўрдингми» деб номланган шеърида «Ё, иқлим эгаси Аҳмад Яссавий, Менинг сохибжамолимни кўрдингми?» — дейди. Бу савол — мурожаат икки буюк санъаткор дунёқарашидagi яқинлик, ғоявий анъана ва таъсир самараларини очадиган фалсафий, ахлоқий, эстетик нуқтан назарлардаги уйғунликдан далолат беради. Чиндан ҳам Махтумқулининг айрим шеърлари, ўнлаб сатрларининг туғилишида Яссавий ҳикматларининг таъсири шундоқ сезилиб туради. «Нафсим мени кўп югуртти ҳаққа боқмай», дейди Яссавий. Шу моҳият Махтумқулида «Ёронлар, йўллош бўлдум нафси ҳаво золимга» тарзида ифодаланган. Ёхуд унинг «Бадишларга бой бўлдим, хайр ишга гадо бўлдим», деган фикрлари Яссавийда кўп маротаба деярли айнан учрайди. Бундан ташқари, дунё шеъриятида Яссавий тажрибалари алоҳида ҳодисамас-ку. Арман шоири Григор Нарекацининг «Мусибатномаси, Юнус Эмронинг девони умумий руҳи билан Яссавий тажрибаларидан айтарли фарқланмайди. Қолаверса, Яссавий Юнус Эмронинг салафи.

Ҳақдин манга назар бўлди,
Ҳақ эшигин очар бўлдим.
Қирдим ҳақнинг ғазнасини,
Дурру гавҳар сочар бўлдим,—

дейди Юнус Эмро. Ахир Яссавий ҳам айни шу эҳтиёж ва мақсад билан ҳикматлар айтмаганми? «Толибларга дурру гавҳар сочтим мано», — деган Яссавий туркий шеъриятидаги Юнус Эмронга ўхшаш сўфий шоирларга:

Ҳақ йўлига кириб бўлмас пок бўлмасанг,
Ломаконда Ҳақдин сабоқ олдим мано,—

деган сабоқ бўларли фикрларни баён этган.

Албатта, Яссавийнинг муаллифлик масаласи мунозарали. «Девони ҳикмат»нинг кейинги асрлардаги нусхалари-

да шоир издошлари томонидан тўқилган нарсалар ҳам киритилган. Ёки ҳикматлар тили анча-мунча ўзгартирилган. Бу ҳақида кўп гапирилиб келинаётир. Лекин Яссавий ижодиётини адабиётимизнинг «хавfli майдони»га айлантирмасдан ҳақиқатни юзага чиқарадиган омилларни излаш керак. Устод Мақсуд Шайхода мана нима масалага диққатни тортган эди: «Шубҳасизки, Хўжа Аҳмад Яссавийнинг ёзиб қолдирган «Ҳикмат» китоби кейинча тил жиҳатидан ва маъно томонидан қанчалик ўзгаришларга дучор бўлмасин, унинг асл вазни аввалги ҳолича қолган. Чунки бировлар илгариги вазни шунча илдишлардан ўзгартириб, қайтадан ишлашлари амри маҳол бўлур эди. Бу асарнинг вазни эса автори аввалида ўзи ўйлаб ишлаган ҳолида сақланиб қолган». Демак, вазнга асосланиб тил ва маъно ўзгаришларини текшириш имкони бор. Нега бу ишни амалга оширмаслик керак? Ахир, шарқ поэтикасида вазн илми мустақил соҳа бўлган. У гарчи аруз вазни қонун-қоидаларидан баҳс этса-да, Яссавийга ўхшаш шоирлар тажрибаларини тадқиқ этишга ҳам ёрдам кўрсатади.

Бултур «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида босилган «Замон ва маданий мерос» номли давра суҳбатда профессор Абдуқодир Ҳайитметов «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон»нинг энг олдинги нусхаси XVI асрга мансублиги, шунини деб грузин олимлари дostonни ўрганишни тўхтатмаганлигини изоҳлаб, яна дейди: «1967 йили СССР Фанлар академиясининг юбилей мажлисида Дмитрий Сергеевич Лихачёв билан суҳбатлашган эдим. Кўп шоирларимиз асарларининг ишончли нусхалари йўқ, сизлар шу масалада қандай йўл тутасизлар, деб сўрадим. Маълум бўлишича, улар ҳам ниманки қўл остида мавжуд бўлса, шунини ўрганар эканлар. Яссавий, Машраб ва яна ўнлаб шоирларнинг қадимий девонлари йўқ. Лекин борини ўрганиш керак. XI асрда Яссавий деган шоир яшаб ўтганлигини инкор қилиб бўлмайти-ку, буни Навоий ҳам, бошқалар ҳам айтиб ўтган».

Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат»да ёзади: «Хожа Аҳмад Яссавий — Туркистон мулкининг шайхул-машоийхидир. Мақомоти олий ва машҳур, каромоти матаволий (ҳайратланарли) на номаҳсур (чегарасиз) эмиш. Имом Юсуф Ҳамадонийнинг асҳобидиндур (суҳбатдоши)». Шундан сўнг Навоий Яссавийни Юсуф Ҳамадонийнинг бошқа халифалари Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний, Хожа Абдуллоҳ Барқий, Хожа Ҳасан Андақийлар қаторида турганлигини таъкидлаб, охирида, «Ва анинг мазори Туркистонда Ясси деган ердаки, Туркистон аҳлининг қиблаи дуосидир»,

дейди. Баъзи олимлар Навоий Аҳмад Яссавий ҳикматларидан намуналар келтирмаганлиги ёки унинг ҳикматнавислигига муносабат билдирмаганлигига асосланиб, Яссавийнинг ўзи ҳикмат яратмаган, акс ҳолда бунга Навоий диққатни қаратарди, дегандай фикрларни илгари суришган. Умуман олганда, бундай даъво ўринли. Бунда бошқа бир далилни инобатга олмоқ зарурга ўхшайди. «Насойим ул-муҳаббат»да ўқиймиз: «Ҳақим ота — оти Сулаймондур ва Хожа Аҳмад Яссавийнинг муридидур. Ҳамоноки, бир кун, Хожа тобхе (овқат пишириш) буюрғондурларки, матбахий (ошпаз) ўтун етмайдур деб келгандур. Алар асхобга дегандурларки, ёзидин ўтун териб келтурунг ва ул замон ёгин ёгодур экандур. Асҳабким, ўтун терибтурлар, матбаҳа (ошхона) келгунча ёгин жиҳатидин ўтунлар ўл бўлгандур. Ҳақим ота терган ўтунларни тўнига чирмаб, қуруқ келтургандур. Хожа Ҳазратлари дегандурларки, эй фарзанд, ҳақимона иш қилдинг ва аларга бу лақаб андин қолғондур ва Ҳақим отага ҳикмат тили гўё бўлибтур. Андоқки, анинг фавоиди атрок аросида машҳурдур. Ул жумладин бири будурким:

Тики турғон тўбадур,
Борғонларни ютадур.
Борғонлар келмас бўлди,
Магар манзил андадир».

Агар ушбу тўртликнинг тили Яссавий даврининг тили эканлигига гумон йўқ экан, унда Аҳмад Яссавий ҳикматларининг тил ва услубининг соддалигига ҳам шубҳа қўзғайвермаслик керак. Бу — бир. Иккинчидан, Ҳақим отанинг фақат лақабга эришиши эмас, унга «ҳикмат тили»нинг «гўё» бўлиши ҳам бевосита Яссавий таъсири билан алоқадорлигини Навоий фикрларининг ички мантиғи тасдиқлаб турибди. Биз жўн ва якраг тушунишга одатланганмиз. Ҳақим отанинг терган ўтинларини «тўнига чирмаб» қуруқ келтиргани, бундоқ олганда, нима деган ҳодиса. Наҳотки, шунинг учунгина у ҳақим лақабига мушарраф бўлган бўлса. Бизнингча, бунда рамз бор. Бу рамзнинг мазмуни эса Ҳақим ота сиймосида Яссавий ўзининг содиқ муриди, ҳикматлар яратувчи издошини кўрганлигини билдиради. Ҳақим ота устозига тақлидан ёзилган бир байтида:

Барча яхши, биз ямон,
Барча буғдой, биз самон,

деган. Ўзини самонга ўхшатган киқининг ижод намуналарини «қуруқ ўтун»га нисбат берилиши ажабланарли

эмас, албатта. Чунки, бу «ўтин»лар мухлислар қалбида алангаланиб ёнмоғи ҳам тасаввурдан четда қолдирилмаган. Э. Рустамов «Насойим ул-муҳаббат»даги «Ҳаким отанинг болалик чоғларида, ҳали Аҳмад Яссавий қўлида тарбия олиб юрган вақтларида ҳикмат айтишда гўё бўлгани» тўғрисидаги далилни, унинг «ҳикмат ёзишни Аҳмад Яссавийдан ўрганганига ишорат» деб белгилаши тўғридир.

Яссавий туркий тилда ҳикмат айтган файласуф шоир сифатида кўпроқ донг таратган. Шундай бўлгач, унинг ҳикматларини «реакцион шайх»нинг поэтик қобиқдаги «ваъз»лари деб эмас, биринчи галда, сўфий шонрининг поэтик асарлари ҳолида ўқиш ва тадқиқ қилиш лозим. Н. М. Маллаевнинг олий ўқув юртларига ёзилган «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигида Аҳмад Яссавий ҳаёти ва адабий фаолиятига махсус ўрин ажратилган. Унда шундай жумлалар бор: «Аҳмад Яссавийнинг ҳикматларида мистика билан аскетизм», «сирлар олами»га фарқ бўлиш, таркидунёчилик, бир-бирига чатишиб кетади. Аҳмад Яссавий «Мавту қабла анта мавти» (ўлмасдан бурун ўлинг) деган тезисни илгари суради. Бу—киши бутун дунёдан, ўзлигидан, ҳаётнинг неъматларидан воз кечиш, ўзни ҳар жиҳатдан қийнаб, ўлимни яқинлаштириш керак, яъни тирик мурда бўлиши керак, деган сўздир». Бу фикрларни асосиз деб бўлмайди. Лекин уларда фано фалсафаси мутлақо инобатга олинмаган. Аҳмад Яссавий:

Мен йигирма икки ёшда фано бўлдум,
Марҳам бўлиб чин дардликка даво бўлдум,
Елғон ошиқ чин ошиққа гувоҳ бўлдум,
Ул сабабдан ҳаққа сиғиниб келдим мано.

деган. Бу жойда «фано» поэтик образ. Ундаги мантиқни кимдир ўзликдан кечиб таркидунё этиш деб тушунар. Кимдир худо ишқига фарқ бўлиш мазмунида қабул қилади. Бошқа бировда у фикр қўзғайди. Чунончи: фанолик бадбинлик ва тушкунлик аталадиган бўлса, унда шоир нега «чин дардлик» иборасини тилга олган? Ҳаётдан кўнглини совитган ва ўлмасдан бурун ўлиш қасдидаги кишининг елғону рост билан не иши бор? «Елғон ошиқ чин ошиққа гувоҳ бўлдим» — кўнгли юксак қандайдир бир ҳакам сўзларига ўхшамайдими бу? Ҳаққа сиғинмоқ — идеал. Наҳотки, юксак идеалдан одам абгорлашса?

Аҳмад Яссавий бир ўринда «Ҳақиқатни маъносига етган киши, Беҳуд бўлиб куюб ёнар ичи тоши», дейди. Му-

тафаккир шоир ҳақиқат маъносига етиб, шу тафайли «ичи тоши» ёришган одамлар дийдорини қўмсайди. Уларни хаёлан кўп ахтаради. Лекин тополмайди. Кимлардир унинг назарида ишқу эътиқодга содиқ кўрингандай бўлади. Аммо бундай кишиларда ҳам негадир риё сезади:

Кўз ёшингни риё қилма ҳақни тани,
Ҳақ таоло суйганларни гирён қилур.

Шоир ана шундай чин гирёнларга инонади. Риё қилмасдан кўз ёш тўккан ошиқларнинг фикру қарашларини ёқлаб ҳикматлар сўзлайди. Ҳикматларини фақат «дили ойнадек» мусаффо содиқ ошиқлар эшитишларини орзу қилади:

Менинг ҳикматларим ошиққа айтинг,
Дили ойнадек содиққа айтинг.

Навоий «Нодонлиғ эрур элда малолатга далил» дея башорат сўзларини ёзиб қолдирган. Адабиётимиз тарихида нодонлик аталмиш офатдан Аҳмад Яссавийчалик ранж чеккан шоир бўлмаса керак. Нодонлик — халқнинг кулфати. Нодонлик — ўзига хос ёвузлик. Нодон — ақл жаллоди. Мана шунинг учун Яссавий «Дуо қилинг нодонларни юзун кўрмай» дея ёлворган ва ўнлаб ҳикматларини нодонликдин шикоят мазмунларида яратган.

Дуо қилинг нодонларни юзун кўрмай,
Ҳақ таоло рафиқ бўлса бирдам турмай.
Бемор бўлса нодонларни ҳолин сўрмай,
Нодонлардин юз минг жафо кўрдум мано.

Яссавий бу қарорга бирданига келмаган, албатта. У «нодон бирла улфат» ҳам бўлиб кўрган. Лекин бундай «улфатчилик»дан бағри куйиб, жондан тўйган. Мабодо эгрилик йўл аталадиган бўлса, нодоннинг йўли эгриликдир. Шунинг учун уни тўғрилиқка йўллаш самарасиз. Бесамар ҳаракат эса доно учун айни ғам заҳридай гап.

Аё дўстлар, нодон бирла улфат бўлиб,
Бағрим куюб, жондан тўюб, ўлдум мано.
Тўғри айтсам эгри йўлда бўйин тўлғар,
Қонлар ютуб ғам заҳрига тўйдум мано.

Яссавий «зоти билим либосидан маҳрум», калтабин ва худпараст кимсаларнигина нодон санамаган. Балки у

«олимпан деб китоб» ўқиб, «маъни уқмас»лар, фикрсизлик зулматидан руҳи сим-сиёҳ амалдорларни ҳам ашаддий нодонлар сафига қўшган. Унингча, «улуғ кичик ёронлардан адаб»нинг кетиши ҳам аввало нодонлик тазйиқидан. Шоир ҳалол, ҳаромнинг фарқига боролмайдиган нафспараст халойиқ учун «малонкдин» шарм қилади. У «Оқил эрсанг эранларга хизмат қилғил» деганида «Муҳаббатни майдонида жавлон» қилиб, «Ҳақиқатни дарёсидан гавҳар олгон» мард кишиларни эътиборда тутди. Бироқ унинг ўзи шундай одамларни излай-излай, охири мана бундай ҳолатга етади:

Ер остига қочиб кирдим нодонлардин,
Илким очиб дуо тилаб мардонлардин.
Ғариб жоним юз тасаддуқ донолардин,
Доно топмай ер остига кирдим мано.

Аҳмад Яссавийнинг донолик тўғрисидаги тушунчаси — идеал тушунча. Шунинг учун доно одамлардан унинг талаби ниҳоятда катта бўлган. Масалан, у «Охир замон олимлари золим бўлди, Хушомад этгувчилар олим бўлди», деганида замоннинг охирлашганидан каромат қилишни ўйламаган. У олимнинг хушомади — золимлик, хушомад орқали олимликка эришмоқ — илм аҳлининг ихтиёрий равишда зулмкорлар сафига қўшилувидур деб билган. Ва бу қабоҳатда охир замон нишонларини пайқаган. Дарҳақиқат, олим билан золимни бирлаштирган замоннинг истиқболи нима ҳам бўлиши мумкин? Шоирнинг бошқа тўртлигидаги ҳукмича, «Доно туфроқ, нодонларни кўкси баланд». У «ҳақ таоло»га танқидий муносабатини билдирган. У оллоҳ ви-солига талпинмоқни суяди. Туну кун унинг хаёлида ёнади. Тангри даргоҳига ёруғ юз билан боролмаслигидан такрор-такрор ўкинади. Лекин буларнинг замирида кундалик ташвиш, ўткинчи ҳаваслардан кўнглини озод этишдек кучли истак ётади: Бу истакни эса Руҳ эрки учун жонбозлик фалсафаси деб аташ мумкин бўлурди.

Дунёпараст ножинслардин бўйин товла,
Бўйин товлаб, дарё бўлиб тоштим мано.

«Дарё бўлиб тошмоқ» — фанолик шарофати. Давлатсевар, молпараст нокасларга бўйин эгмаслигининг асосий шарт фаноликдир. Инсон умри қисқа ва ўткинчилиги азалдан аён. Аммо у шуни яхши билса-да, ўзини дунёда ўткинчи ҳисоблайвермайди. Нега? Негаки, ишқ ва тафаккурда у боқийлигини топади. Аҳмад Яссавий шеърларини ўқиб,

«Нима учун унинг ориф юраги бу даражада беқарор, бу қадар озурда ва мискин?» — деган хаёлларга борилиши мумкин. Бунинг асл сабаби шундаки, илоҳий муҳаббатга берилган юрак осойишталигини буткул унутади. Азоб ва дард ҳукмига тобе бўлиб қолади. Аслида, бу — юракнинг шодлик маросими. Чунки у энди бошқа ҳеч қачон, ҳеч вазиятда ғафлат тутқуни бўлмайди. У ердан, кўкдан, инсондан моҳият қидиради. Бу маъноларда Яссавий учун фано абадиятга интилишдан бўлак нарса эмасди.

К. А. Гельвеций шоирларга қарата: «Агар ҳақиқатни образли шаклларда тасвирламас экансиз, шеърятни тинч қўйинглар», — деган экан. Бу фикрни ривожлантириб, «Агар поэтик образ «дили» ва «тили»ни тушунмас экансиз, шеър ва шоир устидан ҳукм юритманг», — дейиш лозим бўлади. Поэтик образ — фавқулодда серқирра «қурулма». Унинг асосий фазилатларидан бири — мазмунда «қатлам»-дорлик, туйғуда бўёқдорлик. А. Ф. Лосев «Поэтик образ ҳақида» мақоласида «Образ — бу поёнсизлик», деган. Шеърнинг руҳий ва ғоявий қудрати образда марказлаштирилади. Сўз сеҳри ва маъно қатламлари ҳам образ бағдида яширингандир. Шунинг учун Гегель «Қонунларнинг афқатсиз кучидан, фикрнинг нохуш уйғунлигидан толиққанимизда поэтик образлардан ором ва софлик истаймиз», — деган эди. Яссавий кўпчилик ҳикматларида поэтик образга хос миқёсийлик, теранлик имкониятларидан самарали фойдаланган.

Бешак билинг, бу дунё борча халқдин ўтаро,
Инонмағил молингга, бир кун қўлдин кетаро.
Ото-оно, қариндош қаён кетди — фикр қил,
Тўрт оёғлиғ чўбин от бир кун санга етаро...

Ушбу сатрлардаги моҳият дунёнинг ўткинчилиги ҳақида. Ёлғиз шу тўғридами?

Аҳмад Югнакий «Ҳиббат ул-ҳақойиқ» асарида очунни бир қўниб яна кетиладиган роботга ўхшатади. Ва кейин унга жонли сифатлар беради: дунё кишига гоҳо бир кулиб боқадию, кейин қош уйиб хўмрайиб олади. У — айёр, фирибгар. Бир қўли билан бол тутса, иккинчиси билан унга заҳар қўшади:

Бир элкин тутиб шаҳд, бири заҳар қотар.

У заҳарни четдан олмайди. Очун — илон. Унинг илондек юмшоқлиги ва ювошлигидан алданмаслик керак:

Йилон юмшоқ эркан ёвуз феъл тутар.
Йироқ турху, юмшоқ теб инонмағу,

деб огоҳлантиради шоир. «Дунёнинг найранг ва афсунлари шулардангина иборат эмас. У сиртдан боққанда кўримли. Шу сабабли илонга ўхшамаслиги ҳам мумкин. Аммо ичида барибир минглаб нохушлиги тўпланиб ётади. Очунинг ташқи безакларига мафтун бўлиб, унга кўр-кўрона кўнгил бермоқ эса барча хатоликларнинг бошланишидир. «Дунё»ни ишвагар, субутсиз, алдоқчи, золим, бевафо қиёфаларида характерлаш туркий халқлар шеърлятида XII асрлардаёқ ғоявий-бадий анъана ҳолида шаклланган эди. Юсуф Хос Ҳожиб унга «иййиғ дунё» бевафо дунё сифатини беради. Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиб ва Аҳмад Яссавий тасвирида ҳам «дунё» поэтик образга айлантирилгандир. «Бешак билинг, бу дунё, борча халқдин ўтаро»даги «дунё», биринчидан, Аҳмад Югнакий айтган, одамлар бир қўниб яна кетадиган «работ» маъносига эга. Иккинчидан, у инсон умрининг кўзгусидай гап. Унга фикран назар ташлаб, умрнинг нақадар югуриклигини билса бўлади. Учинчидан, у тақдир тимсоли. Умрнинг елдай ўтиши тақдирданми ё дунёнинг ишими — билиш қийин. Шуниси аниқки, тақдирнинг аёвсизлиги олдида мол-дунёга инонмоқ нодонлик ва ғофилликдир. Тўртинчидан, бу олам шундай бир «майдон»ки, унда ҳамма охир-оқибатда «тўрт оёқли чўбин от» устидан жонсиз ястаниб кетмоққа маҳкумдир. Одам туғилса нега ўлади? Ўлса нега туғилади? Шарқ мутафаккирлари ўлимни тирикликнинг тескари ва тоза томони деб айтишган. Нега шундай дейишган? Бу ҳақиқатни қандай қилиб англаш мумкин? Турмушнинг майда ташвишлари ўлим қаршисида нимага арзийди? Инсон тирик мурдага ўхшаб яшамаслиги учун Вақтни ўлдирмаслиги керак эмасми? Вақт қаҳридан чўчимаслик нима оқибатларга олиб боради? Бундай саволлар хусусида тинимсиз ўйлаш лозим. Ўлимни англаш — ҳаётни маърифат билан қадрлаш, одам фарзандини ғанимат билиш, манманлик ва жаҳолат «тулпор»ларига миниб ҳовлиқмаслик керак деган мантиқларни ҳам ўз ичига олади. Яссавийни йўлсизлик пайтида саодатга бел боғлайолмаслик ҳислари қийнаган:

Аё дўстлар, ҳеч билмадим мен йўлимни,
Саодатқа боғламадим мен белимни.
Ғийбат сўздин ҳеч йиғмадим мен тилимни,
Нодонлигим мени расво қилди, дўстлар.

Аҳмад Яссавий учун саодат ва ҳақиқат ашёвий нарса-ларга эга бўлишмас. Булар ҳатто мақсад ҳам эмас. Унинг-ча, ҳақиқат Юракда. Ҳақиқат — Руҳ. Борлиқ, олам билан руҳан уйғунликка киришиш — олий саодат. Саодат — маъ-рефат нурларидан онг ва дилни тиниқлаштириш. Шоир ўз мавжудлигини Руҳ ва руҳий ҳаётдаги ўзгаришлар, тўл-ғанишлар, юксалишлар орқали идрок қилмоқни хоҳлайди. У инсондаги ички бойликни муқаддас билган. Шунинг учун ташқи бойликлар, гуноҳ ва мутелик «нархи»ни оширувчи уларнинг ҳар қандай туридан у ҳазар қилади.

Дунёдорлар молин кўриб ҳаво қилур,
Манманликда ул даъвои худо қилур.

Бундоқ қаралганда, Мансур Халлож ҳам «Анал ҳақ» деганда худолик даъвосида бўлган. Бироқ у дунёдорлик ҳавосигамас, руҳий камолотга ишонган. У шоҳ Жамшидга ўхшаб тожу тахт «ғурури ва азим давлат такаббури димо-ғига фосид хаёл солиб, оламни ўз ибодатиға амр қилиб, ўз сурати била бутлар ясаб» сиғинмоқ учун шаҳру кент-ларга юборган кибр ва шуҳрат қулларидан бўлмаган. Бой-лик, такаббурлик одамни ўз қавм ва элидан ҳам йироқ-лаштиради. Ҳаққа ёвуқлашиш сафаридаги киши эса та-биат, жонли мавжудот, ҳаттоки «қурт ва қушлар»га ҳам яқиндир.

Яссавий поэтик фалсафасидаги бундай ҳақиқатларни Навоий мукамал англаган. Англагани туфайли ҳам комилликка кўтарилиш, ҳаққа эътиқод, молу давлат учун жонсарак бўлмасликда «Турк пири», яъни Аҳмад Ясса-вийдан ўрнак олишга даъват қилган.

Ҳар киши комил эрур, бас анга ҳақ бандалиғи,
Мундин ўзга тамаи касби камол айламангиз.
Олами фони учун ранжу машаққат чекмангиз,
Мол учун ғам емангиз, фикри манол айламангиз.
Турк пири каби оламдин этакни силкинг,
Дўстдин ғайри таманнои висол айламангиз.

Агар Яссавий «ўтакетган таркидунёчи», дунёқараши гу-манистик ҳақиқатлардан йироқ, фалсафий-дидактик қа-рашлари «реакцион» бўлганида Навоий унинг «оламдин этак» силкишини намуна қилиб кўрсатармиди? Ёки улуғ шоир «Мол учун ғам емангиз, фикри манол (бойлик) айла-мангиз», дея Яссавийнинг «Дунё учун ғам ема, ҳақдин ўз-гани дема» сўзларини деярли айнан такрорлармиди? Яс-савийшунослар ушбу мисрадан шоир «Бу дунёни севма,

ҳаёт учун ташвиш чекма», демоқчи деган хулосаларга келишган. Навоий «Мол учун ғам емангиз» деб Яссавийдаги «дунё» образининг маъносини шарҳлаган дейиш мумкин. Навоий шеърятини яхши тушуниш учун — Яссавий ҳикматларидаги ғоя ва поэтик образларнинг тарихи ва мундарижасини яхши билиш лозим. Бунга истак йўқ экан, унда Яссавий ижодиётининг ғоявий-бадий сирларини тўғри очиш учун — Навоий лирикасининг маъно ва образлар дунёсини кенг ўрганмоқ керак.

Мана, Яссавийнинг бир сатри:

Туфроқ бўлғил, олам сани босиб ўтсин.

Ушбу мисра Яссавийга кўп маломатлар ёғдирилишга боис бўлган мисралардан. Шоир худди шундай образли ифодалари билан гўёки «халқнинг қўл-оёғини» золимлар олдида кишанлаб қўйишни мақсад қилиб олган эмиш. Юзаки қаралганда, бундай таъналарда жон бордай, албатта. Дарҳақиқат, одам нечун «тоғ» бўлмасдан «туфроқ»қа айланиши керак? У «олам»нинг оёғи остида янчилиш учун туғилмайди-ку. Бу — ҳозирги ўқувчининг нуқтаи назари. У сатр мазмунини тахминан ўшандай англайди ва баҳолайди. Негаки, у «туфроқ» сўзини ўша жойда ё ўз маъносини ёки ўлиб хокка қоришиш мазмунида тушунади. Шу ўринда озорбайжон олими Комил Валиевнинг «Сўзнинг сеҳри» (Баку, 1986) номли китобидаги мана бу фикрларга диққатни тортишни хоҳлардик: «Инжил» ва «Қуръон» Фузулий санъатининг ичиндадир. «Инжил» инсоннинг заифлиги, «Қуръон» инсоннинг қудрати устида яратилган. «Инжил»да инсон кучсиз, кўмак ва шафқатга муҳтож, ҳар қандай зулмга чидамлидир. «Қуръон» эса инсонни империя учун сафарбар қилади, инсонни кучли ва янада кучли бўлмоғини тарғиб этади. . . Кучсизлик ва кучнинг дини Фузулий шеърининг ботинидадир» (23-бет). Мазкур қайдларни Яссавийга ҳам тадбиқ қилиш мумкин. Яссавий санъатининг бағрида ҳам «кучсизлик ва куч дини» яширинган. Унда «Инжил» ҳам, «Қуръон» ҳам бор. Шоир ижодиётига «Қуръондан ўтган ғоя ва образлар сезиларли мавқега эга. Лекин улар қандай формаларда ва қайси мақсадларда ўзлаштирилганини аниқлаш зарур. Мана ўшанда ҳақиқат равшанлашиб, чин моҳият юзага чиқади.

Яссавий «Туфроғ бўлғил...», деганда катта мақсадни эътиборда тутган. Келинг, аввало, Одам ато ҳақидаги афсонанинг мазмунини ёдга келтирайлик. Маълумки, диний

тасаввурлар бўйича худо дастлаб тўрт унсурни бунёд этган. Булар: ўт, сув, ер, шамол. Сўнг одам яралган. Бу ҳақида Абулғозихоннинг «Шажараи тарокима»сида ўқиймиз: «...Худойи таоло фаришталарга айтдиким, туфроқдин киши ясаб жон бериб ер юзинда ўз ўрнимга халифа қилиб қўятурман...» Бу ҳукмга фаришталар инсонлар ўз нафсларини забт қила олмайдилар, деб эътироз қилдилар. Шунда худо айтганмиш: «Ман билгонни сизлар билмассизлар. Боринглар, туфроқдин бир кишининг сувратин ясанг... Азройил алайҳиссалом худонинг амри билан бориб барча ер юзиндаги ҳар турлик туфроқдин олиб Маккаи муаззама бирла Тоифнинг орасинда туфроқни балчиқ қилиб одамнинг сувратини ясаб ётғуздилар». Одам шамол ёрдамида ҳаракатга солиниб, олов билан жасади иситилганда қалби ҳароратга тўлибди. Ва яратганининг шафқату саховати туфайли вужуд ичида инсон ўз эркини тсшибди. Тасаввуф фалсафасига биноан ушбу тўрт унсурнинг ҳар биридан тўрт хусусият, тўрт ҳолат, тўрт майл ва тўрт сифат юзага келтирилганмиш. 1. Тупроқдан — сабр, умид (худонинг марҳаматига), эзгу хулқ ва мурувват. 2. Сувдан — қувонч, саховат, назокат, бирлик. 3. Шамолдан — ёлгон, иккиюзламачилик, сабрсизлик, тантиқлик. 4. Оловдан нафс, кибр, тама, ҳасад. Бундан ташқари, тупроқ олоқнинг мунаввар нури, сув — унинг ёруғ ҳаёти, ҳаво — буюклиги, олов — унинг ғазаби тимсоли. Тупроқ ва сув — жаннат мулки, шамол ва олов — дўзах ичидаги нарсалар. Ушбу шарҳу маълумотларни ёдда тутиб, «Туфроғ бўлғил, олам сени босиб ўтсин» сатрига яна назар ташланг. Тасаввурда нимадир ўзгардими? Албатта, ўзгарди. Чунки, «туфроқ» биринчидан, оддий сўзмас, поэтик образ экан. Иккинчидан, шоир диний ишончларга асосланиб инсонни эзгу хулқ соҳиби, мурувватли ва илоҳий зот шарафига эришишга чақирган. Яссавийдаги «туфроғ» образи худди шу маъно ва мантиқларда Навоий шеърларида ҳам тадбиқ қилинган. Мисолларга мурожаат этайлик:

Бу қадар манзилату қурби буюк поя била,
Ўзини тутқувчи туфроғ ила ҳамвор қани?—

Туфроғ ила ўзни тенг тутиш нима экан? Буюклик замини. Хоксорлик пояси. Қибр, манманликдан покланиш. Инсонийлик мартабаси олдида бўлак мартабаларни назарга илмаслик. Навоийнинг бошқа бир ғазалидаги эътирофича, «Бевафолар ўт, вафо аҳли эрур туфроғ...» Мисрадаги «ўт»

ва «туфроғ» сўзларининг иккаласи ҳам поэтик образ. Шунинг учун — ўт образи орқали бевафоликни туғдирадиган шайтоний ва инсоний ҳирслар тўғрисида ўйлаш керак. Вафо аҳли нега «туфроғ» эканлиги энди аён, албатта. Кўра-япсизки, Яссавийнинг «Туфроғ бўлғил» дейишининг бир сабаби Навоийда изоҳланган. Яъни бундай:

Эй Навоий, ўзни мақбул истасанг туфроқ бўл,
Ким эрур мардуд, улким бошида пиндори боо.

Мардуд — рад этилган. Бунга сабаб — шайтоний такаб-бурлик. Демак, Ўзликни англаш, «ўзни мақбул» исташ-нинг зўр чораси тупроқсифатликдир.

Биз Яссавийдаги «туфроғ» образининг мундарижасини ҳали тўлиқ талқин этганимизча йўқ. Унда диний тушунчалар билан боғлиқ бўлмаган бошқа маъно «қатламлари» ҳам бор. Масалага кенгроқ қараб савол қўяйлик: Тупроқ нима? Тупроқ — Ватан. Тупроқ неча юз йиллардан буён не-не улуг фарзандларини қучоғига босиб келаётган мушфиқ замин. Шунинг учун биз уни эъзозлаб она тупроқ деймиз. У олис аждодларга оналик қилган. У ота-боболаримизнинг онаси бўлган. У бизнинг онамиз. Ва келажак насларнинг онаси бўлажак. Оташнафас турк шоири Ошиқ Вайсал дейди:

Ҳавога боқсам мен ҳаво оларман,
Тупроққа боқсам мен дуо оларман.
Тупроқдан айрилсам қайда қоларман,
Менинг содиқ ёрим қаро тупроқдир.

Ҳа, ҳақнинг «ниҳон хазинаси» тупроқда. Тупроқ «дуо-си — Ватан дуо-си. Чингиз Айтматов яратган Тўлғаной монинг она замин билан ҳасратлашганларини хотирланг. У бир жойда «Умр ўтиб бораяпти, она ерим, орадан тағин бир йил ўтди. Бугун менинг сиғнадиган куним», дейди. Ерга сиғинмоқ одамийлик матлаби. Она заминига сиғинган кишининг «Менинг содиқ ёрим қаро тупроқдир» дейиши, ишқ нурларини Ватан тупроғига бағишлаши шубҳасиздир.

Ўзбек адабиётида Ватан ҳақидаги фалсафий фикрлар Аҳмад Яссавий ҳикматларидан бошланади:

Бошим туфроқ, ўзим туфроқ, жисмим туфроқ,
Ҳақ васлига етарман деб руҳим муштоқ.

Яссавий байтининг иккинчи қаторидаги гапни хоҳланг, Ҳақ васлига етишишга орзуманд кишининг сўзи, хоҳланг, Ватан дийдори соғинчидаги комил Қалбнинг руҳ муштоқлиги деб қабул этинг. Моҳият бундан ўзгармайди. Чунки Ошиқ Вайсал башорат қилгандай Ватанига ёр одамгина илоҳий тилакларига етади:

Тилагинг бор эса иста оллоҳдан,
Олмоқ учун узоқ кетма тупроқдан,
Жумардлик тупроққа берилмиш ҳақдан,
Менинг содиқ ёрим қаро тупроқдир.

Истеъдодли шоир Муҳаммад Солиҳ ёзади:

Сўзлагим келади — сўзларим тупроқ,
Тупроқ сўзланмайди. У — тушунилар.

Яссавийга ҳамоҳанг фикрлар. Тўғримасми? Ахир, чиндан ҳам тупроқ тушунилади. Яъни, ватанпарварлик ҳавойи сўзларда оғиз кўпиртиришмас. Ватанни англаш, тупроқ тилини билишдир. Бунда сўз ҳам, севги ҳам гўё тупроқдир. Абдулла Орипов эса:

Нечун бошинг эгик, нечун қақдинг хам,
Нечун нигоҳингни тортади тупроқ?
Менинг ер устида танишларим кам,
Менинг ер остида дўстларим кўпроқ,—

дейди. Нигоҳини тупроқ тортмайдиган кимсалар ёвуз ва жоҳилдир. Дунёдаги барча нодон, хотирасиз барча гумроҳларнинг нигоҳлари тупроқдан узилгандир. Чунки ҳеч қачон ер остида уларнинг дўстлари бўлмайди. Улар ҳеч вақт тупроққа қоришиб ётган улуғлар учун (дўстлари учун) қадни хам қилишни идрок этолмайдилар. Бу ҳам ашадий хотирасизлик.

«Тупроқ бўлғил, олам сени босиб ўтсин». Яссавий буни кимларга қарата айтган. Доно, янада тўғрироғи, ориф зотларга. Оломонга-чи? Ҳар қалай, онги паст, руҳи қоронғу кимсаларга шоир унча инонмаган бўлса керак. Ниҳоят «олам сени босиб ўтсин» тушунчасига етиб келдик. Шеър жўн гапнинг жўнгина баёни эмас. Шеър теран фикру туйғуларнинг образли ифодаси. Аҳмад Яссавий шу имкониётдан фойдаланиб, Инсонни улуғликка чорлаган. Чунончи

Одам Ватан билан бирликка эришса, у нафақат ўз элининг балки оламнинг эҳтиромига сазовор. Бундай кишини эл тушунади, дунё танийди. Бундай қудратли зотларни олам ҳам енгиб, босиб ўтолмайди. Мана, Яссавий сатридаги поэтик образнинг асосий мундарижаси ва ундан келиб чиқадиган оламшумул маъно.

Академик Д. С. Лихачёв сўзлари билан айтиладиган бўлса, «Ўтмиш ва ҳозирги замон маданияти ўртасида тескари алоқа мавжуддир. Вақт ҳамиша янги нуқтаи назарларни яратади ва эскига янгича қараш, аввал пайқалмаганини кашф этишни талаб қилади». Мана шу талабдан орқада қолмаслик ҳаммининг вазифасидир.

СУЛАЙМОН БОҚИРҒОНИЙ

Сулаймон Боқирғоний тариқатда ҳам, шеъриятда ҳам Хожа Аҳмад Яссавий анъаналарининг давомчиси ҳисобланади. Боқирғоний Яссавийнинг учинчи халифаси. Хоразмнинг Боқирғон қасабасида дунёга келганлиги туфайли Боқирғоний тахаллусини олган. Туғилган йили аниқ эмас, вафоти тахминан 1186 йил деб белгиланган. У Ҳаким ота лақаби билан ҳам машҳур бўлган. Утмишда яратилган баъзи бир асарларда Сулаймон ота ва Ҳаким ота бошқа шахслар сифатида нотўғри қайд этилган.

Боқирғонийнинг дин ва тасаввуф, ишқ ва ахлоқ моҳиятидан сабоқ берувчи асарлари Туркистон халқлари ўртасида кенг тарқалиб, севиб ўқилган. Хусайн Воиз Қошифий Боқирғонийни «Дарвешлар аҳволидин туркий тилда калимоту ҳикмат омиз ва латойифу ибрат ангизлари Туркистон вилоятида маъруф ва машҳурдур ва аларнинг фавойиди анфоси қудсийларидандур», деб таърифлайди.

Боқирғонийни ўтмиш аждодларимиз «ақли комил» ва «маърифати шомил», «қаноати тамом» ва «шукронаи неъмат илоҳий»дан таълим ўргатган ориф шоир бўлганлиги учун қадрлашган. У «лутфу мурувват», «иззати мутаवозе», «ахлоқи ҳамида», «сидқу садоқатни» улуғланганлиги сабабли асрлар давомида халқ меҳрини қозонган. Боқирғоний кўнглида «шавқи илоҳий ва завқи илоҳий» туғён қилган. Унинг тафаккур кучини тўғри белгилаш — тахайюл сирларини кашф этиш демак. Маълумки, ҳар қандай дин ва чинакам мистиканинг асосида «дунё»ни тарк қилиш майллари мавжуддир. Лекин бу мавжуд оламга нафрат ёки бадбинлик ақидасини ифодаламайди. «Тарки дунёчилик» — руҳий машқ, олам гўзалликларининг мутлақ моҳиятига етишиш тажрибаси. Унинг мундарижаси жуда кенг ва инсоннинг ботиний ҳаётини тушунмоқ учун мислсиз бир «ҳужжат»дир.

Маълумотларга кўра, Ироқ Шайхи Хуросон Шайхига бир неча қийин саволлар билан мурожаат қилганида, саволларни у Аҳмад Яссавийнинг халифаларига йўллабди.

Тасаввуфга доир ўша саволларга Ҳақим ота шеър билан жавоб қайтарибди. Унинг бир байтида бундай дейилган экан:

Ҳар ким кўрсанг Хизр бил,
Ҳар тун кўрсанг қадр бил.

Байт мазмунини биз нима деб шарҳлаймиз? «Инсон фарзандини камситма. Ҳар қайси одам Хизр тимсоли, уни қанча кўрсанг, ўшанча эъозла ва манзур бил», деймизми? Бундай талқин ҳам Боқирғонийнинг панд-насиҳат сўзлари омма онгини «заҳарлашга» қўл келган дейишга асос бермайди-ку.

Мутлақ ҳақиқатга эришишнинг ягона йўли ва воситаси йўқ. Илоҳий ишқ калтабинликка зиддир. Чин ошиқ борки, барчасининг жони Жонон билан топишмоққа қодирдир. Маъшуқи азал ҳусн нуридан ёришмаган тун йўқ. Еру кўк, ою ва қуёш, тоғ ва дарё — хуллас бутун мавжудот унинг зоҳирий тимсоллари. Байт таркибидаги асл маъно ана шу. Демак, шоир бу ғояни илгари суришда ваҳдати вужуд таълимотига суянган. Шунинг учун у «софий бўлиб», «ҳақга ёниб», нафсга қаҳр қилиш билан қаноатланмасдан, «сирин халқдин гезлаб» Мансур янглиғ «Ҳақиқат бозоринда асир» бўлмоғни кўзлаган:

Қачон бўлғой висолинг, жамолингни кўрсам ман,
Мансур янглиғ бўлубон дорда мажлис қурсам ман.
Назар тегса ул замон, очилур чечак минг алвон,
Фараҳ қилур бунда жон, жондин кечиб ўлсам ман.
Жондин кечмай, иш битмас, нафси амморатима,
Қуруғ даъво суд этмас, ёлғон кўнгил берсам ман.
Даъво тилим сони йўқ, ишқсизнинг жони йўқ,
Дардсизларга даво йўқ, табибимдин сўрсам ман.
Табиб сансан даво қил, ҳожатимни рово қил,
Фазлинг бирла ёрий қил, йўлсиз қадам урсам ман.
Қул Сулаймон сўзлади, сирин халқдин гезлади,
Суратсизин излади, керак дийдор кўрсам ман.

Кўраяпсизки, Боқирғоний «нафси аммора»ни тилга олиш билан шеърхонни ботиний иллат ва нуқсонларга қарши туриш, улардан кўнгилни поклашга чорлаган. Унинг талаби — ишқ ва имон ростлиги. Қуруқ даъво ва риёни лаънатлаган донишманд бир шоир ижодиётини таҳқирлаб қандай айбномалар тўқилмаган дейсиз?

Олим Шарафиддинов, Сотти Ҳусайннинг 1939 йилда чиқ-

қан «Ўзбек адабиёти» мақоласидан ўқиймиз: «Яссавий ва Боқирғонийнинг асарларидан кўзга ташланадиган хусусият тилнинг соддалиги, ифоданинг равшанлигини ва форма томонидан фольклорга яқин туришидир. Бу ҳол то сўнги йилларгача у асарларнинг халқ ичида тарқалишига ва ўқилишига сабаб бўлди. Бизнинг қўлимизда бу асарларнинг эски нусхалари йўқ, фақат кейинги асарлардаги кўчирмалар бор. Шундай бўлса-да, уларнинг тилини ўз даврида ҳам ҳозирги нусхалардаги тилга яқинлигини қатъий даъво қилиш мумкин. Чунки кенг қишлоқ халқи, чорвачилар оммасини: сиёсий курашдан, эрк учун курашдан қайтариб, бу дунёни сотиб, охиратдан умид қилишга чақирувчи асарнинг тили халққа яқин бўлиши зарур эди. Ҳар қандай диний байроқ билан чиққан адабий оқим сиёсат билан бевосита боғланган, ўз идеясини халқ англайдиган бир тилда тарқатишга уринган».

Ўз идеясини халқ англамайдиган тилда тарқатишга уринадиган адабиёт ҳам борми? Эрк учун курашга чақирувчи асарнинг тили халқдан узоқ бўлиши зарур деб айта оламизми? Ахир, ахлоқ комиллиги ва Руҳ ҳурлиги учун азият чекиш наҳотки эркакка тўсқинлик қилган бўлса?

Аҳмад Яссавий тариқатининг моҳиятини «ўтакетган таркидунёчилик, мистик сўфизм билан ислом динини бирлаштиришга уриниш» деб баҳолаган академик В. Зоҳидовнинг айтишича, Сулаймон Боқирғоний «ўзининг «Охир замон», «Боқирғон» номли асарларида, айрим ҳаётийлик руҳидаги моментларидан қатъи назар, асосан ўз устози Хожа Аҳмад Яссавийнинг таълимотларини яна ҳам оммабоп қилиш ва тарғиб этиш билан машғул бўлган».

«Ўзбек совет қомуси»да у «Ўрта Осиё ижтимоий фикр тарихида ўта реакция из қолдирган Аҳмад Яссавий таълимотининг давомчиси... Омmani итоаткорликка, дунё гўзалликларидан воз кечиб, «у дунё» фароғатларига ишонишга чақирган... шеърлари соддалиги, поэтик жиҳатдан халқ қўшиқларига яқинлиги учун ҳам омма орасида кенг тарқалиб, онгини заҳарлашга қўл келган» шоир қиёфасида элга танитилган. Соддалиги, поэтик жиҳатдан халқ қўшиқларига яқинлигидан шеърлари омма орасида кенг ёйилган шоир — ҳазилакам шоир бўлмайди. Зеро, у кўпчиликнинг кўнглига йўл топа олган. Бу мантиқ омма онгини заҳарлашга оид фикрни ўз-ўзидан йўққа чиқармайдими? Ёки халқ қўшиқлари поэтикасида ҳам онгни заҳарлайдиган «унсурлар» борми?

«Сулаймон Боқирғоний шеърларидан ташқари, деб ёзди профессор Н. М. Маллаев, — «Охир замон китоби» ва

«Биби Марям китоби» деб аталган икки дoston ҳам яратган. Диний сафсаталардан иборат бўлган бу дostonларда ҳам, у қулдек тобеликни тарғиб қилади, дўзах азоблари, қиёмат қойим бўлиши ҳақидаги афсоналар билан халқни даҳшатга солмоқчи бўлган».

Диний мифология ва тасаввуф фалсафаси Боқирғоний дostonларига бутунлай ўзгача нигоҳ билан қараш, уларнинг мажозий мазмунларини бошқача йўналишда талқин қилишни талаб этади. Шоир дostonлари бу дунёни дўзахга айлантирмаслик, нафсу ҳавога берилиб халқ бошига қиёмат азобларини солмаслик, онг қуллигидан халос бўлиш, дин қудратини улуғлаш каби маънавий-ахлоқий эҳтиёжларини ифодалайди. Улкан турк олими Муҳаммад Фуод Куприлизода «Охир замон китоби» ва «Биби Марям китоби»ни «Ўрта Оснёда, шунингдек, Идп.л атрофларида диққат ва ҳарорат билан ўқилган асарлардандир», деганида, «диний сафсаталардан иборат» эканлигига ақлн етмаганими? Дин ва тасаввуфнинг билимдони, дунёга машҳур олим жаҳолат ва даҳшат уруғларини сочадиган шеърый ифодаларни халқ диққат ҳамда ҳарорат билан ўқимаслигини наҳотки англамаган?

Н. М. Маллаев Боқирғонийнинг «реакцион шеърлар» яратишини бевосита Аҳмад Яссавийга боғлайди: «Боқирғон китоби»даги шеърлар ғоясий услуби ва тили жиҳатидан Аҳмад Яссавий шеърларига шунчалик яқин ва монандки, баъзан уларни бир-биридан ажратиш ҳам амри маҳолдир». Ғоя, услуб, тилда чиндан ҳам ўхшашлик кучли. Қул Сулаймон, Ҳаким Сулаймон, Ҳаким ота лақаблари билан ёзилган шеърлар шакл ва маъно, образ ва оҳангларда Яссавий ҳикматларига яқин, гоҳо фавқулодда ўхшаш. Аҳмад Яссавийни қизиқтирган бош масалаларга Боқирғоний бефарқ қолмаган. Умуман, «Девону ҳикмат» руҳидан Боқирғоний асарларини ажратиб бўлмайди. Шу ғоявий-бадний уйғунликни М. Ф. Куприлизода «яссавийликнинг хусусий одоби» эканлигини таъкидлаб дейди: «Ҳаким Сулаймон ота бу анъанани илк даъфа таъсис этмоғи нуқтаи назаридан Яссавий издошлари орасида энг муҳим мавқега эришишга ҳақли эди. Унинг асарлари ҳам саккиз юз йилдан бери Шайхнинг асарлари ила баробар халқ орасида барҳаёт яшаб келганлиги бундан далолатдир».

Боқирғоний Яссавийнинг муносиб шогирди бўлганлигини тасдиқлайдиган нақл ва ҳикоятларнинг кўп яратилганлиги ҳам тасодифий эмас. Эмишки, Сулаймон мадрасага қатнаганда бошқа болаларга ўхшаб «Қуръон»ни елкасига осмасдан икки кафтида кўтариб қадам босар, таҳсил ту-

гагач, уйига етиб олгунча мадрасага орқа ўгирмаскан. Бир кун масжид ёнида ўтирган Аҳмад Яссавий бу ҳолни кўриб ҳушдан кетганмиш. Шундан эътиборан Хожа «Қуръон» ўқитмоққа Сулаймонни ёнига олибди. Ўнбеш ёшга киргандан сўнг эса Яссавийга у мурид бўлган экан. «Ҳақим ота китоби»даги бир ривоятда даштдан ўтин териб келиш воқеаси Хизр алайҳуссаломнинг Яссавийга меҳмон бўлиб келишига боғланади. Сулаймоннинг тадбиркорлигидан муттаассир бўлган Хизр унга «Бундан сўнгра лақабинг Ҳақим бўлсин. Жим юрма файз қил», деганмиш. Шу-шу Сулаймон ҳикматлар айта бошлаган экан.

Маълумки, тасаввуф дил поклиги ва Руҳ комиллигига ўргатадиган таълимотдир. Тасаввуфдаги кўп фикрлар нафс ва ахлоқ, Руҳ ва Ишқ тўғрисида. Боқирғонийнинг илоҳий ишқ ҳақидаги фалсафий, ахлоқий қарашлари қуйидаги сатрларда ёрқин аксини топгандир:

Менинг жоним сенинг ишқинг билодур,
Таним ожиз вале жоним ўлодур.
Бу ишқ гар бўлмаса мен неткай эрдим,
Қамуғ оҳим меним ишқим қилодур...

Ошиқлик — холислик. Шу маънода холисликки, Ҳақ ошиқлари «Ногаҳон бу дунёдан кечмак керак, Тақдир қилгон ул шаробдин ичмак керак», деб билишади. Ва бу «шароб» уларни ҳар нафасда ишқ ўтига гирифтор этади. Шунинг учун «дунё ва уқбо» тўғрисида ошиқдан ҳеч нима сўрамаслик лозим:

Ошиқдин сўрмангиз дунё ва уқбо,
Ошиқ маъшуқ учун ҳар дам ўлодур,
Ошиқни куйдурур ишқ ўти,
Ошиқлар ишқ ўтига мубталодур...

Сулаймон Боқирғонийнинг «Маъшуқ учун ҳар дам» ўлмоққа юз бурган лирик қаҳрамонининг идеали «Ҳақиқат дарёсининг уммонидин», «Муҳаббат маърифати ишқ конидин» тил ва дил билла «гавҳар» олмоқдир. Шу мақсад билан у тариқат бозорига кирази:

Муродим бор ул бозорда қилсам сотиғ,
Таним, жоним, бор вужудим қўйсам тутуғ.

У «тариқат майдонида парвоз қилиб» шунга амин бўладики, «Олло деган ошиқ қуллар» «ўздин кечиб муҳаббатда сизиб оққач», бошқа ҳеч пайт:

Олло ёди ошиқлардин холи бўлмас,
Ҳақиқат эр бу дунёга майл қилмас...

Боқирғоний «ҳақиқат эр»ларни «глим кийган ошиқ қуллар» деб ҳам таърифлайди. Булар Балх мулкидин кечиб «ҳидоятга қадам урган» Иброҳим Адҳамнинг издошлари:

Глим кийган ошиқ қуллар Ҳаққа борар,
Ул сирлари даргоҳ ичра қилур қарор,
Оҳларидин ушбу тоғлар сизиб қайнор...

Шу боис шоир Олло дебон «такаббурнинг ўйин» бузганлардан ибрат олишга чақириб дейди:

Салим бўлиб, софий бўлиб Жунайд янглиғ,
Халқни қўюб Ҳаққа ёнсам Зунун янглиғ,
Нафсим босиб қаҳр қилсам Ҳасан янглиғ,
Азизларга мUTOбаат қилғум келур.

Боқирғоний ҳикматлари ўқувчини айниқса нафс ва Руҳ зиддиятларидан кенгроқ огоҳ қилади. «Бу беш кунлик тиркликда» даврон сур, танни яйрат, дейди нафс. Руҳ бунга қарши: «Илм бирла тариқатнинг йўлини билиб, Саҳар вақтда уйғоқликни одат қил», дейди. Тариқат майдонида жавлон урмасдан, «муҳаббат буроқини» миниб бўлмаганидек, «ҳақиқат дарёсидин» «гавҳар» ҳам олиб бўлмайди. Нафсга буларнинг кераги йўқ. У «бу дунёнинг мулки»га эгалик қилишга, йиғиб, йиғиштиришга чанқоқ. Руҳда бундай ҳорислик йўқ: «Муҳаббат камарини белга боғлаюбон, Бу дунёга талоқ бериб кетайин дер». Нафс эса:

Еб-ичиб тун-кун қорин тўлдирибон,
Естуқ узра такъя қилиб ётойин дер.

Демак, Руҳ, нафсга мансуб дунёдан кечиш тарафдори.

Руҳим айтур кошки Ҳақдин тавфиқ бўлсам,
Туни-кун тинмайин ёдин айтсам,
Қисматимдин ортуқ таом емас бўлсам,
Бу дунёни йиғиб териб нетайин дер?

Боқирғоний нуқтаи назарида, инсоннинг ботиний дунёси илоҳий ишқ дарди билангина ободдир. Бу дард ҳамма нарсадан қудратли ва файзли:

Сенинг дардинг банга дармондин ортуқ,
Сенга қул бўлгоним султондин ортуқ.
Сенинг ёдингни айсам чўл ичинда,
Бўлур ул чўл менга бўстондин ортуқ.

Шоир инсон хорлигини ғафлатдан деб биледи: «Менинг хор бўлишим ўз ғафлатимдин». Унингча, «ботин маъмурлиги» — имондурки, имон ва Қуръон ажралмасдир:

На хуш бу дунёда имону Қуръон,
Не бўлғай дунёда имондин ортиқ.

Яссавий тариқатида зуҳду тақво қилмаслик — инсон сийратининг бузилиши, яъни имонсизлик. Худди шу ички бузғунлик «риё бирла халққа ўзин» кўз-кўз қилмоқ ва сотмоққа имкон очади. Яссавий ва унинг издошлари зуҳду тақво деганда нимани назарда тутишган? Яссавий таълимоти бўйча, зуҳд мақоми—риққат (кўнгил юмшоқлиги), диққат, шафқат ва муҳаббатдан иборат. Тавбакорлик — тавозе ва мужоҳададир. Боқирғонийнинг «Тавба суви бирла ёзиқ кирларин» ювмоққа чорлаши — бадбинлик ёки мавҳум ғуссалардан кўз ёш тўкишга эмас, нафсга қарши «Таваккал қиличин иликка олиб» курашга ундаш эди.

Ҳозир энг кўп тилга олинадиган сўзлардан бири: Шафқат. Ёвузлик ва бағри тошликдан дили зада минг-минглаб кишилар риққатга муҳтож. Имондан ортиқ илоҳий, ахлоқий бойлик бўлмаслигига инондик. Шундай экан, Сулаймон Боқирғоний, Сўфи Оллоёр каби шоирларнинг ижодини ўрганиш, асарларини нашр этиш ишларини нега ҳамон пайсалга соламиз? Буюк сиймолар кечиримли бўлишади. Боқирғоний тўғрисида айтилган барча ноҳақ гап ва айбловлардан тониб, унинг муқаддас руҳи қаршисида тавба-тазарру этиш — унинг ижодиётини тўғри баҳолаб халққа тезроқ етказиш демакдир.

«ФАҚР ЙЎЛИДА ҒАНИ, ИМОНҒА БОЙ»

Мулк ўзию тахт ўзию шоҳ ўзи,
Борча ўзи, борчадин огоҳ ўзи.

Алишер Навоий

Абу Усмон Мағрибий тасаввуф йўлига киришининг ибтидосини шундай шарҳлаган экан: унинг бир ити бўлиб, Жазойирда у билан ов қилиб юраркан. Кунлардан бир кун у одатдагидек яғоч косасига сут қуйиб ичмоқчи бўлибди. Иттифоқо, ит қичқириб, изтиробдан ниграна бошлабди. Мағрибий косани ерга қўйибди. Озроқ фурсатдан кейин яна уни қўлга олибди. Бу гал ит ортиқроқ вангиллаб, эгасига ҳамла этибди. Косадаги сут ичилмасдан боз ерга қўйилибди. Учинчи мартаба ҳам шу аҳвол такрорланибди. Энди бу гал косадаги сутни итнинг ўзи ичибдию оз фурсат ўтмасдан шишиб ўлибди. «Ҳамоно кўрган бўлғайки, йиллон ул сутдин ичиб, заҳарин анда тўкмиш бўлғай. Итдин ул вафо кўргачки, ўзин манга фидо қилди, қиладурғонлардин тавба қилиб, бу тариқин ихтиёр қилдим», — деган экан Абу Усмон Мағрибий. Тасаввуф адабиётида бунга ўхшаш нақл ва ҳикоятлар кўп бўлиб, уларда ит вафо, садоқат ва фидойилик тимсоли сифатида улуғлангандир. Ҳақиқий сўфий ўзини ҳеч пайт итдан баланд қўймаган. Алишер Навоийнинг «Лисонут-тайр» достонида тасвирланишича, фазилатларни олий ҳақшунос зот ўзига тўхтовсиз қиёс ахтаради. Лекин «ҳар не бирлаким» қиёсламасин, сарву гул қошидаги хору хасдек ўзини улардан кам ҳисоблайди. Кунлардан бир кун шу хоскор ва ҳақсевар кишининг кўзига хаста ит кўрнниб қолади. Ўзини у шу итга тенглаштирмақчи бўлади-ю, беихтиёр кўзларидан ёш оқиб, нола қилади.

Деди ул:— «Аҳли вафодур мен эмон,
Ўзи онинг бирла эмди тенг демон...»

Гўёки бу сўзларнинг фаҳмига етгандай, ит ҳам унинг олдидан йўл солиб ўтиб кетади. Нисбат навбати туфроқ остидаги оёқ изларига келади:

Деди:— Мен ортур эканму ё бу из?
Яна ўзи деди:— Қ-эй инсофсиз,

Ул вафо аёғидин нишон,
Сен вафосизлиғ сари доман кашон.

Ҳаққа вафо Эътиқоди улуғланган бу ҳикоят Хожа Баҳовиддин Нақшбанд тўғрисидадир. Уни ўқиб «Наҳот?!» — дейсан. Наҳотки, инсон идеалига шу қадар ҳам содиқлик билан худбинлик ва худпарастлигини шу даражада енга олган бўлса? Навоийда «Ун секиз минг олам ичра ҳар не бор, Ким қилурлар аҳли маъний эътибор», деган байт бор. Хожа Баҳовиддин мана шундай ориф сиймолардан бири. Шунинг учун ҳам унинг дил нигоҳи Ҳаққа қаратилган. Унинг хоксорлиги поклик, қаноат, вафо ва маърифат мужассамидир. Хожа Баҳовиддиннинг асл исми Муҳаммад ибни Муҳаммад Бухорийдур. У 1314 йилда Бухоро яқинидаги Қасри Орифон деган жойда туғилган. Нақшкорлик ҳунари билан машғул бўлган. Баҳовиддин Нақшбандийни бир қатор олимлар тасаввуфдаги янги тариқатнинг асосчиси деб ваколат берсалар, баъзи тадқиқотчилар бундай қарашларни инкор этадиган фикрларни илгари сурадилар. О. Шарафиддинов ва С. Ҳусайн нақшбандийликни яссавийликдан «бутунлай бошқа бўлган» сўфийлик оқими деб ҳукм чиқаришган¹. Бу муаллифларнинг айтишича, яссавийлик «дунёдан қўл тортишни талқин қилган» бўлса, нақшбандийлик «сўфийликда савдо-сотик ишларига йўл қўйган». Шунингдек, «нақшбандийлик оқимининг вакиллари «кўнглинг худода, ўзинг бозорда бўл», «Хилватни (чиллани) жамиятда қил» шиорларни илгари сурдилар, яъни бу дунёнинг лаззатини, ишратини сур, лекин худони, охиратни унутмасанг бўлди, дейдилар».

Академик Иброҳим Мўминов Нақшбандийни тасаввуфдаги «янги оқимнинг асосчиси» эканлигини қайд этиб, яна ёзади: «Сўфизмда махсус оқим ҳисобланган нақшбандийлик машҳур шоир Саъдийнинг асарларидан фойдаланди ва Юсуф Ҳамадоний ҳамда Абдулҳолиқ Гиждувоний асосий ғояларини тиклади»².

Дж. С. Тримингэмнинг нуқтаи назарига кўра, нақшбандийлик анъаналари Баҳовиддинни унинг номи билан аталувчи тариқатнинг асосчиси дейишга ҳуқуқ бермайди. Худ-

¹ Шарафиддинов О., С. Ҳусайн. Ўзбек адабиёти. «Ун беш йил ичда Ўзбек совет адабиёти», Тошкент, 1939, 15-бет.

² Мўминов И. М. Мирза Бедилнинг фалсафий қарашлари. Тошкент, 1958, 17-бет.

ди шунинг учун мураббийлик занжири — силсилат ат-тарбия унга келиб боғланмайди. Унингча, «Рашоҳат айн ал-ҳаёт» муаллифи Фахриддин Али Ҳусайн нақшбандийликни Юсуф Ҳамадонийдан бошлайди. Зеро, Абдулхолиқ Гиждувоний бу янги таълимот учун хос бўлган тажрибанинг яратувчиси деб қаралиши керак¹.

Абул Ҳасан Муҳаммад Боқирнинг «Мақомоти Нақшбандий», «Абдураҳман Жомийнинг «Нафоҳат ул-унс», Алишер Навоийнинг «Насоим-ул муҳаббат» каби асарларида Нақшбандийнинг ҳаёти, таълимотининг ғоявий, ахлоқий ва фалсафий моҳияти ҳамда шартлари ҳақида қимматли маълумотлар берилган. Навоий Хожа Баҳовиддинга «қабул назари Хожа Муҳаммад Бобойи Самосийдандур», дейди. Бобо Самосий Ҳазрати Хожайи Азизоннинг халифаси бўлган. Баҳовиддин туғилган жой авваллари қасри Ҳиндувон деб аталган. Чунки у ерда асосан Будда динини қабул қилган одамлар истиқомат қилишган. Нақл этилишича, Бобо Самосий шу манзилдан ўтарда «Бу туфроғдин бир эр иси келур. Бўлғайки, қасрда Ҳиндувон, қасри Орифон бўлғай», дея башорат этганмиш. Бу кентдан яна бир ўтарда Бобо Самосий халифаси Сайид Амир Кулолга бундай дебди: «Ул эр исики, бизнинг димоғимизга етар эрди, ортиқроқ бўлбутур, ҳамоноки ул эр матаваллид бўлибдур (туғилибдур)». Чиндан ҳам ўшанда Баҳовиддиннинг дунёга келганига уч кун бўлган экан. Чақалоқни Хожа Муҳаммад назарига келтирганларида у: «Ул (яъни Баҳовиддин — И. Ҳ.) бизнинг фарзандимиздур ва биз ани қабул қилдуқ...», деганмиш. Сўнг Амир Сайид Кулолга буюрибдики, «... фарзандим Баҳовиддин ҳақида тарбият ва шафқатни дариф тутмағайсен ва сенга биҳил қилмағаймен (сени авф этмағаймен маъносида — И. Ҳ.), агар тақсир қилсанг (охирига етказмасанг — И. Ҳ.).

Сайид Кулол Баҳовиддин тарбияси билан машғул бўлишга ваъда беради ва аҳдига тўла вафо ҳам қилади.

Маълумки, Урта Осиё тасаввуф тарихида Юсуф Ҳамадонийнинг номи ва хизматлари алоҳида мавқега эга. У ўн иккинчи асрнинг энг атоқли мутафаккирларидан, Марв, Ҳирот, Самарқанд ва Бухоро каби шаҳарларда истиқомат қилиб ўзининг тасаввуфга доир илмий-фалсафий қарашларини тарғиб этган. Ҳамадоний Бухоро ва Самарқандни кўчманчилар босқинидан мудофаа этишда ҳам иштирок қилган экан.

Навоий «Насоим ул-муҳаббат»нинг муқаддимасида

¹ Дж. С. Тримингэм. Суфийские ордены в исламе, стр. 61.

Ўндан энёд машхур машойнхларнинг номларини санаб, ҳар қайсиси бир касб ёки ҳунар эгаси бўлганликларини таъкидлайди. Чунки уларнинг бири «ҳалол луқма касби» учун пичоқчилик билан шуғулланса, иккинчи бири темирчилик, яна бошқалари қассоблик, ўтинчилик сингари ишларни амалга оширишган. Бундан кўзга тутилган асосий мақсад: беминнат ва ҳалол умр ўтказиш. Уларнинг эътиқодига кўра, инсоний файзнинг ибтидоси — ҳалол луқмада. Ундан «маърифат зоянда бўлур». «Бир шубҳалик луқма онча тийралик келтурурки кўп вақт анинг ислоҳиға машғул» бўлинган билан асоратидан покланиш мушкулдир. Мана шунинг учун Хожа Абдуллоҳ Ансорийга ўхшаб этикдўзлик касбини танлаган Юсуф Ҳамадоний шогирдларини меҳнат қилиш, касб-ҳунар эгаллашга ундаган. В. В. Бартольднинг ёзишича, Юсуф Ҳамадоний Ўрта Осиё тасаввуф мактабининг асосчиси. Нажмиддини Кубаро, Аҳмад Яссавий, жумладан, Баҳовиддин Нақшбандий ҳам Ҳамадоний мактабининг буюк вакиллари ҳисобланади.

Академик Иброҳим Мўминов: «Нақшбандийлик «тарки дунё» қилишга, дунё ишларидан воз кечишга қарши чиқди, реал ҳаётнинг ноз-неъматларидан фойдаланиш тўғрисида маслаҳат берди ва меҳнат қилишга, билим олишга чақирди... унинг бу ижобий томони Ўрта Осиё халқлари маданияти ҳамда адабиётининг ривожланишига таъсир кўрсатди», — деган эди. Шундай нуқтаи назардаги мулоҳазалар академик Воҳид Зоҳидовнинг «Улуғ шоир ижодининг қалби» китобида ҳам ифодаланган. Албатта, мазкур даъволар тўғри. Аммо эътироз уйғотадиган бошқа жиҳат бор. Бу — Аҳмад Яссавий ва Нақшбандий тариқатлари ўртасидаги муносабат ва алоқадорлик масаласи. И. Мўминов ҳам, В. Зоҳидов ҳам нақшбандийликни моҳиятан яссавийликка қарама-қарши қўйишади. Гўёки Яссавийнинг «таркидунё»чилигига Нақшбандийнинг дунёсеварлиги зид бўлган экан. Ҳолбуки бундай қараш ва талқинлар тарихий ҳақиқатга хилофдир.

Машхур турк олими Муҳаммад Фуод Кўприлизода «сулук силсиласи» жиҳатидан Хожа Аҳмад Яссавийга мансуб йирик тариқатларни иккита деб белгилаган. Биринчиси — Нақшбандия. Иккинчиси — Бектошия. «Ҳақиқатда, Хожа Баҳовиддин Нақшбандийнинг маънавий тарбияси, — дейди М. Ф. Куприлизода, — Абдулхолиқ Гиждивонийдандур. Бу сабабдан уни Хожагон силсиласидан атамак сира янглиш бўлмайди. Аммо нақшбандийлик бир ёндан Қусам Шайх ва Халил ота воситасида яссавийлик таъсирида бўлганидек, бошқа томондан, Хожа Абдулхолиқ Гиждивоний

Юсуф Ҳамадонийнинг Аҳмад Яссавийдан кейинги халифаси эканлиги жиҳатидан, табиий ўлароқ, бир қанча хусусиятларда яссавийликка ўхшашдир. Хожа Баҳовиддиндан сўнг-ра нақшбандийлик Мовароуннаҳр ва Хуросон турклари орасида кенг ёйилиб, яссавийликнинг нуфуз майдонини бир мунча торайтирди. Лекин нақшбандийликнинг умумий йўналиши, эътибори ила, яссавийликдан кўп фарқи йўқлиги ва Ўрта Осиёда қисқа муддат орасида кенг тарқалганлиги, аввалдан ҳозирланган замини олдидаги унинг бурчини ҳам истисно этмайди¹.

В. А. Гордлевский эса руҳий салафларнинг занжири Баҳовиддинни, шубҳасиз, Юсуф Ҳамадонийга этиб боғлаганлиги, бироқ ғоявий томондан у Аҳмад Яссавий билан алоқадор эканлигини айтган².

Навий ёзади: «... Хожа Баҳовиддин ҳазратлари дебтурларки, бидоят (ибтидо, бошланишда) ҳолда бир кеча Ҳаким Отаники, турк машойихининг киборидур (улуғидур), воқеада (тушда) кўрдумки, бизни бир дарвешга сипориш қиладур...» Уйғонгандан сўнгра у воқеани онасининг онаси, яъни бувисига айтади. Бувиси эса, «Эй фарзанд, сенга турк машойихидин насибе бўлғусидир...» дейди. Бугина эмас. Баҳовиддин Сайид Амир Кулол қўлида анча тарбия кўргач, истак ва интилишларини ҳисобга олиб, Сайд Кулол унга «Эмди ижозатдур. Ҳар ерда матлубдин исе димоғингизга етса, тиланг ва талабда ўз ҳимматингиз мужиби (сабаби) била тақсир қилманг», дея рухсат беради. Шундан сўнг у Қусам Шайх даргоҳига йўл олади. «Насоим ул-муҳаббат»да ўқиймиз: «Қусам Шайх — ул турк машойихдундур. Хожа Аҳмад Яссавий хонадонидиндур. Хожа Баҳовиддин ул сўз мужибини (боисини), Мир Сайид Кулол аларға ижозат берганда деб эрди... Қусам Шайх хизматиға бордилар... Қусам Шайх хизматида Хожа уч ойға яқин бўлдилар. Охир ул-амир Шайх Хожаға ташриф берди ва деди: «Тўққуз ўғлум бор. Сен барчасидин улугроқ ва муқаддамроқ. Андин сўнгра ҳар қачон Шайх Нахшабдин Бухороға келур эрди, Хожаға мулозамат қилурлар эрди...».

Аҳмад Яссавий издошлари ёки «хонадони»га мансуб машойихларга зўр эътиқод қўйилган ва эҳтиром сақлаган ориф унинг диний-мистик таълимотига бефарқ қолиши мумкинми? Яссавий муридларига нисбатан ихлос ва қизи-

¹ Муҳаммад Фуод Куприлизода. Турк адабиётида илк мутасаввуфлар. Анқара, 1984, 110-бет.

² Гордлевский В. А. Бахауддин Накшбанд Бухарский. «Избранные сочинения», том II. Москва, 1962, стр. 379.

қишини асосий пир дунёқараши ва шахсиятидан ажратиб бўладими?

Навоийнинг ёзишича биров Нақшбандийдан «Сизнинг сил-силангиз на ерга етар?»— деб сўраганида у «Қиши силсила билан ҳеч ерга отмас», «... нафсларингизга тухмат қилингни, ҳар ким тенгри инояти бирла ўз нафсининг ямонлигин ва кайд (ҳийла) ва макрин» билса поклик ҳамда ҳаққа содиқлигини исбот эта олади деган экан. Нафсга қарши курашмоқ ва «золим нафс»ни енгишга даъват ғояси эса Яссавий тариқатида марказий ўринда турган. Ёки шу тариқатдаги «Маърифати Ҳақ», «Саховати мутлақ», «Сидқу муҳаққақ» (ҳақиқий садоқат) каби шартлар ҳам нақшбандийликда ўз аксини топган. Зикр асносида Яссавий ҳикматларидан фойдаланиш — Яссавий тариқатининг асосий шартларидан бири бўлган. А. К. Боровковнинг тахминича, нақшбандия сулукига мансуб дарвешлар ҳам Аҳмад Яссавий ҳикматларига мурожаат қилганлар. А. К. Боровков СамДУ фундаментал кутубхонасида сақланган қўлёзмада (№210) дуч келинган бир байтга диққатни жалб этади. Яссавий ҳикматлари билан бирга кўчирилган ушбу икки мисра Хожа Баҳовиддин номи билан боғлиқ экан. Мана, ўша байт:

Баҳовиддин қулингни осийларнинг улуғи,
Маъшар куни бўлгонда новмид қўймас, ё раҳмон.¹

Биз бу икки тариқат ўртасидаги муносабат ва алоқадорлик масаласига бежиз урғу бераётганимиз йўқ. Чунки нақшбандийликнинг Навоий ижодиётига кўрсатган таъсири тўғрисида сўзлаганда, бу оқимнинг ғоявий, мистик ўзанини ҳам унутмаслик керак. Акс ҳолда таъсир баҳсидаги даъво ва далилларнинг маълум қисми тарихсиз гаплар бўлиб қолаверади.

«Сизнинг тариқингиз биноси не ишгадур?» Нақшбандга шундай савол билан мурожаат қилишганда, «...анжуманда хилват: зоҳир юзидин халқ била ва ботин тарафидин ҳақ... била», деб жавоб қайтарган экан.

Хилват ва узлат калималари — тасаввуфнинг қадимий истилоҳларидандир. Хилватдан мақсад — олам ва одамлардан четлашиб, ёлғизликда илоҳий камолот учун машаққат тортмоқдир. Маълумки, аҳли сафонинг сифати узлат бўлса, хилват — вуслат аломатидир. Унси Ҳақ бўлмоқни истаган солиқ учун албатта ихтиёрий хилват шарт ҳисоблан-

¹ Боровков А. Қ. Очерки по истории узбекского языка. «Советское востоковедение», V, М.—Л., 1948, стр. 242.

ган. У бу танҳоликда кибр ва залолатдан фориг бўлиб, одамларга хос барча тубан тушунча ва хусусиятлардан узоқлашади. Шаҳобиддин Сухравардий «Авориф-ул маориф»да хилват одоби ва шартлари ҳақида кенг баҳс юритган.

Аҳмад Яссавий тариқатида ҳам «хилват»га катта аҳмият берилган. Яссавий «хилват» сўзидаги ҳарфларда англашилиши қийин бўлган маънолар яширинганлигини айтган экан. Хилват калимасидаги «х» ҳарфи — холидан (фориглик мазмунида — И. Ҳ.), «л» — лайл (тун), «в» — вуслатдан, «т» — ҳидоятдан олинган эмиш. Хилват асносида нафс ва шайтонга дохил ҳислар тамоман маҳв этилгач, Ҳақ даргоҳидан нор ва нур зуҳрланиб, инсон сийратидаги қоронғулик ва кадарлардан ном-нишон қолмаскан. Сўфийлик одобига бағишланган китобларда хилват иккига ажратилган. Биринчиси — шариат хилвати. Иккинчиси — тариқат хилвати. Шариат хилвати адо этилмагунча, тариқат хилватига юз буриш таъқиқланган. Шариат хилватининг ибратли жиҳатлари шундаки, у барча ёмон феъллардан, дилларга озор етказувчи жамки қўрс сўзлардан, содир бўлган гуноҳлардан халос бўлиб, тавба тазарру қилишни ҳатий мажбуриятга айлантиради. Ва бунинг учун субҳу шом Ҳақдан ёрдам тиланади. Нақшбандий тилга олган анжумандаги хилват — тариқат хилвати. Унда «зоҳир юзидин халқ билан» бўлиб «ботин тарафдин», яъни ичдан, Оллоҳдан ажралмасликка даъват қилинган.

Нақшбандийликнинг бошқа муҳим шартлари ҳам бор. Алишер Навоий «Қаноат нақшнинг ифшоси ва нақшбандия тариқатининг адоси» деб номланган қитъасида уларни ҳам шарҳлаган. Мана, ўша шеър:

Қаноат тариқиға кир, эй кўнгул,
Қи хатм ўлғай ойини иззат санга.
Десанг шоҳ ўлай еру кўк басдурур,
Бу бир тахту ул чотри рифъат санга.
Фано шуъласида ёшур жисми,
Керак бўлса зарбофт хилъат санга,
Етар лола бутган қиё қулласи,
Мурод ўлса гулгун ҳашмат санга.
Эрур бас, ариғу нуктау қон ёшинг,
Дуру лаълдин зебу зийнат санга.
Десанг хилватим анжуман бўлмасин,
Керак анжуман ичра хилват санга.
Ватан ичра сокин бўлуб сойир ўл,
Сафардин агар бўлса меҳнат санга.

Назарни қадамдин йироқ солмағил,
Бу йўл азми гар бўлса рағбат санга.
Дамингдин йироқ тутмағил ҳушни,
Ки юзланмагай ҳар дам офат санга.
Бу тўрт иш била рубъи маскун аро,
Чолинмоқ не тонг кўси давлат санга.
Бу оҳанг ила бўлғасен нақшбанд,
Навобий агар етса навбат санга.

Қитъанинг биринчи байтидаги фикрдан англашилаётирки, нақшбандийлик — қаноат тарқи. Иззат одобини эгаллаш истагидаги кўнгул шу мазҳабга кирмоғи керак. «Ойини иззат» — образли ибора. У инсонни нодонлик ва иззатсизликдан қутқарадиган юксак ҳиссиёт ва фазилатларни қамраб олган.

Навобий «Хамса»да «Шоҳ ул эмаским бошиға қўйди тож, Шаҳ ани билким йўқ анга эҳтиёж», — дейди. Нақшбандийлик худди шу улуғ эҳтиёждан таълим беради. У шоҳликдан кечган шоҳликка етади деб ўргатади ва фақирликдан ҳузурланишни шарт қилиб қўяди. Чунки бундай ҳузур, яъни фақир йўлидаги маънавий-руҳий ғанимлик Имон бойишидир. У ўзининг идеалига интиларкан:

Десаг шоҳ ўлай еру кўк басдурур,
Бу бир тахту ул чотри рифъат санга,

деб билади. Қаранг, у фақат ер кишисигинамас, кўк одами ҳамдир. Унинг назарида ер «бир тахту», осмон юксаклик чодир. Фақирнинг Хаёли шу икки чегара оралиғида чарх уради. Ҳур руҳ вужудга ҳам озодлик «либоси»ни тақдим этади:

Фано шуъласида ёшур жисми,
Керак бўлса зарбофт хилъат санга.

«Фано шуъласи»га яширинган жисм — абадиятга дахлдордир. Бу шуъла инсон тафаккурини тубдан қайта ёритиб, уни Ҳақ билан қовуштиради. Шунда комил Юрак нурга тўлади. Шунда уни табиат билан фавқулодда уйғунлик ҳиссиётлари қуршаб олади:

Етар лола бутган қиё қулласи,
Мурод ўлса гулгун ҳашмат санга.
Эрур бас ариғ нуктау қон ёшинг,
Дуру лаълдин зебу зийнат санга.

Чунончи: Қоней одам учун улугъ эътибор ёки донг таратишга берилишнинг ҳожати йўқ. Агар у гулгун дабдабаларни ҳавас қилса, тоғ ёнбағрларида унган лолалар унга етарли. Дуру лаъл зебу зийнатлари эса покиза маъноли сўз ва қонли кўз ёшларидир. Бунда асосан фикр заҳмати, тафаккур туҳфалари ва Дарднинг бошқарувчилик қудратига эътибор қаратилган. Юқоридаги сатрлар нақшбандийликнинг ваҳдати вужуд таълимотига дахлдорлигини ҳам тасдиқлайди.

Нақшбандий мазҳаби бўйича «Дил ба ёру, даст ба кор», юрак худо билан бўлиб, қўл меҳнатдан ажралмаслиги зарур. Демак, жамият ишларига фаол аралашини Эътиқод фаоллигига хилоф эмас. Шунинг учун хилватни анжуманда ахтариш — эл-улусдан узоқлашмасдан ёлғизликни бой бермаслик жонз. Навоий нақшбандийликнинг ушбу шартини қуйидагича шаклда баён этади.

Десанг хилватким анжуман бўлмасиц,
Керак анжуман ичра хилват санга.

Хилватнинг «анжуман» бўлмаслиги! Шахснинг хилвати — унинг ёлғизлиги. Мана шу танҳолик Қалбни Дард тажрибаларидан чалғитмайди. Руҳни яна ва яна тавҳидга ундайди. Одамнинг ўзлиги билан ёлғизлиги оқу қаро янглиғ фарқли қутублар эмас. Унисини идрок қилган, бунисини ҳам идрок эта олади. Ёлғизлик инсон сийратидаги улугъ ва муқаддас йўл. Уни кечиб ўтмагунча умумга яқинлик, ҳамдардлик йўқ. Ёлғизлик чироғи нурланган кишиларгина меҳрли, ўзи ва ўзгалар хусусида мустақил мушоҳада юритишга қодирдир. Афсуски, бизда шахс ёлғизлигини ҳимоя қилиш эмас, уни парчалаш ақидалари устивор бўлиб келган. «Ёлғизлик — бу худодир», деган фалсафани билмоқ учун шахс ва жамият, Одам ва табиат, Фикр ва идеал, Руҳ ва вужуд муносабатларини ҳаққоний таҳлил қила оладиган Маърифат зарур.

Нақшбандийнинг «Сафар дар ватан» тушунчаси ҳам миқёсли. Уни Навоий ифодасида ўқиймиз:

Ватан ичра сокин бўлуб сойир ўл,
Сафардан агар бўлса меҳнат санга.

Сафардан заҳмат бўлганда «Ватан ичра сокин» қолиш англашиларли. Лекин одам Ватанда қандай қилиб ҳам сокин яшаб, ҳам сойир бўлади?

Қадимги Хитой файласуфларидан бири «Ховлидан таш-

қарига чиқмасдан ҳам дунёни англаш мумкин. Деразадан нигоҳ ташламасдан ҳам Само йўлини кўрса бўлади. Қанча кўп талвасага берилсанг — ўшанча кам тушунасан. Шунинг учун донишманд юрмайди — бироқ, билади, кўринмайди — лекин шуҳрат топади, елиб-югурмайди — комилликка эришади», — деган экан. Навоийнинг байтида ҳам шунга монанд моҳият яширинган. Бизнингча, Нақшбандий назарда тутган сафар — фақат хаёлнинг илоҳга сафари эмас, Ватаннинг тарихи, бугунги, келажаги, хуллас Юрт тақдирига сафардир. Инсон туғилишиданоқ Йўлчи ва сойир. У юриб Ватан кезади. У хаёл отига миниб Ватанга сайр қилади. Унинг Руҳи сайёҳ. У тафаккурда Ватан сафарчиси-дир. Жону қонида Ватан ишқи туғён урган кишининг умр мазмуни «Сафар дар ватан»дир. Ватанда мусофирлик фалсафаси кишини онг турғунлиги, турмушдаги толиқтирувчи якранглик, маъниси пуч ҳаёт дағдағаю даъволаридан халос этади. Унутилиши керак бўлган нарсаларнинг барчаси унутилади. Хотирада фақат унутилмас мавжудлик қолади. Ана шу — Ишқ ва ошиқликнинг олий босқичи. Шунинг учун ҳам Навоий рубоийларидан бирида:

Гар ошиқ эсанг, зебу такаллуфни унут,
Яхшию ямон ишда тахаллуфни унут,
Ўтган гар эрур ямон, таассуфни унут,
Келган гар эрур яхши, тасарруфни унут,

деб кўрсатма берганди. Ҳаммасига қўл силташ лоқайдлик эмасми? Йўқ. Нақшбандий айтган «Назар дар қадам», яъни чинакам масъуллик, босган ҳар қадамга орифона назар шундан сўнг бошланади. Назар кенг ва ўткир бўлса, қадамни «ўлчаш» ёки таъқиб этишга деярли ҳожат қолмайди. Шунинг учун қитъадаги:

Назарни қадамдин йироқ солмағил,
Бу йўл азми гар бўлса рағбат санга.

сўзларининг мазмунини тор тушунмаслик лозим.

Нақшбандий мазҳабидаги яна бир талаб — «Хуш дар дам». Бу — ҳар нафас, ҳар дамни хуш ўтказ дегани. Бу — комиллик ва умрни ардоқлашга ундовчи ғоя. Агар киши нафасдан ақлу ҳушни йироқ тутмаса, унга ҳеч қандай офат юзланмайди, дейди Навоий:

Дамингдин йироқ тутмағил ҳушни,
Ки юзланмагай ҳар дам офат санга.

Шоир мазкур фикрлар баёнидан сўнг умумий хулосани ҳам чиқариб ёзади:

Бу тўрт иш била рубъи маскун аро
Чалмоқ не тонг кўси давлат санга.
Бу оҳанг ила бўлғасен нақшбанд,
Навойи, агар етса навбат санга.

«Бу тўрт иш»—юқорида шарҳлаганимиз, нақшбандийлик мазҳабининг тўрт шарти. Алишер Навоий шу шартларни адо эта олган киши «рубъи маскун» — ер юзида улуғ давлатга эришади ёки давлат ноғорасини чалади деб **эътироф** қилади. Қитъа шоирнинг йигитлик йилларида ёзилган. Лекин Алишер Навоийнинг илк лирикасини махсус текширган олим Ё. Исҳоқовнинг далилларига қаралганда, шоир ижодиётида Баҳовиддин Нақшбандий ғояларининг ёрқин таъсири ва талқинлари анча аввалроқдан бошланади.

Алишер Навоий «сулук маротибга гузар» қилмоқни Ҳақ буйруқларидан деб билган. Шоир йигитлигидаёқ «муршиди комил» топиб, «топқоч ўзин анга топшуриб» тасаввуфий ирфонни эгаллашни орзу этган эди. Бу тўғрида у «солики фоний ва гавҳари коний, орифи маоний» Сайид Ҳасан Ардашерга ёзган шеърини мактубида бундай дейди:

Мениким бу савдо низор айлади,
Ҳавас илгида беқарор айлади.
Не имконки, топқай қарору сукун,
Бировким бу фикр этти они забун.
Урармен қадам токи борғунча гом,
Қи бўлғай муяссар менга ушбу гом.
Агар бўлса бу йўлда умрим талаф,
Чу бу йўлдадур ул ҳам эрур шараф.

Навоий ана шу сўзларига содиқ бўлган. Шоирнинг айтишича, уни «фақр тариқиға» Сайид Ҳасан Ардашер «далолат ва иршод» қилган. Сайид Ҳасаннинг ўзи «фақр тариқин» бутунлай ихтиёр этгач, хонақоҳида «азим арбаинлар чиқариб», «фақру фано сулукида куллий манозиллар қатъ» айлаб «улуғ мартабалар ва бийик мақомларға» қадам қўйган. «Ва аларнинг сулук ва муомалаларин ул хонақоҳ аҳли дарвешлар барча мусаллам тутиб, изҳори иродат ва ихлос қилурлар эрди», — дейди Навоий.

Маълумки, Алишер Навоийнинг сўфийлик оламига теран кириб бориши ва Ибн Арабий каби тасаввуф алломаларининг таълимотларини ўзлаштиришида Абдурахмон Жомий-

нинг хизматлари каттадир. Навоийнинг Жомийга бағишланган «Хамсатул-мутаҳаййирин» асарида ўқиймиз: «Ул вақтким, фақир алар хизматида суфия рамуз ва ишорат ва алфоз ва ибороти истилоҳин ўтқарур эрдим. Ҳазрати қутбус-солиқин Фахриддин Ироқий...нинг «Ламаот»и орзуси хаёлга кўп эврулур эрди. Бир кун таъриб била бу маънини изҳор қилдим. Алар дедиларким: «Тариқат машойихининг форсий кутуб ва расоили оз мутолаа қилилибдур, аммо чун ҳавасинг бор, андоқ бўлсун».

То улким, ул шариф китобни фақирга сабақ айтурга муртақиб бўлдилар, ҳар кунни ҳар сабақда хушҳол бўлиб таъриф қилурлар эрди...»

Жомий Фахриддин Ироқийнинг «Ламаот»и хусусида Навоийга яна бундай деган экан: «Бу китобни нодон ва беандом тавриғ ва похамвор равишлиқ элнинг кўпроқ машғуллуқ қилғони ҳавос аҳлида бадном қилғон эрмишким, баъзи ўқумас эрмишлар. Бу жиҳатдин бу китобнинг хўблиқлари яширин қолғон эрмиш». Асру изҳори хушҳолик ва сурур қилурлар эрди, шарҳ битмагига доғи бу иш боис бўлди».

Абдураҳмон Жомий тасаввуф назарияси, фалсафаси ва одобининг улкан билимдони эди. Алишер Навоий Жомий ҳузурда ўқиб, ўрганган китоблари рўйхатига «Қудсия» асарини ҳам киритган: «Хожа Муҳаммад Порсо... нинг «Қудсия»сидурким ҳазрати қутбил-авлиё Баҳовиддин Нақшбанд раҳматуллоҳнинг фирдавс ойн мажлисларида ул ҳазратнинг муъжиз баён тиллариға ўтган ҳақойиқ ва маоний баъзи хулафоқим, жамъ қилурлар эрмиш Хожа Муҳаммади мазкур анга маоний битибдурлар ва толиблар учун анинг ийҳомин возиҳ этибдурлар».

Абдураҳмон Жомий тасаввуфдаги бир қанча тариқатларга ихлос қўйган ва эътиқод кўрсатган. Масалан, у маломатия тариқининг муҳибни бўлган. Лекин Жомий нақшбандийлик тариқатининг буюк вақили сифатида шуҳрат топган ва пирлик мавқеига етишган. Алишер Навоийнинг Жомий орқали расмий равишда нақшбандийлик мазҳабиға кирганлиги маълум, албатта. Нақшбандийликнинг бош шартларидан бири фақру фано мақомини эгаллашдур. Абдураҳмон Жомий «Дар маснади фақр чун бийни шоҳи» — Шоҳликни фақрлик тахтида кўрсанг, деб бошланадиган рубойида нақшбандийлик моҳиятидан баҳс юритган. Агар ҳақиқат асрорига етаман десаиғ, — дейди шоир, — дил лавҳида ҳусни мутлақнинг сувратини нақш қилгилки, ана шу нақш била нақшбандликка йўл топурсен! Демак, фақрлик — ҳақ сирриға етмоқ. Ҳақ асроридан огоҳ бўлмоқ —

кўнгулда Оллоҳ сувратини нақшламоқ. Шу «нақш» — нақш-бандийлик тариқига кириш демак. Навоийнинг фақр тариқи улуғланган шеърларида мана шу илоҳий идеал доимо собитдир. Фақр аҳли ким? Аввало, қалбида буюк ороми бор саботли одам. «Фақр даштида керак тоғдек орому сабот», дейди Навоий. Юз ғам хуруж қилганда ҳам шукрини унутиб шикоятга оғиз очган киши фақр шукуҳидан бебаҳрадур:

Эй Навоий, фақрдин бебаҳрадур юз ғам етиб,
Солиқким шукр боринда шикоят айласа.

Фақрнинг «неча байрамларда кийган жанда»сига қараб уни хор кўрмаслик керак. Чунки шу шол кисватини у «салтанат зарбофтидин» тикилган хилъатга асло алмашмайди. Бугина эмас:

Фақр кўйи туфроғин шаҳ мулкига бермас фақир,
Мулк, кўрким, тенг эмас туфроғ ила қиймат анга.
Шаҳ сипаҳ чекса, фақир аҳволига етмас футур,
Бу вале чеккач нафас, барбод бўлур ҳашмат анга.

Фақрнинг қудрати ва саодати — Маърифатда. «Фақр ила шод улки ҳар ким бўлса аҳли маърифат». Шу маънода фақрга тенглашиш мумкин эмас. У «ҳидоят қушлари»ни ўзига ром этгувчидир:

Ешингни дона, бағрингни сув қилким, тутти фақр аҳли,
Ҳидоят қушларин бу донаву сув бйрла ром айлаб,

дейди Навоий. Шоир кўп шеърларида «давлати фақр» исташга чақиради. «Дунё аруси зулфин» ушлаганлар эса бу давлатдан бенасибдурлар. Навоий бундай гофилларни илон тутмоқ била хурсанд бўлиб, ганжни унутган тентакка ўхшатади:

Дунё аруси зулфин тутқон не оғаҳ фақрдин,
Ганж истамас улким йилон тутмоқ била хурсанд эрур.

Фақрлик — бу, ички ҳурлик. Фақрда Ҳақдин ўзга ҳеч ким ва ҳеч нимага ботиний боғлиқлик бўлмаслиги лозим. Навоий буни ични урён қилиш, яъни яланғочлаштириш деб характерлайди:

Ични урён қилки, тошинг зеби манъи фақр эмас,
Фақр эмастур гар ичинг мамлу, тошинг урён бўлур.

Фақр камолига тўсиқ бўладиган энг ёмон бало — «нафс ширки». Ундан тамоман покланишнинг чораси — ўзликдан кечмоқдир:

Фақр водисида чун урдунг қадам, ўзлукни сол:
Йўл узундур, бу оғир юкни кўтарган товшалур.

Е. Э. Бертельс нақшбандийлик тариқати аввало ама-
лиётга йўналтирилгани ва асосий қонун-қоидаларини ҳаё-
тий тадбиқини талаб қилганлигини сўзлаган. Балки шунинг
учун Баҳовиддин Нақшбандий таълимотидаги энг муҳим
ақидалар Навоийнинг қитъаларида изчилроқ талқин қилин-
гандир. Навоий «Қаноат синуқ сафолиси Жоми Жамдин
ва фақр қуруқ нонин Ҳотам чеккан наъмадан яхшироқ
кўрар...» сарлавҳали қитъасида ёзган:

Синуқ сафолики, май дурдин ичгали топсанг,
Қабул айламагил жоми салтанат Жамдин.
Иликка кирса қуруқ нони, маош учун чекма,
Нашот неъматининг миннатини Ҳотамдин.

Май қуйқасини синуқ сафолда ичишга қоне ва синиқ
идишини шоҳ Жамшид жомига ҳам алмаштирмайдиган,
қўлидаги бир парча қуруқ нонидан қорни ҳам, кўнгли ҳам
тўқ, тирикчилик ташвиши ва лаззати учун ўзини ҳатто Ҳо-
там миннатидан халос қила олган Шахс — чинакам фақр-
дур. Демак, у Ҳазрати Баҳовиддин сабоқларига содиқ.

Хастанинг бошига чу қўйди қадам,
Пири шикаста диле Масиҳо дам.
Боз гашт айлади чу хаста кўнгул,
Неки истар, топар шикаста кўнгул.
Кўнгилда чун ҳаво қилур тугён,
Умр шамъига еткурур нуқсон.

Бу шеърнинг устида қуйидаги сўзлар битилган: «Масна-
вий Хожай Нақшбанд қуддуса сирруҳу каломи таржима-
сидаким, аввал бозгашт хотири хаста ва баъдазон хотири
дилшикаста». Шоир кўнгул ҳаводорлигини «умр шамъи-
нинг заволи ҳисоблайди. Ва «пири шикаста дил» зот ҳола-
тини шу нуқсонга чора намунаси сифатида тавсия этади.
«Неки истар, топар шикаст кўнгул» сатри беихтиёр Наво-
ийнинг фардларидан бирини ёдга келтиради:

Мен синуқ, кўнглум синуқ, сабрим уйи худ ерга паст,
Билмагай ҳолим шикастин кўрмаган мунча шикаст.

Алишер Навоийнинг «Хамса»сида Хожа Баҳовиддин Нақшбандий таърифланган фикрларни ўқиганда назарда «офоқ ичида» ягона, «Чархи нигун даргаҳида хок руб»у хоксор, «жаҳон мулки нигоҳбони» мавқеидаги донишманд бир ориф сиймоси гавдаланади. Барча султонлар «уза султон» бу зотнинг ҳар бир сўзи шоҳлар тожидаги қимматбаҳо дурдай гап. У «ҳақ сўзини элга» еткарурда шоҳу гадо-ни тенг кўради:

Барча сулук аҳлига раҳбар бўлуб,
Иўл элига тийра тум ахтар бўлуб,

«тийра назарларга» нур бахш этади. Баҳовиддин Нақшбандийнинг Руҳ нури сўнмас. Бунга Алишер Навоий кафолат бериб кетган. Биз Алишер Навоий орқали Хожа Баҳовиддин таълимотига суяниб бобокалон шоиримиз ижодиётини чуқур билишга ҳам эришишимиз керак.

ИШҚ КАМОЛИ — РУҲОНИЯТ ГОЛИБЛИГИ

Замин ўз ўқи атрофида айланганидек, Алишер Навоий шеърляти ҳам ишқ теграсида ҳаракат қилади. Навоий ижоднётида Ишқ — Гўзаллик, Руҳ, Ахлоқ, Дин, Фалсафа, Эрк, Абадият каби тушунчаларни қамраб олгандир. Навоий Ишқ номи билан Инсонни улуғловчи плоҳий сирларни тадқиқ этади, буюк шоир тасвиридаги ҳақиқий ишқ кечинмаларни Инсон ва Худо орасидаги руҳий яқинлик, бирлик туйғуларини ифодалайди.

Менга агар десангиз: жон била жаҳондин кеч,
Кечай валеқ муни демангизки, ондин кеч,—

дейди шоир. Навоийнинг лирик қаҳрамони жону жаҳон, «замону аҳли замондин» кечишга ўзини узлуксиз равишда тайёрлаб боради ва шу жараёнда жондан кечиб жонон висолига етмоққа қодирлигини Ҳолат ўзгаришлари орқали изчил исботлай олади. Жалолиддин Румий шеърларидан бирида Маъшуқи азалнинг зоти сифотидан китоб яратиб, мундарижасини Анал Ҳақ деб ўқиган қавмнинг бандаси-ман, деган эди.

Алишер Навоийнинг Ҳақ зоти сифоти таърифланган шеърларининг марказидаги Шахс — Румий орзу қилган аҳли ҳақиқатнинг вакили.

Оламни севмоқ — оламни бино этган Меъморни севмоқ. Кичик бир уй ҳам ўз-ўзича пайдо бўла қолмайди-ку. Нега дунёнинг яратувчиси бўлмас экан? Созандасиз чолғу асбоби нима деган гап. Мусаввир бўлмаса суврат чизилмаслигини гўдак ҳам англайди. Навоий ана шундай мантиқларга таянгани учун Оллоҳнинг мавжудлигига далил ҳам ахтариб ўтирмайди. Билъакс Ишқ ойнасида холиқ яратган мўъжизаларни акс эттирадики, уларнинг гўзаллик сирлари фақат Ишқ нурида очилади.

Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб»да Дунё бозорининг ғавғоси ва дунёда бор ҳамма нарсаларнинг савдохонасидаги шовқин-сурони — ишқ туфайлидир», дейди. Шоир

шеърларини қанча кўпроқ ўқисангиз, илоҳий ишқ Ғаввосидан ўшанча кўпроқ ҳайрон қоласиз. Навонийнинг ҳар қайси шеъри — ўзича бамисоли сиру савдо «саҳна»си. Шеърдан шеърга шўрлик ошиқнинг дард-ҳасрат алангаси ортиб, маъшукасига ялиниб-ёлвориш ҳолатлари янгиланади. У гоҳ Ёрнинг тенгсиз гўзаллигидан ҳушини йўқотади, гоҳо ғариб хаёлларга чўмади, баъзан ниҳоясиз ранж-машаққатларга дуч келади, гоҳо ишқ қадаҳидан май сиририб маст бўлади, баъзида ҳодисотлар бўронига дош беролмай аламдан кўз ёшлар тўкади ва ҳоказо. Бу манзараларни хаёлда гавдалантириб Ишқнинг беомон ўтлигига ҳам, хунхор аждаҳолигига ҳам, шунчалар қайсар ва зулмкорлигига ҳам тўла инонаси. Ишқ тўфонда ғарқ бўлмаган ошиқ бормикан дейсиз? Ақлу ҳуш кемасини ишқ денгизи домига тортмаган ошиқ чин ошиқми дейсиз? Шунга қарамасдан, ҳақиқий ишқ — «ойнаи жаҳоннамо». Навоний жунун саҳросининг бечораси Мажнун қисмати тасвирланган дард ва алам достонида ишққа худди шундай таъриф берган эди:

Хуршеди жаҳонкушой сен-сен,
 Миръоти жаҳоннамои сен-сен,
 Қим қилди санга назарни равшан,
 Кўрди еру кўкдагин муайян.
 Чун боққали ихтиёр топди.
 Ҳар сорикни боқти, ёр топди.

Фақат ердагини эмас, кўкдагини ҳам муайян кўрмоқ, дунёнинг қайси жиҳатига назар ташланса, ўша жойдан Ёрни топмоқ — илоҳий ишқнинг камолот босқичи мана шудир.

Маълумки, айрим сўфийларнинг нуқтаи назари бўйича Ақл илоҳий бир нурдир. Улар икки турли Ақл борлигини эътироф этганлар. 1. Ақли кулл — илоҳий, қудратли, мутлақ ақл бўлиб, тангрининг фаол тажаллисидан иборат. Илк маротаба тангридан дунёга келган бу ақл «Ақли аввал» ёки «Руҳи аъзам» деб аталган. Шунингдек, ҳақиқати муҳаммадия ҳам Ақли кулл дейилган. Ақли кулдан нафси кулл майдонга келганки, у лавҳи маҳфуз деб номланган. 2. Ақли жуз — инсоннинг ҳаёти, яшаш одоби, фаолиятига тегишли ақлдир. Ақли жуз иккига ажратилган. 1. Ақли маод — илҳом ва ирфон билан тарбияланган инсонни охиратдан огоҳ қиладиган ақл. 2. Ақли маош — мавжуд дунё ҳаётини тушунишга хизмат этадиган ақл. Ақли маод имон соҳибларига, «ақли маош» эса барча кишилар учун хос деб ҳисобланган.

Санойининг фикрича, ҳар кимки ақлга (ақли куллга) ошно бўлса, у жамики айблардан покланади:

Ҳар ки бо ақл ошна бошад,
Аз ҳама айбҳо жудо бошад.

Санойӣ ҳақиқатни англаш ва инсон камолотида «ақли дин»нинг ролини ҳам эътироф этган экан¹.

Иккинчи нуқтаи назарга биноан мутлақ ҳақиқатни ақл воситасида идрок қилиш мумкин эмас. Ваҳдати вужуд тарафдорлари Ҳақ зоти ва сифотини билишда ақлнинг ролини инкор этадилар. Улар тавсия этган йўл — экстатик, яъни завқ-шавқ, эҳтирос-ҳаяжон. Руҳий балоғатни кўзлаган ошиқ экстаз ҳолатига кўтарилиши шарт. Фаридиддин Аттор таърифида ошиқнинг ишқи — ўт, ақли — тутун, ўт гуриллаб ёнганда тутун барҳам топади. Улуғ шоир ишқ савдосида ақлни устод ҳисобламайди. Шунинг учун ишқ келишиданоқ ақл зудлик билан қочмоғи керак: «Ишқ к-омад даргурезад ақл зуд». Алишер Навоӣ «Мантиқ ут-тайр» муаллифига маслакдош: ақл — «барча хирад аҳлиға» устод. Бироқ у «ишқ абжади»ни билишда мактаб боласи:

Ақлким барча хирад аҳлиға эрди устод,
Бўлди ишқ абжади таълимида тифли мактаб.

Ақл — ошиқлик йўлидаги ғовдир. Ундан халос бўлмоқни истаган ошиқ албатта, ... «эй ақл нофаржом, кет», дейиши ва ақл ранжидан омонлик истаб, «май» ила «руҳни вола» қилиши шарт:

Ақл ранжидин омон истаб тутиб мен майкада,
Эй хирад, қўйким, тинмай бир лаҳза маъман аро.
Кўксим ичра йўқ эса кўнглум ажаб йўқ, эй хирад,
Не ажаб девонани гар топмасанг маскан аро.

Ақл фақру фанони англашда ҳам бир гўдак. У на «девона»лик ва на фаноликни тушунади. Хирад ҳамроҳлигида мақсад манзилига етиб бўлмайди:

Эй Навоӣ, ишқ аро ком истасанг, девона бўл:
Бу шарафни топмағунг, ҳамроҳинг ўлса то хирад.

«Ишқ аро ком» ишқнинг бош талаби — ақлу ҳушдан беғоналик. «Ақл пири»нинг жаҳолати Мажнунга издош бўлишга йўл қўймайди.

¹ Олимов К. Мироззрение Санон. Душанбе, 1973. стр. 84.

Навойй, истасанг ўзлукни, рафъ Мажнун бўл,
Ки ақл пирин кўрдум — басе жаҳолати бор.

Ишқнинг оламсўз қудрати қаршисида ақлнинг фусун-
бозлиги Навойй тасавурида тулкиликка ўхшаб кўринади
ва арслонга пешвоз чиқаётган кўнгул шижоати билан
дейди:

Ишқ оламсўз келди, қўй фусунинг эй хирад,
Етти чун ер-кўкни йиртиб арслон: эй тулку, қоч.

Ишқ дарди «кўнгил ичра сокин ўлгач» ақл шу дара-
жада кичраядики, у гўё аждаҳо маскани чумоли манзил-
гоҳи бўла олмаслигини тушунади.

Ақл қочти кўнглум ичра сокин ўлгач дарди ишқ,
Мўр манзилгоҳи эрмас, аждаҳолар маскани.

Навоййда «Ул пари ишқидин ғолиб бўлди руҳониятим»,
деган мисра бор. Илоҳий ишқ Руҳнинг ақл ва вужуд усти-
дан чинакам ғолиблигидир. Мажозий ишқдан ҳақиқий ишқ
маъвосига юксалган сайин одамнинг руҳий мавжудлиги
шиддат билан тараққий эта боради. Мажнуннинг Рух ҳаё-
тини хотирланг. У бир ўринда ҳатто «Жисмимга қадарки
руҳ берди, Бермаса эди не бўлғай эрди?» — дея нолиган-
дай ҳам бўлади. Мажнунга ўхшаб жисмига қадар руҳга
етишган ошиқнинг сувратини тасаввур қила оласизми?
Мана бу сатрларга диққат қилинг:

Боштин-аёғ яланг таним узраким тоза доғ эрур,
Ҳуснунгга қилғали назар ҳар бири бир қароғ эрур.
Ишқ гадолари дегай кўнглак эрур мураққаъйим,
Тоza туган нишонидан ҳар сори баски доғ эрур.
Заҳмларим фатиласи жон ўтидин туташқали
Тийра кўнгулга дарду ғам базми учун чароғ эрур.
Кўҳи балодурур таним, чашмаси кўзки, қон тўкар,
Тонг йўқ, агар бу тоғ уза қон оқизур бўлоғ эрур.
Хурдасидин ичинда ўт ғунча эмаски боғ аро,
Ҳар сори ишқинг ўтидин бир қизигон думоғ эрур...

«Боштин-аёғ яланг тан». Ундаги «тоза доғ»лар. Шу
доғларнинг ҳар бири — ёр ҳуснига назар қиладиган «бир
қароғ» эканлиги. «Тийра кўнгулга» «дарду ғам базми
учун» «заҳмлар фатиласи»нинг чароғ бўлиб ёниши ва ҳо-
казолар. Биз бундай тасвирларнинг ғоявий замини ваҳ-

дату вужудлигини билсак-да, шеър қаҳрамонининг қандай ички кечинма ёки ҳаракатлар билан шу ҳолатга эришганлигини мантиқ орқали аниқлай олмаймиз. Навоий ғазалларидан бирида:

Гўйиб кўнглум тахайюл мулкининг султонидур,
Қим ҳаёл ичра қилур ҳар айшким имконидур,

деган эди. Юқоридаги сингари шеърларнинг моҳиятини англашда тахайюл кучи ва имконини ҳам унутмаслик керак.

Маълумки, инсон маъшуқи азалии гўзаллиги учун севади. Маъшуқи азал ҳам гўзалликни севади. Бу эса инсон зиммасига улуғ мажбурият юклайди. Зотан, у аввал-охир руҳоният гўзаллиги, Руҳ камолотини таъминлай олиши керак. Муҳаммад Фузулийнинг шарият, тариқат, маърифат моҳияти образли талқин этилган мажозий тасвирлари шу жиҳатдан жуда аҳамиятлидир.

Қунлардан бир кун Руҳ Юрак шаҳрига сафар қилибди. Ғоятда безакли, гўзал ва муҳташам бу шаҳарга олти кимса маскан тузиб яшашаркан. Улардан бири — Умид, орзуманд кишиларни мурод манзилига етказар, иккинчиси — қўрқув, баданни таҳқир зуғумидан асрар, учинчиси — «улфат занжирлари»ни ҳаракатлантирадиган Муҳаббат экан. Тўртинчиси — рашку кин ишларининг зоҳири — Адоват. Бешинчиси — шодлик ва севинчларнинг манбаи — Фараҳ. Олтинчисининг номи жафокашликнинг мураббийси Ғам экан. Хуллас, Юрак шаҳри Руҳга хуш ёқибди-ю, меҳр билан таъмир этишга киришиб, уни пойтахт қилиб олишга аҳд айлаб, Сафо аҳли бўлмиш — Умид, Фараҳ, Муҳаббатни суҳбатга чақирибди. Сўнг жафо аҳллари — Адоват, Қўрқув ва Ғам шаҳардан сургун этилиб, уч фитнакордан бадан мулки халос бўлибди. Аммо улар осонлик билан таслим бўлишармиди? Биринчи бўлиб Адоват оёққа қалқибди. Унинг лашкарларига Ёлғон, Қин ва Бахиллик сардорлик қилишаркан. Қўрқувнинг жангчилари — Хайрат, Даҳшат, Ноиложлик; Ғамнинг тобелари — Меҳнат, Ҳасрат ва Умидсизлик ҳам курашга чоғланибдилар. Руҳнинг кўзлари ғафлат уйқусидан юмилган чоғда бу ғанимлар наъра чекиб Юрак дарвозасига ёпирилибдилар. Оллоҳдан мадад тилаб Руҳ Юрак дарвозасини ёпишга уришибди-ю, барибир шодликларини бой берибди. Шаҳар Ғамнинг ихтиёрига ўтгач, Руҳнинг йўлдошлари фикрлашиб, тадбир юришибдилар. Фараҳ дебди: «Хусн отли бир малак ила қадимдан дўстман. Агар фармон берсанг, уни кўмакка келтирурмен». Муҳаббат дебди: «Маним Ишқ отли рафиқам

бордур. У ҳар бир ҳунарда нуқсонсиздур. Агар уни чақирмоққа ижозат берсанг, тез орада қайғудан озод бўлурсен». Навбат Умидга келибди: «Менинг йўлдошимнинг оти Ақл. Ҳозир кўмакдошлик фурсатидир, Амр берсанг, уни қўшини билан бирликда олиб келурман».

Ҳусн ёнига етиб борган Фараҳ унга руҳнинг мазлумлик мактубини ўқиб берибди. «Эй ўзидан хабарсиз,— дебди гурур ва ноз ила Ҳусн,— ҳам Ишқ, ҳам Ақлга мафтун киши билан менинг дўстлигим йўқтур. Ё Ишқни демоқ керак, ё Ақлни...» Ҳусн Фараҳнинг гапига кирмагач, хижолатга ботиб Руҳнинг хизматига қайтмабди.

Кейин Муҳаббат Ишқнинг ҳузурига кириб бориб юз берган воқеани сўзлаганда, у бундай дебди: «Руҳ алданибдур. Руҳ Ишқдан беҳабар ва лоқайддур. Ҳусн қаерда бўлса, мен ҳам ўша жойдаман». Қарангни, Муҳаббат ҳам Руҳнинг ҳузурига қайтиб бормабди. Ниҳоят Умид Ақлнинг суҳбатига мушарраф бўлибди. Унга мақсадни англатиб, «Инонаманки, Умидни ноумид этмассан», — дебди. Умиднинг ёлворишлари Ақлга таъсир ўтказибди-да, Юрак шаҳрига лашкар тортиб уни Ғам босқинидан озод этибди. Ғам ва Қўрқувнинг мағлубиятини кўрибоқ, Адоват ура қочибди. Лекин унинг Мараз (хасталик) лақабли бир ошноси бўлиб, у ўшандан ёрдам сўрабди. «Ҳеч кўрқма, — дебди Мараз, — яқин ўртада бир ҳийла қилиб Руҳнинг қонини, Сихатнинг обрўсини тўкаман». Мараз бадан ўлкасига Савдони сафарбар қилибди. Сихат бундан хабар топиб Руҳга арзу ҳол айлабди. Ўз навбатида Руҳ Ақлга мурожаат этибди. Ақл тадбир билан Савдони заифлаштириб, Қонни муҳофазага олибди. Мараз ҳам бўш келмасдан Заъф (заифлик) ва Фитнани ишга солибди. Бу гал Ақл ночор қолиб, ўзини тамоман йўқотиб қўйибди. Сихатнинг Руҳдан ўзга пушти паноҳи қолмабди. «Эй Руҳ, — дебди у, — агар ғалаба биз томонда бўлса, сенинг салтанатинг боқий қолур. Агар ғанимнинг қўли баланд келса, сенинг чоранг Ватанни тарк этмоқдир».

Ўртада кескин кураш бошланибди. Охирда Заъф енгилибди. Шундан кейин Руҳнинг камоли кучайиб, гўзаллик ва завқи ҳаддан ошибди. Қадимий дўстлардан ҳеч қайсининг мусоҳиб бўлишига лаёқати йўқ, Руҳ ёлғиз, йўлдош изларкан.

Мушкул пайтда Фараҳнинг Руҳ олдига қайтмаганлиги эсингиздадир. Кунлардан бирида Фараҳ Ҳуснга мурожаат этиб дебди: «Эй кўнгил равшани, Ҳусн. Эй дунёни ёндирган жон. Анча муддат Руҳдан йироқман. Бу айрилиқ роҳатимни емирди. Вафосизликни тарк қилмоққа аҳд этдим...»

«Рухдан яхши сўз очдинг, — дебди Хусн, — мен ҳам унинг маърифат боғидан гул термакни истармен. Фақат шарт шуки, Рухнинг мендан хабари бўлмасин, мени танимасин». «Бу мушкул ишдир. Чунки унинг ёнида Ақл бор, ҳар бир ишдан у хабардордир», дебди Фараҳ. Шунда Хусн унга жавоб қайтарибди: «Ақлнинг мени кўришга тоби тоқати йўқдур. Аммо мен Рухни афсунлай оламан...» Фараҳ бу гапдан суюниб Хуснни олиб бормоққа ҳозирланибди. Улар дастлаб Вужуд ўлкасини кезишибди. Бу ўлка Хуснга маъқул келиб у ерда Ватан қилмоққа қарор этибди. Сўнгра афсун оятларини ўқиғач, Хусннинг латофати Рухга фавқулодда кучли таъсир ўтказибди. Хусннинг Ноз, Ишва, Карашма, Гамза сингари қўшинлари Рухни қуршаб олишибди. Бундан Рухнинг равнақи ортибди. Бу орада Ишқ билан ҳамроҳ бўлган Муҳаббат ундан ажралибди ва Рухнинг хизматига келибди. Бироқ Рухнинг Хуснга мафтун бўлганлиги хабарини етказибди. Энди Ишқ Рухга қуллуқ айламак учун бел боғлабди... Ишқ Рухни таърифлаб уни лойиғича васф қилибди. Хусн ҳақидаги суҳбат асносида Ишқ англабдики, Рух ҳали гофилдир. У дебди: «Хуснни кўрмак учун ўзингдан кечмагинг керак». Рух айтибди: «Эй Ишқ! Сенинг гапинг амалга ошмас ишдир. Уни талаб қилмак фойдасиз. Сўзингни чинлигини исботлай олмасанг, ҳақиқатинг ёлғон, бу ривоятинг зиёсиз бир шам эрур». Ишқ Хусндан нишона кўрсатмоқ хусусида гапирибди. Рухга завқ ва ҳавас голиб келгани учун у ўша сувратнинг ҳақиқатини англашни истабди. Ишқ Рухнинг қўлига сафо кўзгусини тутқазибди. Кўзгуда барча айбу нуқсонлардан фориг бир пари пайкарнинг жамоли намоён бўлибди. Хусн бир ёндан каманд отса, Ишқ иккинчи ёқдан ўйин бошлабди. Рух икки ўт орасида қолибди. Ҳайрат уни беҳол қилибди. Шунда улар беҳушлик водийсига етишибди. Ўзига келгач Ишқ унга дебди:

— Эй эҳтиёжсиз муҳтож. Бу суратнинг душмани кўп. Бу маънининг муддаочиси ҳадсиздир. Ақлнинг ёнида адабсиз, риёкор ва ялтоқ кимсалар бордурки, уларнинг лақаби Зарқ (Иккиюзламачилик) ва Риёдур. Бу сувратни Идрок хазинадорига топшир...» «Унга боқмоқ менга вожибдур...», дебди Рух.

«Уни Хаёлга топширки, сувратини чизсин ва сенинг назарингда сақласин», — дебди Ишқ.

Рух бу маслаҳатга кўникибди. Хусн сувратини чизишни Хаёлга буюрибди. Аммо Хаёл чизган сувратдан Рух мурод манзилига йўл топа билмабди. «Эй Ишқ, ўлдим, менга чопра кўрсат», дея ёлворибди.

Ишқ Ҳуснга восил бўлмоқ мушкуллигини тушунтирибди. «Машаққатга тобим бор, дардимга чора айла, қарорим йўқдур», дебди Руҳ. Сидқу дилдан талаб қилингани учун Ишқ Руҳга йўл кўрсатишни вожиб билибди. Улар аввал Маъшуқлик саҳросидан кечиб ўтмоқлари лозим экан. Бу саҳродаги биллурдан ҳам соф, ипакдан ҳам майин гўзал бир манзилда ошиқларнинг қони тўкилиб, тупроққа қоритаркан... Улар «Габ-габ», «Хат», «Хол», «Занахдон», «Лаб», «Чашми шахло», «Соч», «Зулф» сингари водийларни кезиб, Ошиқлик мулкига ўтибдилар. Бу мулкнинг Маломат аталган илк бўстонида шавқ, ҳавас, айрилик чечаклари қулф уриб ётган экан. Бало, Меҳнат, Шиддат шаҳарларидан кейин бепоён Ожизалик саҳроси бошланибди. Ниҳоят Ҳижрон гўшасида манзил қуришга тўғри келибди. Бу гўшада гоҳ Ҳайрат, гоҳ Умидсизлик, гоҳ Нола ва Зор ила сирдошлик қилишибди. Қарор ва Тоқат тоғидан ошилгач, Хорлик водийси сарҳадидан бир ўлка зоҳир бўлибди. Бу — хароб ва вайрон Кўнгул ўлкаси экан. Руҳ Кўнгул ўлкасининг аҳволидан изтиробга ёниб Ишққа қарата хитоб қилибди:

— Эй мени жаҳон овораси айлаб, ёлғон ваъдалар бериб ҳалок этмоқни истаган ҳийлакор. Менинг роҳат, завқ, ва ва вайрон Кўнгул ўлкаси экан. Руҳ Кўнгул ўлкасининг аҳволидан изтиробга ёниб Ишққа қарата хитоб қилибди:

Ишқ Руҳнинг фарёдларини тинглаб дебди:

— Эй Руҳ, сенинг шикоятнинг кимдандур? Бу офат ва балоларга ўзингдан бошқа ҳеч ким айбдормас. Идрок хазинасидаги сувратга бир боқ. Уша сувратнинг ҳақиқатларидан ибрат ол. Руҳ сувратни олиб келишга буюрибди. Қараса, заиф бир бадан ва нозик суврат кўринармиш. «Эй Ишқ, бу суврат у аввалги суврат эмас-ку. Менга англа. Нега бундай?»— дебди Руҳ. Ишқ айтибди: «Эй Руҳ, бу лавҳ Сафо кўзгусидир. У назар аҳлининг шаклини акс эттирур. Унда кўрганинг биринчи суврат сен эдинг, энди кўриб турган суврат ҳам ўзингсан. Аввал ўзингга боққанигда сен ғофил эдинг. Узлигингни танимасдан, ўз орзунгда юрардинг... Ҳам Ошиқлик мазҳари сенсан, ҳам Маъшуқлик зийнати сенсан. Бу манзилга ёвуқлашмоқ учун барча алоқалардан айрилмоқ лозим эди».

Руҳ кўзларига ошнолиғ сурмасин чекиб вужуд ойнаси оламидан ўзига боқиб бир гўзални кўрибди. На суврат ва на маънига эҳтиёжсиз бу гўзал қудси Руҳ билан ҳамоҳанг равишда ваҳдат хилватида ўтирган экан. Мана шундан кейин Руҳнинг на ақлга, на ҳисга, на ишққа — хуллас ҳеч нимага муҳтожлиги қолмабди. Шу мақомга етишганда

«Жабарут» ва «Лаҳут» оламларига парвоз этиб асл манзилда боқий қарор топибди.

Алишер Навоий ғазалларидан бирида:

Сирри ишқимни тилармен шарҳ қилмай англасанг,
Ким эмас ишқ оятига маҳрами асрор лафз,

деганида инсон Рухнинг Оллоҳ Рухи билан қовушишини назарда тутган. Рухнинг саргузаштларга бой ва бағоят машаққатли сафари ниҳоясига етгач, «ишқ ояти»ни сўз билан ифодалаш душвордир. Бугина эмас, ваҳдат хилвати шундай бир мақомки, унда «роз ифшо айламак» истаги ўз-ўзидан барҳам топади. Шу маънода Навоийнинг қуйидаги сўзларини яна такрор ўқиш мақсадга мувофиқдир:

Кўз менга бас, тилни кесмак истарамким хўб эмас,
Роз ифшо айламак, басдур тамошо айламак.

Бу «тамошо» — дийдор талаблик. Аҳмад Яссавий таъкидига кўра:

Хонумонин тарк этмайин кўрмас дийдор,
Дийдор кўрай деган ошиқ бўлар бедор,
Андоқ ошиқ кўрар анда дийдор...

Навоий «Хонумон таркин қилиб оворалиғ кўнглум тилар», деганида дийдор кўриш ва бедор бўлишни назарда тутганми? Албатта, «хонимон тарки» эса жунун камоли орқали амалга ошади. Шу маънода Навоийнинг машҳур ғазалларидан бирига муружаат этайлик:

Жунун водийсиға мойил кўрармен жони зоримни,
Тилармен бир йўли бузмоқ бузилгон рўзгоримни.

Фалак бедодидин гарчи мен хокий ғубор бўлдум,
Тилармен, топмағайлар тўтиёлиғқа ғуборимни.

Шак эрмас партави тушгач уйи ҳам, рахти ҳам куймак,
Чу ғўристон гадойи сезмағай шамъи мазоримни.

Деманг, қай сори азм эттунг, манга йўқ ихтиёр,
Қазо илкига бермишмен инони ихтиёримни.

Туганди ашки гулгун, эмди қолмиш заъфарони юз,
Фалак зулми бадал қилди хазон бирла баҳоримни.

Днёрим аҳли бирла ёрдин бошимга юз меҳнат,
Не тонг, бошим олиб кетсам қўюб ёру днёримни.

Емон ҳолимга бағри оғригай ҳар кимсаким кўргай,
Бағир парголасидин қонга булғонгон узоримни.

Ҳаётим бодасидин саргаронмен, эй соқий,
Қадаҳқа заҳри қотил қуй, доғи дафъ эт хуморимни.

Жаҳон таркин қилмай чунки тинмоқ мумкин эрмастур,
Навий, қил мени озод ўртаб йўқу боримни.

Бу ғазалда шоир ўзининг сеvimли қаҳрамони Мажнунга издош. Чунки «ғавғойи жунунга мубтало» Мажнун «Ҳушумни жунун ели совурди», дея эътироф қилган. Гап шундаки, ғазалдаги лирик «мен»нинг ақли ҳуши ҳали «жунун ели»дан бутунлай соврилмаган. Унда ҳозирча «жунун водийсиға» майл пайдо бўлган. Унинг «Жунун водийсиға мойил кўрармен жони зоримни», деган сўзларини тинглаб, мойиллик сабабини ҳам дарҳол англаймиз. Демак, бу — жоннинг зориқишидан туғилган истакдир. Иккинчи сатр зорлик шиддатига тоқат қила олмаслик даражасига етган ошиқнинг тилагини ифодалайди:

Тилармен бир йўли бузмоқ бузилгон рўзгоримни.

Бузилгани яна бузмоқдан не самара? «Бузилгон рўзгор»ни бир йўли тузмоқ мумкин эмасми? Йўқ, жунун маърифати бунга ўргатмайди.

«Жунун — мастликда ниҳоят, дарвишликда бидоят эрур. Жунун шундай огоҳликдурки, унда киши ўзлигидан беҳабар бўлмоғи керак», дейди Саййид Жаъфар Сажжодий. Жунун — тасаввуфда ваҳдат майидан мастликнинг ниҳояти. Навоий назарда тутган «жунун водийси», бизнингча, дарвешликка дахлдордир. Чунки ғазалнинг биринчи байтида ўзликдан кечмоқ нияти таъкидланган. холос.

Фалак бедодидин гарчи мени хокий ғубор ўлдум,
Тилармен, топмағайлар тўтнелиққа ғуборимни.

Бу мисраларни шоир Эркин Воҳидов бундай шарҳлайди: «Яъни, зolim одамлар мени тириклигимда хўрладилар, қадримга етмадилар. Вақт келарки, менинг одамларга кўргазган меҳру садоқатим, фидойилигим аён бўлар. Кишилар менинг қадримга етарлар, мозорим хокини кўзларига

тўтиё қиларлар. Лекин тириклигимда бедодлик қилганлар мен дунёдан ўтгач ўкинмоқлари бенаф, кўзларига тўтиё қилмоқ учун ғуборимни топмағайлар». «Фалак бедодидин» шикоят, албатта, шундай мулоҳазаларни илгари суришга имкон беради. Аммо бу фикрлар байтнинг зоҳирий мазмунига тегишли бўлиши мумкин. Унинг ҳақиқий маъноси эса бошқачадир.

Фалакнинг зулму адолатсизлигидан жисми хоки ғуборга айланган шоир, «Тилармен, топмағайлар тўтиёлиғқа ғуборимни», дейди. Бу гаплар кимга қаратилган? Энг аввало, ишқ аҳлига.

Абул Ҳасан Харақоний «Нур ал-улум»да ишқ туфайли ғойиб ўлмоқни учга ажратади: аввалгиси, ўзингни англасанг, Худо ҳам сени билса ва кишиларни сийрак кўрсанг. Иккинчиси — сен бўлсангу маъшуқ бўлса. Учинчиси — ҳамма бўлса-ю, сен бўлмасанг.

Навоийнинг навбатдаги тилаги шу сўнгги ғойиблик, яъни ваҳдати вужуд билан тамоман бирлашмоқдир. Турк олими Иброҳим Чубукчи ёзади: «Ваҳдати вужуд назариясининг асосчиси Ибн Арабийдур. Унга кўра борликда Оллоҳдан ўзга ҳеч нарса йўқдир... сўнгсиз шаклларда тажалли этадиган ёки кўринадиган ягона ҳақиқат — Оллоҳ бор. Бу Ҳақиқатни майдонга келтирган ёхуд яратган бирор сабаб бўлмаганидек, унинг аксидан бошқа зуҳурланмиш нарса ҳам йўқ». Тасаввуфда илоҳий жамол тимсоли — Нур. Агар Худо ўз аксини кўрсатса — олам нур ва ёруғликка чулғанади. Навоий бу Нурнинг оламшумул қудратини улуғлаб дейди:

Шак эрмас партави тушгач уйи ҳам, рахти ҳам куймак,
Чу гўристон гадойи сезмагай шамъи мазоримни.

«Шамъи мазор» — жаҳондаги барча нарсани ўтга ғарқ этувчи самовий порлоқликка нисбатан кичик бир ёруғлик рамзи. Бироқ инсон руҳи «шамъга» қиёсланадиган бўлса, унинг шуъласи Ҳақ нурига сингиб кетишга қодир. «Гўристон гадойи» — умумлашма образ. Шоир унда инони ихтиёрини «қазо илкига» топшириш сирларидан беҳабар ғофилларга муносабатини изҳор қилган. У дашт фаного равона бўлишни кўзлагани учун ҳам ихтиёрсиз. Кейинги уч байтда «ўлим»га ризолик сабаблари шарҳланади. «Ашки гулгун»нинг тугаши, «заъфарони юз» билангина қолиниши — булар ҳақиқий ошиққа хос камолот белгилари. Бу ҳолатга эришган кишига фалак зулм ўтказиши, аҳли диёр ғанимлик назари билан қараши табиий. Мажнун қисматини

хотирланг. Уни ким тушунди? Деярли ҳеч ким. Фалак одамлардаги гумроҳликни авж олдирмаганида Мажнун:

Девона бўлиб чиқиб жаҳондин,
Овора диёри хонумондин,

дашту саҳроларга бош олиб чиқиб кетармиди? Қаттол фалак ҳамиша кўнглида «руҳий қудси» назул қилган ошиқларнинг «хазон бирла баҳорини» бехато ажратиб берган. Улар гўёки хазон фарзандлари. Хазон япроғи янглиғ сарсон-саргардонлик учун дунёга келгандай. Шоир ёмон ҳоли, тилинган бағир қонига беланган юзини кўрган кишининг кўнгли оғришини эътироф этса-да, барибир ёру диёридан қочишга қатъий аҳд қилади:

Диёрим аҳли бирла ёрдин бошимга юз меҳнат,
Не тонг, бошим олиб кетсам, қўюб ёру диёримни.

Қисмат майи аччиқ ва тахир, деган гап бор. Бу бода соқийи азал — Худо томонидан ато этилади. Шунинг учун Навоий ўша соқийга мурожаат қилиб, тақдир қадаҳига «заҳри қотил қуй», яна хуморимни тарқат дейди:

Ҳаётим бодасидин саргаронмен, эй соқий,
Қадаҳқа заҳри қотил қуй, дағи дафъ эт хуморимни.

Навоийнинг нуқтаи назарида дунёдан кечиш — «заҳри қотил» ичиб кун кечиришдай гап. Бу аччиқ заҳарни сипқормагунча, жаҳонни тарк этиб бўлмайди. Тарки жаҳон қилмагунча, тиним ва хотиржамлик, қаноат ва дервешликка эришиш мумкин эмас.

Жаҳон таркин қилмай чунки тинмоқ мумкин эрмастур,
Навоий, қил мени озод ўртаб йўқу боримни.

Охирги сатрда ийҳом санъати ишлатилган. Уни «Йўқу боримни ўртайдиган бир наво қилғилки, мен бутунлай озод бўлай», маъносида англаса ҳам бўлади. Бу куйнинг ижрочиси Худодир. Бу илоҳий наво инсон Руҳини ҳақиқий озодлик мақомига кўтаради. Худди шу наво ишқ аҳлини жунун водийсига чорлайди:

Жунун водийсига мойил кўрармен жони зоримни...

ФАҚРУ ФАНОЛИК ҲАЙРАТИ

Ўн сакиз минг олам ошуби агар бошиндадур,
Не ажаб, чун сарвинозим ўн сакиз ёшиндадур.

Деса бўлғайким, яна ҳам ўн сакиз йил ҳусни бор
Ўн саккиз ёшинда мунча фитнаким бошиндадур.

Ўн сакиз йил дема, юз саксон йил ўлса улдурур
Ҳусн шоҳи, ул балоларким, кўзу қошиндадур.

Ҳайрат этмон ҳусни нақшидаки, ҳар ҳайратки бор
Барчасиз эзид таоло сунъи наққошиндадур.

Тан анга сийму ичинда тош музмар кўнглидин,
Ақлга юз ҳайрат, ул ойнинг ичу тошиндадур.

Май кетур, эй муғки, юз ҳайрат аро қолмиш Масиҳ,
Бул ажабларким, бу эски дайр хуффошиндадур.

То Навоий тўкти ул ой фурқатидин баҳри ашк,
Ҳар қачон боқсанг, қуёш акси анинг ёшиндадур.

Алишер Навоийнинг «Бадоеъ ул-васат» девонидан ўрин олган ушбу ғазали элимиз орасида жуда машҳур. Бундоқ қаралганда, ғазал ўн саккиз ёшли сарвиноз мадҳига бағишланган. У шундай бир ғўзал — чирой оламининг мислсиз малагики, ўн саккиз ёшида «яна ҳам ўн саккиз йил ҳусн бор» деса асло муболаға бўлмайди. Лекин шоирни бошқа жиҳат ажаблантиради. Аниқроғи, ажаб устига (илк байтдаги) яна ажабланиш қўшилади: нечун ўн саккиз ёшли ул санам мунча фитнакор? Ахир у ҳусн шоҳи. Латофатга тўлиғ ўз ёшига нисбатан яна «ўн саккиз йил ҳусни бор» дейиш тўғри эмас:

Ўн сакиз йил дема, юз саксон йил ўлса, улдурур
Ҳусн шоҳи, ул балоларким, кўзу қошиндадур.

Бундаги кўзу қош — қаро балолардурким, ошиқнинг ақлу ҳушини горат қилади. Аммо ошиқ маъшуканинг «ҳусни нақш»ларидан ҳайратланмайди. Чунки «ҳар ҳайратки бор» барчаси «сунъи наққошиндадур». Яъни Худо-дадур. Ун саккиз ёшли сарвинознинг вужуди қандай дерсиз? У сийм тан. Қарангки, кумушдай мусаффо вужуднинг кўксига кўнгул эмас, гўёки тош яширинган. Унинг бераҳмлиги ана шундан. Ёрнинг сувратида не сир, сийратида не сир? Буни англаш душвор. Шунинг учун Ақл ҳайрат гирдобада қолади. Зеро, «Ақлга юз ҳайрат, ул ойнинг ичу тошиндадур». Демак, ягона чора бор: май ичмоқ керак. Нажоткор эса соқий.

Май кетур, эй муғки, юз ҳайрат аро қолмиш Масиҳ,
Бул ажабларким, бу эски дайр хуффошиндадур.

Исонинг «юз ҳайрат аро қолмиши» ҳам аввалги мисрада таъкидланганидек, ақлий ҳайратланиш. Бу ҳолатда висолга эришиб бўлмайди. Шу маънода ғазал қаҳрамони — ошиқни «бу эски дайр хуффоши» яъни кўршапалаклигидан халос этадиган ботиний зиё — Май ҳисобланади.

Ғазал сўнгида «ул ой» фуқратидан беҳад кўз ёш тўккан шоир сиймоси ва унинг ашк дарёсида акслангувчи қуёш тасвири чизилган.

Хуллас, ғазалнинг мухтасар мажозий мазмуни ана шундан иборат. Лекин ундаги мажоз «парда»си ортида яширинган ҳақиқий моҳият бошқача ва нисбатан мураккабдир. Алишер Навоий шеърларининг бадий таркибида маъно тугалланмайди. Балки туғилади. Шунинг учун Навоий шеърлари қайта-қайта ўқиш, фалсафий, тасаввуфий, диний, дунёвий нуқтаи назарлардан мушоҳада юритишни талаб қилади. Бунинг бир сабаби мажозга боғлиқ бўлса, иккинчи жиҳати, шеъринг образлар характериға боғлиқ. Аввало, мажоз моҳиятини тўғри очиш ва тушунтириш осон ишмас. Мажозга қанча яқин борилса, у ўшанча узоқлашади. Чунки мажозда шоирнинг ўзи кўзлагандан кўп ва кенг мазмун аксини топади. Гап шундаки, бундай вазиятда мажозий мазмунларни англашни «қулайлаштирадиган» бошқа бир фикрларни ўйлаб чиқармаслик керак. Шеърнинг яралишига асос бўлган ғоя, образ, кечинма ва таассуротларнинг илдизини кашф қилмайдиган талқинлар — сохта талқинлардир. Афсуски, бундай шарҳ ва талқинлар Навоий шеърларининг гўзаллик маҳобати, фалсафий миқёси ва ички таркибидаги сирларини жўнлаштиради. Шеъринг образ — сўзнинг ўзлигини танишидир. Бунда

Сўз ўқувчини тинглашга, тарихий тушунча, тасаввурлар билан ҳисоблашиш, Сўзнинг ранг, оҳанг, маъно қирралари билан уйғун ҳукмлар чиқаришга мажбур қилади.

Ғазал матламини бошқадан ўқийлик:

Ўн саккиз мин олам ошуби агар бошиндадур,
Не ажаб, чун сарвинозим ўн саккиз ёшиндадур.

Хўш, «ўн саккиз минг олам» — қандай олам? Ундаги фитна ва ғавғоннинг сири нимада?

Иқтидорли ва заҳматқаш ёш олимларимиздан Н. Жумаевнинг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида (1990 йил, 21 сентябрь) босилган «Ўн саккиз ёш ҳайратлари» мақоласи Алишер Навоийнинг юқоридаги ғазали шарҳига бағишланган. У ёзади: «Ўн саккиз минг олам» — турғун сўз бирикмаси бўлиб, у бутун борлиқ ўн саккиз минг оламдан иборат, деган оламнинг чексизлиги ҳақидаги афсонавий қадимий тасаввурлардан келиб чиққан». Бу—умумий гап. Ва у Навоий назарда тутган «ўн саккиз минг олам» тушунчасини шарҳламайди.

Ибн Синонинг «Мабдаъ ва маод» рисоласида ўқиймиз: «Аввало, билгилки, олам истилоҳда Худойи таолодин иборатдур. Аимман атҳори (имоми пок нафас) алайҳуссаломнинг асарларидаги хабарларда оламнинг миқдори ва саноғи етмиш мингдан уч юз минггача етгандир. Лекин бу оламнинг саноғи ҳар қанча бўлмасин, мухтасар тарзда биз уни иккига ажратамиз: бири — зоҳир олами, иккинчиси — ботин олами...»

Бу икки олам ҳам ўз навбатида бир неча оламлардан таркиб топган. Олами зоҳир туюладиган оламлар қуйидагича номланган: олами махсус, олами сурат, олами шаҳодат, олами феъл, олами жисмоний, олами таркиб, олами жаҳр, олами халқ. Олами ботиний эса мана булардан иборат: олами мужаррад, олами маъни, олами ғайб, олами имкон, олами руҳоний, олами тафрид, олами сирр, олами амр.

«Баъзи тадқиқотчиларга кўра, — дейди Муҳаммад Фузулий «Матлаул эътиқод» асарида, — илк унсур жабарут (қудрат) оламидурки, бу лаҳутдур (илоҳийдур) Тангрига мансуб нишоят етмишдир. Ҳамчунун демишларки, бу оламда руҳлар баробар эмиш, сўнгра ундан (жабарут оламидан) малакут оламига, яъни муфрадот оламига энмишлар... Сўнгра бу оламдан мулк оламига — мураккаб борлиқлар оламига энмишлар. Бу оламда эса уч мақом бордир...»

Ботинийларнинг дунёқарашларига биноан, олам икки-

дур — руҳоний ва жисмоний. Уларнинг иккаласи ҳам маб-
дадан бирликда воқе бўлган ва камолдан нуқсонга томон
ҳаракат этади. Сўнгра эса ноқисликдан мукамалликка,
яъни маншага бориб этади. Жисмоний олам — зоҳир ола-
ми. Руҳоний олам — бу, ботиний олам.

Садриддин Куваний талқинида малакут олами—муқай-
яд мисол (идеялар) олами. У ғайб, руҳ, малакут оламла-
рини амр оламига нисбат беради. Бу оламда идея, илоҳий
ваҳий ва муқаддас китоблар юзага келган. Малакут аҳли-
нинг хусусиятлари, мулк аҳлининг сифатларидан юксакдир.
Шунингдек, малакут тангрининг сирли «Ботин» исмини ҳам
ифода этади. Мулк унинг зоҳирий исмидир.

Ибн Сино диний китобларда «оламнинг миқдори ва
саноғи етмиш мингдан уч юз минггача етгандир», дейди.
Сайидали Ҳамадоний «Хилофот-ул-маноқиб»да оламнинг
саноғини олтмиш минг деб айтган экан. Баъзиларнинг ақи-
даларича олам етмиш мингдан иборат ва ҳоказо. Савол
туғилади: Навоий «қадимий тасаввурлардан келиб чиқиб»
оламнинг чексизлигини таъкидлаш учун нега юқордаги
сонлардан бирортасини тилга олмаган? Шоир «Сарвиноз-
нинг бошида етмиш минг олам ғавғоси бор, аммо бунга
ажабланмаслик керак, чунки у ўн саккиз ёшдадур», деса
бўларди-ку! Ушанда ҳам «биргина сарвиноз аҳволига эмас,
умуман инсоннинг ўн саккиз ёшига таъриф» бериш мумкин
эди.

«Асарда ўн саккиз ёшли муайян инсон тасвирланган бў-
лиши эҳтимол, унинг ҳаётини сиймоси бизга маълум эмас.
Балки, матладаги таъриф тавсифга ўн саккиз яшар гўзал
қиз эмас, баркамол бир ўспирин талъати асос бўлган-
дир», — дейди Нусрат Жумаев. Ва йигит кишини васф
этилиши ҳақидаги «тахмини»га эътироз қилмасликни сў-
райди: «Муҳтарам мухлис, Навоий йигит кишини васф эт-
гани ҳақидаги тахминингизга дарҳол эътироз билдириш
ёхуд буни нотўғри талқин этишдан сақланишингизни сўрай-
миз. Бу—ҳали илмда ўрганилмаган муаммо. Навоийнинг
йигитлар васфида битилган ўнлаб рубобий (лирик) асар-
лари борки, улар турли андишалар билан «Хазойин ул-мас-
ний»нинг 1959-60-йилларда чоп этилган Ҳамид Сулаймон
нашрига киритилмаган ва халққа етиб бормаган...». Бу ҳо-
диса Навоий дунёқараши билан боғлиқлиги айтилиб бундай
хулосага келинади: «Ҳарқалай, асарга ўн саккиз минг олам-
нинг дарди билан яшайдиган, ақлу заковати ўн саккиз минг
олам тилсимларини ёча оладиган, ҳусни ўн саккиз минг
оламни лол қолдирадиган, ҳаяжон ва эҳтирослари ўн сак-
киз минг оламни ўртайдиган ўн саккиз ёшли инсон сиймоси

сабаб бўлган. Эҳтимол, ушбу Навоий орзусидаги комил инсондир». Бу гаплар — чиройли гаплар бўлиши мумкин. Аммо ғазалнинг яратилишини изоҳлайдиган далил — исбот бўла олмайди. Шунинг учун умумий тафсилотлар ва тахминларга берилмасдан «ўн саккиз минг олам»нинг конкрет изоҳларига диққатни тортиш керак эди.

Қадимий фалакиётга кўра туркларда ўн саккиз оламга доир қараш бўлган. Ун саккиз оламнинг биришчиси—Ақли кулл: Оллоҳнинг яратувчи фаол қудрати. 2. Нафси кулл: ақли кулдан майдонга келган илоҳий қобилият. 3. Тўққиз кўк. Булар: Ой, Аторуд, Зухро, Қуёш, Миррих, Муштари, Зухал, Бурчлар ва Атлас кўки. 4. Тўрт унсур: Шамол, Олов, Сув, Туфроқ. 5. Уч мавлуд: ҳайвон, набот, маъдан.

Турк олими Қамол Эраслоннинг айтишича, шу ўн саккиз оламга мингнинг қўшилишидан ўн саккиз минг олам деган тушунча майдонга келган.

Ун саккиз минг олам масаласида форсийзабон халқларнинг фикрлари нисбатан ўзгача.

«Басоир» соҳиби айтибдурки, — дейди «Ғиёсул луғот» муаллифи, — жаҳоннинг шарқу ғарб, шимоли жанубдаги ҳар рубъасида тўрт минг беш юз олам бўлиб, жами саккиз мингдур...» Унда ёзилишича, баъзилар ўн саккиз оламни қуйидагича сўзлар билан номлашган экан: ақлийя, нуронийя, руҳонийя, нафсийя, таъбийя, жисмонийя, унсурийя, мисолийя, хаёлийя, барзахийя, ҳишрийя, жинонийя, жаҳоннамонийя, аърофийя, руъятийя, суворийя, жамолийя, камолийя.

Таниқли тожик олими академик Абдуғани Мирзаев гувоҳлик беради: зардуштийлик китоби «Бундахшин»да одам ва олам ҳақида фикр юритиб инсон вужуди борлиқ-оламга нисбатан «кичик олам» деб аталган экан. Вужуднинг ҳар бир аъзоси мажозий тарзда оламнинг маълум бир бўлагига таққосланиб, одам мускуллари — заминга, суяклари — тоққа ва қояга, қон томирлари — дарё ва ирмоққа, сочи — тўқайга ўшатишган. Айни шундай тасаввурлар тасаввуфда ҳам мавжуд бўлиб, улар янада ривожлантирилган. Масалан, дастлабки сўфийлар инсон қалбини етти қават осмон сингари етти қисмдан иборат деб билишган. Унинг еттинчи қисми — муҳжот ул-қалб аталиб, унда илоҳий нур зухрланади деб белгиланган.

Маҳмуд Шабустарий инсонга қарата: «Сенинг вужудинг бамисоли замин, бошинг — осмон. Ҳиссиётларинг — юлдузлар, қалбинг эса офтобдир. Суякларинг худди тоғдек — қаттиқ ва мустаҳкам. Сочларинг — ўсимлик, охиратинг — дарахт», — дейди.

Шу каби тушунчалар Навоий шеърларида ҳам ўз аксини топган. Шоир бир ғазалда мана нима дейди:

Не тонг гар олами кубро эсам ҳар қатра ашким чун,
Тенгиздекдур ичимда юз тугун ҳар қайси гардундек.

Шундай қилиб, Навоий ғазалида таъкидланган ўн саккиз минг олам тасаввуф таълимоти замирида юзага келган бўлиб, Ҳақ ошиқларнинг сийрат оламига, зоҳирий оламга эмас, ботиний оламга дахлдордир. «Ўн саккиз минг олам» — тасаввуф шеърлятидаги поэтик образлардан бири. Унга шунчаки «турғун сўз бирикмаси» деб қаралмаслиги керак. Бу образ мундарижасини англаш жиҳатидан Аҳмад Яссавийнинг мана бундай мисралари қимматлидир:

Ориф ошиқ жон мулкида алам тортса,
Ўн саккиз минг қомуғ олам ғулғул бўлур.
Кўнгул қуши шавқ қанотин тутиб учса,
Жумла вужуд ёдин сайраб — булбул бўлур.

Демак, Навоий ғазалида «Ўн саккиз минг олам ошуби агар бошиндадур», дейилиши — «ориф ошиқ»ларнинг «жон мулкида алам» тортишига ишорадир. Акс ҳолда маъшуқи азалнинг боши «ўн саккиз минг қомуғ олам» ғулғулу ғавғосига гирифтор бўлмасди.

Маълумки, фақрлик билан орифлик ажралмас тушунчалардир. Фақрлик — орифлик йўли ёки аксинча. Оллоҳ маърифатига ниёзманд солиқ — бу, фақр. «Нафоҳат ул-упс»да фақр фазли илоҳий талаби учун ҳамма нарсадан кечиш лозимлиги қайд этилган. Ҳазиний «Жавоҳир ул-аброр»да фақирлик йўлининг машаққатларини ифодалаб, дейди: «Фақр йўлинда... сафарлар ўлур. Ул жумлар сафарлардан олами ботин ва кишвари ғойибул-ғайб ичинда уч юз олтмиш дарё ва қирқ тўрт барзах ва ҳижоблар очилур (Аҳмад Яссавий ҳам «Уч юз олтмиш сув кечдим, тўрт юз қирқ тўрт тоғ ошдим», деган — *И. Ҳ.*) Ҳар барзах ва парда ва ҳижоб тахтиндан, заминдан ва зуҳуридан қирқ тўрт йўл чиқур ва тўққиз тахт ва ҳар тахт узра султони мутажамил амру фармон ва ҳукм этар. Чун ул тахтгоҳ ва султонлардин кечилса икки азим эшик зуҳур бўлур... ва дарёи маввождан кечиб ўтилса, ногоҳ бир қубба воқе ўлур. Ва олти йўлки, ўн саккиз минг олам, ул олти йўлнинг бошинда мутаҳаййир ва муғаййир ва мустар қолмишлар фақру фано ила худди шу манозил ва мароҳил биёбони фақру фанодурки бағоят муҳиб ва ажибдур».

Юнус Эмро:

Ун сакиз минг олам халқи жумласи бир ичинда,
Кимса йўқ бирдан айру, сўйлайин дил ичинда,
Бу тилсимни англагон, жумла дилда сўйлагон,
Ерда кўкда сиғмагон, кирмиш бу жон ичинда,

деганида, ваҳдат майидан маст, фанолик мақомига кўтарилган аҳли Ҳақиқатнинг ҳолатини баён қилган. Зотан, бағоят муҳиб ва ажиб фақру фано манзилида Жон бирла Жонон бирлашади. Ва шу тариқа «ўн сакиз минг олам халқи», яъни хос ошиқлар вужуди мутлаққа тамоман қовушиб кетишади. Бу — халқдин Халққа сафардурки, чиндан ҳам сафар сўнгиде «бирдан айру» кимса қолмайди.

Маълумки, Алишер Навоӣ «Лисонут тайр»да ҳайрат водийсидан сўнг «фарқу фано водийсининг адоси» тасвирини берган:

Йўқ бу водий ичра жуз хомушлуқ,
Гунгу кар бўлмоғлиғу беҳушлуқ.

Чун талотум кўргузуб баҳри амийқ,
Юз туман олам бўлуб онда ғариқ.

Баҳрнинг кўлоки тушқон чоғда авж,
Ким аён айлар туман минг нақш мавж.

Дам-бадам бу нақшлар топиб фано,
Фош ўлур минг мавж гуногун яно.

Яхши боқсанг мавжида йўқтур вужуд,
Баҳрдин ўзга эрур бори нобуд.

Ҳақ вужуди келди баҳри бегарон,
Мавжи онинг офаринишидин аён.

Айни шу «минг нақш мавжи», яна «минг мавж гуногун»нинг кўриниши ва «ҳақ вужуди»нинг «баҳри бегарон» келишини шоир ўн саккиз минг олам ичидаги мўъжизотлар деб характерлаб, маъний аҳли буларнинг барчасига эътибор қилишини қайд этади:

Ун сакиз минг олам ичра ҳар не бор,
Ким қилурлар аҳли маъний эътибор...

Юқоридаги далил ва мулоҳазаларга таяниб Навоий ғазалининг тасаввуфий моҳиятини шарҳлаш энди бир қадар осонлашади. Чунончи: ўн саккиз ёшли шоирнинг сарвинози — «ўн саккиз минг олам» ғавғоларининг сабабкори: «Ёру азал. У қачонлардир йўқни бор қилиб «ўн саккиз минг олам»ни юзага келтирган. Лекин ўзи ҳамон ўша-ўша: «ўн саккиз ёшли» сарвинозлиги ўзгармаган. Ўн саккиз ёшга яна ўн саккиз йиллик ҳусннинг қўшилиши ёки «Ўн саккиз йил дема, юз саксон йил ўлса, улдурур», дея таъкидланиши — булар илоҳий ҳусн қудрати ва боқийлигини тараннум қилади. Тасаввуфда «бало» — илоҳий имтиҳон бўлиб, солиқ шавқу қувончининг зуҳрланишини билдиради. Ошиқ фақру фано манзилини кўзламаганида:

Ҳайрат этмон ҳусн нақшидаки, ҳар ҳайратки бор,
Барчаси эзид таоло сунъ наққошиндадур,

демаган бўлурди. Ривоят қилинишича, Биби Робия бир кун далада сайр этиб юриб, «Мени Худо билан қовушмоқ иштиёқи чулғаб олди. Эй Оллоҳ, сен ҳам туфроғ, ҳам тошсан, лекин мен Сенинг ўзингни кўрмоққа илҳақман», деган экан. Тасаввуфда сув ва туфроғ сингари тош ҳам ҳусн шоҳининг акси жамолини кўрсатадиган унсур сифатида эътироф қилинган.

Тан анга сийму ичинда тош музмар кўнглидин,
Ақлга юз ҳайрат ул ойнинг ичу тошиндадур.

Иккинчи мисрада, ийҳом санъати тадбиқ этилган. Уни «Ақлга юз ҳайрат ул ойнинг суврати ва сийратиндадур» деб ҳамда «Ақлга юз ҳайрат ул ойнинг ичи ва тошиндан» деб англаш мумкин. Ер кўнглида «тош» яширин бўлмаганида «ақлга юз ҳайрат» ато этилмасди. Зеро, ҳайрат тамали сийм тан ичиндаги ўша «тош»дир. Умуман, тасаввуфда «тош» бағритошлик, бераҳмликни ифодаламайди. Навбатдаги байтдаги «май» — илоҳий ишқ, тажаллийи сифот, «муғ» — пир, раҳнамо, «даёр» — олами носут, жисмоний ва мавжуд олам тимсоли. Ҳижронда кўз ёш оқизмоқ — сидқу содиқлик «мазҳаби». Навоийнинг «ул ой фурқатидин» тўкилган кўз ёшларини «баҳри ашк» деб таърифлаши оддий муболаға эмас. Сув бир «кўзгу»дурким, унда қуёш жамол кўрсатади. Бу қуёш — ҳусн шоҳи, яъни **Оллоҳдур**.

Инсон моҳият эътиборила ишқи ҳақиқийга лойиқ бир борлиқ. Ишқи ҳақиқий йўли—кўп олис ва таҳликали йўл. Лекин солиқ нафси енгиб кўзлаган маконига восил бўлгач,

шубҳа, қўрқув, ноқисликлардан покланади. Ва ҳамма нарса, ҳамма жойда ҳусни мутлақ сиймосини кўради. Шунда инсон беҳуда фикрлар, увоқ ҳислар, алдоқчи истаклардан тамоман йироқлашади.

Алишер Навоийнинг «Ўн сакиз минг олам ошуби агар бошиндадир» мисраси билан бошланадиган ғазалидаги улуғвор ва ўтли оҳанг фақру фано шеърларининг кўнгул садоларидир. Бу садода шавқ бор, ҳайрат бор, руҳоният бор.

«ИУҚ ДАҲРДА БИР БЕСАРУ СОМОН...»

Рубойни «Ислом қомуси»да Шарқ шеърятининг «воҳид қуёши» деб таърифлашган. Рубой бадий ижодда доврӯғ таратган жанр. Лекин унинг «воҳид қуёш» даражасига кўтарилиши, бизнинг ўйлашимизча, диний-фалсафий маъноларнинг рубойда кенг ва изчил ифодаланиши билан ҳам боғлиқ бўлиши керак. Маълумки, ўзларининг илоҳий ва мистик ғояларини тарғиб этмоқ учун шеърнинг ҳар хил шаклларида фойдаланган сўфий шоирларнинг диққати кўпроқ рубой жанрига қаратилган. Масалан, Фаридиддин Атторнинг биргина «Мухторнома»сида тасаввуф йўналишидаги беш мингга яқин рубой ўрин олган. Улуғ Жалолиддин Румий девонидаги бир ярим мингдан ортиқ рубойнинг аксарияти ирфоний мазмунларга эга. Нажмиддин Кубро, Бобо Тоҳир, Абдулло Ансорийларнинг тўртликларини ҳам тасаввуф ҳақиқатларидан ажратиш мумкин эмас. Жалолиддин Румий айтади:

Дил аз ҳаваси ту чун рубоб аст, рубоб,
Ҳар пора зи сўзи ту кабоб аст, кабоб.
Дилдор зи дарди мо агар хомӯш аст,
Дар хомӯши дусад жавоб аст, жавоб.

Мазмуни: Дил ҳавасингдан сенинг бамисли рубобдир, рубоб. Ҳар пораси оташингдан кабобдур, кабоб. Дилдор, дардимиз бизнинг агар хомушдур, Хомушлиқда икки юз жавоб бордир, жавоб.

Рубойда тилга олинган «ҳавас» ҳақиқий ишқнинг бир босқичидир. Шунинг учун ошиқнинг дили рубобга айланиб, муҳаббат ўти унинг парчасини кабоб қилмоғи шубҳасиздир. «Хомӯши»— шеърдаги бош сўз. Дилнинг «рубоб»лиги ҳам, «кабоб»лиги ҳам хомушлик ҳолатига тобе. Бу сўз, биринчидан, мистик тахайюл фаоллигидан шаҳодат беради. Иккинчидан, Ҳақ сирларидан воқиф юрак маърифатини изоҳлайди. Шу маънода «икки юз жавоб»нинг барчаси

маҳзун Руҳ садоларидир. Румийнинг эътиқодига кўра, ғам — мағзи йўқ «бодом». Бироқ бодом қалба қулф уриб гуллаши учун уни «мағзли» этиш зарур. Бу мағз — Оллоҳ ишқи. Вужуди Ҳақнинг ҳаммоли бўлмагунча инсон ишқ всдийсига етиб боролмайди. «Ҳаммоли Ҳақ аст ин тани ҳокии мо», дея олгандагина ишқ жон ичида қўзғалишлар қилади. Ва шундан эътиборан ғариб Юракнинг ҳайратли саргузаштлари бошланади.

«Дил кист?— Дил ким?»— дея савол қўяди шоир. «Як ғариби овораи мо! — Бизнинг бир ғариб оворамиз», деб жавоб ҳам беради. Жалолиддин Румий рубойларида ғариб Дилнинг ғаройиб овораликлари аксини топган. Шоирнинг лирик қаҳрамони «Ишқ оби ҳаёт аст, дар ин об даро — Ишқ оби ҳаётдур, шу сувга кирғил», дея кўнглига фармон беради. Юракнинг оби ҳаёти — қон:

Ҳар мавж, ки мезанад дил аз хун, эй дил,
Он дил набуват, магар, ки дарёст, дило!

Мазмуни: Юрак қондан шундай мавж урдик, эй юрак, у юрак эмас, дарёдир.

Румий Худони борлиқ олаmidан ажратмайди. Худо бутун дунёнинг ҳамма жойида мавжуд ва жаҳондаги ҳамма нарсада Худо зуҳрланади. Унинг нури жамоли эса дилда намоёндыр. Бугина эмас, ўша Маъшуқи азал юракнинг ҳокими. Кўнгул салтанатининг унга тенг султони йўқ. Кимнинг кўксига юрак зарраси бўлса, тириклик нажоти, албатта, ўшанинг ишқидир:

Дар синаи ҳар ки заррае дил бошад,
Бе ишқи ту зиндагеш мушкул бошад.

Лекин бу ишқ — жонга бало бошлаб келувчи ишқ. Бу ишқ — ранжу ғурбат, дарду ҳасрат оловларида ёндиргувчи ишқ. Ошиқда шу ишқдан бўлак зару зевар бўлиши мумкин эмас, «Ошиқ зари сурх аст, сияҳрў нашавад». У «Ҳақни ёдлаганим заҳоти қалбим ёнаверсин, Дийдамдан хуноба оқаверсин, Ҳар жойдан унинг хабари етаверсин, Бечора дилим тандан парвоз қилаверсин», деб фарёдлар чека билиши билан ибратлидыр. Жалолиддин Румий бир рубойида «Мени она туғмаган, ишқ туққан, Бу волидага мингминг раҳмату офарин бўлсин» дейди. Худди шу фикрда шоир рубоийётидаги бош моҳият таъкидлангандир.

Худо ва табиат бирлиги, Ишқ ва Инсон, фанолик ва бақолик—булар Абдураҳмон Жоомий рубойларида ҳам тал-

қин этилган. Абдурахмон Жомий айрим тўртликларида ваҳдати вужуд таълимотига асосланиб Худонинг мавжудлигидан баҳс очади. Шоир сувда ҳам, тупроғда ҳам Оллоҳ яширин эканлигидан заррача шубҳаланмайди. Шунингдек, инсон жону дилининг хилватида ундан ўзга ҳеч ким ниҳон эмаслигига ҳам тўла инонади:

Дар сурати обу гил аён ғайри ту кист?
Дар хилвати жону дил ниҳон ғайри ту кист?

Ақл-идроки паст кимсаларнинг назарида олам эҳтимол шунчаки хаёл туюлар. Аммо оламдаги жовид ҳақиқат жилвалари-чи? Табиатдаги ҳар бир нарса ўз бўйи, ранги ва такрорланмас хусусиятларига эга экан, демак, улар Ҳақнинг ё феъли, ё сифати ёхуд зотидан шаҳодатдир:

Ҳар чиз, ки ранги бўйи ҳасти дорад,
Ё феъли Ҳақ аст, ё сифат, ё зот аст,—

дейди шоир. Ердан кўкка, кўкдан ерга тараладиган оҳанглар — ишқ оҳанглари. Уларни илоҳий ишқ садолари сифатида тинглай олмоқ керак. Гафлат бунга йўл қўймайди. Гафлат — соғ қулоқнинг карлиги, очиқ кўзнинг басирлиги. Гофил киши ўзини ўзи тинглашга ҳам, кўришга ҳам қодир эмас. У «Мен» дейди. «Мен»нинг нималиги билан қизиқмайди.

«Ман мегўям, вале надонам «ман» чист?»

Саволларнинг саволи ана шу савол тўғри ҳал этилса, гафлат пардаси чок-чокидан сўкилиб, кўнгил ваҳдат нурига чулғанганда:

Дар дида аён ту буди, ман гофил,
Дар сина ниҳон ту буду, ман гофил,

яъни: дийдамдан жой олган сен экансану мен гофил, бағримда ниҳон сен экансан-ку, мен гофил, демоқ муқаррардур.

Жаҳон авроқида Оллоҳ номидан ажралган бирорта ҳам ҳарф йўқ. Унинг исмини «гоҳ бода, гоҳ жом, гоҳ дона, гоҳ дом» деб такбир этишган. Жомийнинг эътирофида, исмбозлик ҳожатсиздир, жумла жаҳон яхлит вужуд бўлса, Худо унинг жони. Жаҳондан унинг белги ва нишонларини ахтариш орифликмас:

Аз жумла жаҳон туро нишон межустам,
Худ жумла жаҳон ту буди, ман ғофил.

Алишер Навоий рубоийлари таҳлиliga бағишлаб ўтизинчи йилларда ёзилган бир мақолада шоирнинг ишқий шеърларини илоҳий ишқ йўналишида талқин этганлар «панисломистлар», «туҳматчи разиллар» деб қораланган ва таҳқирланган. Албатта, «туҳматчи разиллар» қаторига қўшилиб қолишдан, Навоий тасвирлаган ҳақиқий ишқ ғояларини нотўғри ва саёз нуқтаи назарларда изоҳлаш осон ҳамда қулай эди. Кейинчалик, шоир лирикасидаги «сўфиёна қарашлар, тасаввуф руҳидаги кайфиятлар» Навоийнинг «ҳақсизлик, ҳуқуқсизликнинг туб сабабларини» т,ушуниб етмаганлиги билан ҳам изоҳланадиган бўлди. Гап шундаки кимларнидир Навоий асарларини «бузиб кўрсатиш, халққа нотўғри тушутиришда» айблаган тадқиқотчиларнинг ўзлари шундай усулда қалам тебратишган.

Тарихийлик ва ҳақиқат нуқтаи назаридан қараладиган бўлса, Навоий рубоийларининг ўрганилиши ва таҳлиллари ҳам қаноатланарли эмас. «Хазойин ул-маоний» девонидаги рубоийларнинг аксариятидаги бош ғоя: зоти мутлақ севгиси, ваҳдати жовидлик орзуси, ҳижрон дарди. «май» ва фаноликни улуғлашдир. Алишер Навоийнинг пантеистик нуқтаи назарича, оламда Худодан айру бўшлиқ бўлмаганидек, унингсиз ҳеч қандай тўлалик ҳам йўқ: «Ким андин эрур тўла хало бирла мало». Агар Оллоҳ қуёшга ўхшатиlsa, бу — заррани қуёшга тенглаштиришдай номувофиқликдир:

Ғар меҳр анинг мисли дегайлар уқало,
Меҳр оллида зарра янглиғ ўлғай масало.

Бутун борлиқни илоҳийлаштириш ишончи шоир тасаввурларини фақуллода жонлантирган.

Кўк пўяву сайр ила талабгор санго,
Кўк сарғарибон ишқда бемор санго.
Ой доғ ила қуллуқ айлаб изҳор санго
Тун анжуми нақдидин харидор санго.

Кўк, Кун, Ой, Тун — булар бежиз ташхислантирилмаган. Шеърдаги тасвирни ўқувчи ўзича ривожлантириб, тоғнинг акс садоси, боғу бўстонларнинг ғаройиб навоси, дарёнинг улуғвор оқими ва бошқа ҳодисотларда оининг «доғ ила қуллуқ» қилиши-ю, туннинг порлоқ юлдузларни сочиб «хари-

дор» бўлишини эслатадиган сирларни кашф этади. Бундай мушоҳада йўлига тушган кўнгил учун «Ё рабки, иноятингни ёр айла манго, Йўқлуққа ҳидоятингни бор айла манго», деган илтижолар ишонарлидир.

Аҳмад Яссавий томонидан чин ошиқларга бундай кўрсатма берилган:

Ишқ боғини меҳнат тортиб кўкартмасанг,
Хорлик тортиб шум нафсингни ўлдирмасанг,
Оллоҳ дебон ичга нурни тўлдирмасанг,
Валлоҳ-биллоҳ сенда ишқни нишони йўқ.

Ишқ боғини заҳмат чекиб яшнатиш — шум нафсни енгишдан бошланади. Бусиз «Оллоҳ дебон ичга нурни» тўлдириш хомхаёлдир. Маъшуқанинг нури жамоли ёришгач, Руҳ камолига халақит етказадиган ўткинчи орзу-ҳаваслар барҳам топа боради. «Ҳар зулф хамифа» боғланиш йўқ. Ошиқ «ҳар кўз ҳавасидан» хасталанмайди. Қуйидаги рубоийда шу мантиқ гўё давом эттирилган:

Кўнглум гулу сарв майли қилмас, нетайин?
Сарву гул ила очилмас, нетайин?
Ҳар шўх кўрунса, кўзга илмас, нетайин?
Бир шўхким, ул тилар — топилмас, нетайин?

Кўнгил «гулу сарв»га майл қилмагач, «сарву гул ила даме» очилмаслиги ўз-ўзидан тушунарли. Нега шундай? Саркаш кўнгил ҳолига ҳайрон ошиқ «Нетайин?»дан ўзга чора топа олмайtir. Шикоятга яна шикоят қўшилади:

Ҳар шўх кўрунса, кўзга илмас, нетайин?

«Ўзгалар ҳуснин томоша айласа чиқсин кўзим», дейди Навоий ғазалда. Биз бу гапни инсоний садоқатнинг олий ифодаси деб қабул қиламиз. Ҳар шўхнинг кўзга илмаслик ҳам вафодорликнинг юксак намунаси. Зотан, шеър қаҳрамони хаёлида бир маҳваш яшайди:

Бир шўхким, ул тилар — топилмас, нетайин?

Ҳақиқий ошиқ кўпинча «Топмадим» ёки «Топилмас», дейди. Шарқ шеърлятида «Топмоқ — бу, йўқотмоқ», деган мантиқ қоида тусини олган. Рубоийда шоир «ишқни, ҳис, кечинмаларини шундай ифодалайдикки, уни реал инсоний ишқ деб аташга ўқувчи тараддуд қилмайди». Аммо ошиқ-

нинг оғир ва маҳзун руҳий ҳолати, «ҳар шўх»га нисбатан «бир шўх» тасаввурдаги идеал образ эканлигига қараб, тасвирдан мақсад ҳақиқий ишқ бўлганлигини идрок этиш қўйин эмас. Мана шунинг учун бундай шеърларни тасаввув адабиётининг мухлислари ҳам зўр иштиёқ билан ўқиганлар. Навойнинг кўп рубоийларида бир маъно ортида иккинчи, айтиш мумкинки, асосий маъно яширингандир. Бу маъноларни кашф қилмоқ учун ҳар бир тўртликдаги рамзий белги, ишорат, образ, оҳанг ва махсус таъбирлар билан қизиқиш керак.

Ўлсам ясаманг мунда мазоримни менинг
Юклар элитинг жисми фигуримни менинг.
Ўтру чиқориб аҳли диёримни менинг,
Кўйида қўюнг тани низоримни менинг.

Бу рубоийдаги дард—мусофирлик дарди. Н. М. Маллаев унда шоир «ҳаётинигина эмас, балки қабрини ҳам диёри билан боғлаб, жасадининг диёри тупроғи қўйнидан жой топишини» истаганлигини таъкидлайди. Ёру диёрдан айрилиқдаги одам эл-юрти висолига етишса — дунёнинг улур шодлигига етишади. Ва «тани низор» , яъни кучсиз-мадорсиз вужуд камида қувват топади. Хастаю абгор бир «жисм»нинг кўтариб келтирилиши-ю, «аҳли диёр»нинг уни қарши олиши — таъсирли манзара. Булар рубоийдаги дастлабки маъно қатламига доир гаплар. Иккинчи маъно ҳақида сўзлашдан олдин Жалолиддин Румий тўртликларидан бирига мурожаат қилайлик:

Гар ман бимурам, маро биёред шумо,
Мурда ба нигори ман супоред шумо.
Гар бўса диҳад бар лаби пўсидаи ман,
Гар зинда шавам, ажаб мадоред шумо.

Мазмуни: Гар мен ўлсам, мени олиб кетинглар сизлар. Мурдами нигоримга топширинглар сизлар. У менинг чирган лабимдан ўпса, Гар тирилсам ажабланманглар сизлар.

Юзаки қаралганда, Румийнинг тўртлиги ҳам мусофирлик ҳасратини ифодалайди. Чунки бунда ҳам «Гар ўлсам мени ғариб мазор қилманглар», деган ўтинч бор. Имом Ғаззолийнинг фикрича, чин сўфий ҳар кун камиди йигирма маротаба ўлимни хотирлаши лозим. Сўфий ўлимни эсладими, демак у Ҳақ билан қовушиш йўлида ўлимни таслим қила боради. Сўфийнинг боқий тириклиги — «ўлим». Шў боис Румий, ўлгандан сўнг ҳам Нигорим чирган ла-

бимга лаб босса тирилишимдан ажабланманглар деб огоҳлантирган.

Абадий тириклик талаби одамнинг онгига ташқаридан киритилмаган, бу азалдан унинг руҳиятида пинҳондир. Шу туйғунинг шаклланишида тасаввуф самарали таъсир кўрсатган. Навоий рубойисига қайтайлик. Шоирнинг ўз иқро-рига кўра, олиб кетилиши керак бўлган жисм — «жисми фигур»дир. Фигор — жароҳатли, ярали деган мазмунни билдиради. Тасаввуф фалсафасида тавҳиднинг етти кўри-нишидан биттаси «фигор» деб аталган. Фигор — ақлни поклаш жараёнидир. Покиза ақл инсонни руҳий ҳаётга рағбатлантиради. Навоий шафқат истаб «Юклаб элитинг жисми фигуримни менинг», демаганидек, одамларни мусо-фир қайғусига муносабатга ҳам чорламаган.

Ривоят этилишича, Мадинада бир киши вафот этибди. Муҳаммад пайғамбар марҳумнинг жанозасини ўқиганла-ридан сўнг, «Бу зот мусофирликда вафот қилса қандоқ яхши бўлурди?»— деган эканлар. «Нима учун, расул-луллоҳ?» деб сўрашганда: «Одам мусофирликда ўлса, ту-гилган жойидан ўлган жойига қадар масофа чегарасида унга жаннатдан жой ажратиб берилади», деб жавоб бе-рилган экан.

Рубойи қаҳрамонида жаннатдан ўрин эгаллаш даъвоси бўлмаса-да, у ҳам мусофирликдаги ўлимни фожиа ҳисоб-ламаган. Шеърда фожиа руҳи йўқ. Ўлганда ҳам ўлмаслик ишончи ҳокимдир. Сўнгги сатрга яна диққатни қаратай-лик:

Кўйида қўюнг тани низоримни менинг.

Кимнинг кўйига? Аҳли диёрнингми? Ернинг. Жисм Ҳақ кўйини пайдо қилмагунча, кўнгул — маъвосини, кўз — та-мошасини, ашк — йўлини тополмайди:

Эй жисм, анинг кўйин пайдо қилакўр,

Эй кўнгул, ўшул кўйни маъво қилакўр.

Эй кўз, сен онинг юзин тамошо қилакўр,

Эй ашк, онинг кўйи сори оқилакўр.

Тасаввур этайликки, «Куйида қўюнг тани низоримни менинг», деган талаб амалга оширилди. Нима бўларди? Румий очиқ сўзлаган ҳодисани Навоий сир сақлаган. Наво-ий гарчи «Мурда жисмимнинг тирилишидан ажабланманг-лар, сизлар», демаган бўлса-да, бу мантиқ охиригича икки мисрага сингдирилган.

Маълумки, Фаридиддин Аттор сингари тасаввуф адабиёти вакилларининг таълимотларига биноан ишқ аҳлини бир неча тоифага ажратиш мумкин. Биринчиси — маъшуқа жамолини кўриб у билан бирлашиб кетмоқни истайдиган ошиқлар. Иккинчиси — ёр учун жондан кечиб ўзини қурбон қилишни хоҳлайдиган ошиқлар. Учунчиси — ишқдан бўлак ҳеч ким ва ҳеч нимани ўйламайдиган ошиқлар. Навоий рубойларида у ёки бу шаклларда ушбу уч тоифага мансуб ошиқларнинг қалб кечинмалари аксини топган.

Кўнглумни ғаму дард ила қон айлади ишқ,

Кўз йўлидин ул қонни равон айлади ишқ.

Ҳар қатрани билмадим қаён айлади ишқ,

Бедил эконим бўйла аён айлади ишқ.

Қани дили бу бедилнинг? — дегингиз келади. Унинг кўнглини қон айлаган — ишқ. Кўз йўлидан қон оқизган — ишқ. Лекин у ишқдан рози. «Бедил»лигини билдирган ҳам ишқ. Унинг Дили — Ҳақ. Шунинг учун у «Бедиллиқ ўтидин мени қутқарғил ахи», дея гўё ишққа ёлворади.

«Биз одатда классик лирикада тасаввуф масаласини ҳаллгача ибтидоий бир неча даъво билан қоплаб кетамиз,— деб ёзган эди Мақсуд Шайхзода.— Ҳолбуки, ғазалда тасаввуф унсурларини тўғри кўра билиш ва уларни шоирнинг муҳити, истеъдоди, дунёқараши билан боғлаб бир манзара яратишимиз лозим». Тасаввуф руҳи ва унсурлари тўғри аниқланмаганлиги сабабли Навоийнинг кўпгина рубойлари ҳам асл мазмунларида талқин этилмаган.

Йўқ даҳрда бир бесару сомон мендек,

Ўз ҳолига саргаштау ҳайрон мендек,

Ғам кўйида хонумони вайрон мендек,

Алқисса, алохону аломон мендек.

Бу рубойни Ҳоди Зариф Навоийнинг «қаригац чоғида умрида кўрмиш ҳам кечирмишларига яқун ясаб, ўз давридан норозиликларини, бахтсизлик ва қайғуларини» ифодалаган рубойларидан деб характерлайди. Рубойни шоир ёшлик йилларида ёзган. «Ўз ҳолига саргаштау ҳайронлик» даврдан норозиликни ҳам, бахтсизликни ҳам акс эттирмайди. Бу—илоҳий ишқдаги комиллик. Навоий ғазалларидан бирини бундай сўзлар билан бошлайди:

Чорайи кор истабон бечоралиқ кўнглум тилар,
Хонумон таркин қилиб, оворалиқ кўнглум тилар.

Рубойида изҳор этилган «бесару сомон»лик, «ғам кўйида хонумони вайрон»лик айни шу «бечоралик» ва «оворалиқ» тилагининг воқеъ бўлишидир. Машҳур рус файласуфи Н. А. Бердяев, «Илоҳий — мистик идрок бу, беҳушлик ва воз кечиш демак. Фақат ақлдан бегона кишиларгина до-нишманд бўладилар. Фақат шуларгина сирни англаб ета-дилар. Девоналик ва тарк қилишдан қўрққан донолар ҳеч қачон маърифат чўққисини эгаллай олмайдилар», — дейди. Рубойига шу нуқтан назардан ёндошадиган бўлсак, моҳият янада ёрқинлашади.

Жалолиддин Румийда «Дар ишқи ҳақиқий ва вафову на жафост»—«Ҳақиқий ишқда на вафо бору на жафо», деган фикр бор. Ҳақиқий ишққа хос мазкур хусусиятни Алишер Навоий талқинида ўқиймиз:

Гар ошиқ эсанг меҳру вафо қилма ҳавас,
Дард истау дафъиға даво қилма ҳавас.
Ҳижрону висол мутлақо қилма ҳавас,
Дилдорингдин ғайри ризо қилма ҳавас.

Пок ишқ шиддати «дарду ғаму меҳнат илгида» зор ай-лаб, «сартосар ажал тошидин афгор» қилса-да, ошиқ сабру садоқатда тебранмасдир. Аммо шунда ҳам:

Маҳбубқа эътимод қилмоқ бўлмас,
Андин талаби мурод қилмоқ бўлмас.

Навоий шеърини тасаввуф таълимоти билан чуқур боғланган. Афсуски, бу ҳақиқат кўп ҳолларда ва кўп тад-қиқотларда ҳисобга олинмай келинди. Мана шу камчилик-ка бутунлай чек қўйиш вақти етди.

«ГУРБАТДА ҒАРИБ ШОДМОН БУЛМАС...»

Ғариблиғда ғурбат ичра қолдим мано.

Аҳмад Яссавий

Тасаввуф шеърияти — инсоннинг руҳий ҳаёти, юксак ва мураккаб психик ҳолатларини чуқур тадқиқ этган шеърият. Унда Шахснинг илоҳий туйғу ва кечинмалари образли таҳлил қилинган, мутлақ ҳақиқатга эришиш босқичларидаги сирли хаёллари тасвирланган. «Кўнгил — диннинг моҳиятидир», дейди Людвиг Фейербах. Тасаввуфда Кўнгил — ҳақиқий ишқнинг моҳияти. Маълумки, сўфийлар одамларни ахлоқ ва ҳиссиётларига қараб уч тоифага ажратганлар. Биринчи тоифа — нафс бандалари. Булар ўз нафсу ҳирсларига мағлуб ғофиллар. Алишер Навоийнинг мана бу сўзлари ана шундай кимсаларга қарата айтилган:

Ҳирс офатини нафс ҳавоси билгил,
Қўймоқ ани нафс муддаоси билгил.
Нафсингга алам ҳирс балоси билгил,
Кечмак мундин анинг давоси билгил.

Иккинчи тоифа — қалб одамлари. Булар онг ва идроки ривожланган, худога анча яқин огоҳ зотлар. Улар тавба қилишган. Сидқ, сабр, қаноат, таваккал, тўғрилиқ талабларини оғишмай бажарувчи бу кишилар:

Жуз ҳақдин анингки бўлса огоҳлиғи
Уммиди эрур ғояти гумроҳлиғи,

деган эътиқод билан яшаб ўтишган. Учинчи тоифа — Руҳ одамлари. Булар туну кун дийдор дардида ёниб, ҳамма жой ва ҳамма нарсада Ҳақнинг нури жамолини кўрадилар. Юнус Эмро уларнинг нуқтаи назарини ифодалаб:

Ҳақ нури ошиқлара ҳардам нузул эмасми,
Кима нузул бўлмаса, ишқдан малул эмасми,

дейди. Тасаввуф шеъриятида такрор-такрор тилга олинандиган Ғариб ҳам кейинги гуруҳнинг вакилидир.

Е. Э. Бертельс «Навойи ва Аттор» номли мақоласида тасаввуф «мустақил тафаккурга мойил кишиларнинг диққатини жалб этарди», деб таъкидлаган. Алишер Навоийнинг тасаввуф таълимотига доир шеърларида ҳам кўнгли эркин, руҳий ҳурликка илҳақ, ақлан давр ва замон, жамият ва муҳит чегараларидан ниҳоятда баланд кўтарилган орифларнинг ахлоқий, фалсафий, илоҳий тушунчалари кенг ёритилган. Е. Э. Бертельснинг айтишича, Алишер Навоий ўз ижодиётида «тасаввуфнинг бутун ахлоқий жиҳатларини қамраб» олиб, «тақдир маҳкум этган муҳитдан алоқасини узмаган бўлса-да», тасаввуфнинг «сўнгги мақсадларини бир идеал тарзда» олдига қўйган эди. Бизнингча, шу идеалга алоқадор шеърлардан бири — ёшу қари — деярли барчамиз ёд биладиган — «Фурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш» мисрали машҳур рубоийдир. У ўрта мактаб ва олий ўқув юрти дарсликларидан муқим ўрин олган. «Ватан адабиёти»да (6-синф дарслигида) рубоий тўғрисида бундай дейилган: «Шоирнинг энг гўзал рубоийларидан бири «Фурбатда ғариб...» рубоийсидир. Ватан муҳаббати бу рубоийнинг асосий ғоясидир. Бу ғояни шоир гўзал бадий маҳорат билан яратади, яъни шоир «Фурбатда ғариб...» рубоийсини яратар экан, у бу рубоийни бевосита ўз бошидан кечирган ҳаётий воқеалар билан боғлайди ва умумлаштиради. Навоий гоҳ Астрабодда, гоҳ Самарқандда, гоҳ Балхда бўлди. Бу дарбадарлик шоирнинг ижодига кучли таъсир этади ва мазкур рубоийни яратади». Хуллас, тил нўноқлиги ва ифода ғализлигига қарамасдан, рубоий ўқувчиларга «ватанпарварлик билан суғорилган чуқур мазмунли шеър» деб тушунтирилади. Н. М. Маллаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» (олий ўқув юртлари учун) дарслигида ҳам мазкур рубоий «ватанпарварлик ва эрксеварлик ғояси» куйланган шеър сифатида баҳоланган.

Рубоийнинг ёзилиш тарихи, ғоявий-бадий хусусиятлари бир қатор адабиётшунослар томонидан ўрганилган. Навоийнинг илк девонидан у мана бундай кўринишда ўрин олган экан:

Фурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга рафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтун қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулға тикандек ошён бўлмас эмиш.

«Хазойин ул-маоний»даги вариантда иккинчи сатрдаги «рафиқ» — «шафиқ», учинчи қатордаги «қадах», — «қафас»га алмаштирилган:

Гурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтун қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулга тикандек ошён бўлмас эмиш.

Таҳрирга сабаб нима? Саволга таниқли олим Ё. Исҳоқовнинг китобида жавоб бор: «Биринчидан, дастлабки вариантда «рафиқ» ва «меҳрибон» сўзлари уюшиқ бўлак бўлиб келган. Ваҳоланки, бу икки сўз икки хил тушунчани билдиради, уюшиқ бўлак бўла олмайди, балки «рафиқи меҳрибон» (меҳрибон ўртоқ) тарзида изофа бўлиши мумкин. Шунингдек, рафиқ (ўртоқ, дўст) бўлмаган одамнинг меҳрибон бўлмаслиги ўз-ўзидан маълум ва бу таажжубланарли ҳол эмас». Олимнинг ҳукмига кўра, бир-бирига мос тушунчаларни ифода қилувчи сўзларни уюшиқ бўлак қилмаслик «автор услубидаги чалкашлик»дан иборат бўлиб, у кейин тузатилган. Шеър таркибидаги сўз ўзгартирилиши, албатта, ўзини оқлаган. Лекин таҳрирда Алишер Навоий «уюшиқ бўлак» хусусида ўйлаганмикан? Бизнингча, «рафиқ»нинг «шафиқ» сўзига алмаштирилиши бошқа сабабга боғлиқ. Буни Ғариб характерининг ички мантиқидан ахтариш керакка ўхшайди.

Ё. Исҳоқов ўз даъвосини далиллашда давом қилади: «Иккинчидан, шоир, ўзининг ғарибликдаги оғир ҳаёти, ўз ватанига бўлган иштиёқи ва интилишини кучайтириб бериш мақсадида, қиёслаш сифатида, кейинги байтни келтиради: ватандан жудоликни булбулнинг гулзордан ажралишига ўхшатади. Ана шу байтдаги «олтун қадаҳ ичра қизил гул бутмоқ» мисраси муболага сифатида қўлланилган бўлиб, биринчи байтдаги мазмунни кучайтириш, бўрттиришга хизмат қилади: гул «олтин қадаҳ» («тувак, коса»)да ўстирилса ҳамки барибир булбулга гулзордаги тиканлар каби азиз ва қадрдон бўлмайди. Демак, гурбатдаги инсон учун ўз ватанининг бир сиқим тупроғи ҳар қандай бойликдан азиз ва қадрлидир»¹. Энди тадқиқотчининг хулоса сўзларини тингланг: «... биринчи вариантда жой тушунчаси, яъни ватан ва гурбат образларини бир-бирига қарама-қарши қўйиш ва ватанни улуғлаш авторнинг диққат марказида турган. Бу ҳақида ўзининг ҳаётий тажрибаси ва мушоҳадалари асосида умумлашган фалсафий хулоса чиқарган. Бироқ дастлабки вариантда ҳали тутқунлик тушунчаси йўқ эди. Кейинчалик «қадаҳ» сўзини «қафас»

¹ Исҳоқов Ё. Навоийнинг илк лирикаси. Тошкент, 1965, 133-134-бетлар.

билан алмаштириш натижасида шеърга тутқунлик тушунчаси ҳам қўшилган»¹.

Дастлабки вариантда ҳам тутқунлик тушунчаси бўлган. Шунингдек, «ватан ва ғурбат образларини бир-бирига қарама-қарши» қўйиб ватанни улуғлаш шоирнинг диққат марказида турмаган.

Алишер Навоий Ватан сўзини географик маънода, яъни туғилиб, ўсиб-улғайган жой мазмунида кўп маротаба тадбиқ этган. Масалан, шоир устоди Саййид Ҳасан Ардашерга ёзган шеърини мактубида:

Кн бўлмоқ ватан ичра душвор эди,
Кўнгулга жафо дафъи озор эди,

деркан, она шахри Ҳиротни эътиборга олган. Устод Мақсуд Шайхзода айтганидек, Навоий «ҳатто Хуросон салтанатини йироқ вилоятларига борганда ҳам ўзини «ғурбатда» ҳис этган». Рубойига шу нуқтан назар билан ёндошилганда, Е. Исҳоқовнинг «Навоий 1465-66-йилларга қадар, асосан Ҳирот ва Машҳадда яшаган. Шеърдаги «ғурбат» сўзидан кўриниб турибдики, бу шеърни у ўз ватани Ҳиротда эмас, балки ғурбатда — мусофирликда, демак Машҳадда ёзган бўлиши керак»¹, деган фикрларига, бир қарашда асло шубҳаланиб бўлмайди.

«Навоийнинг ўз туғилган она шахри Ҳиротдан, қавму қариндошларидан узоқ Машҳадда кечирган йиллари анча машаққатли бўлган бўлса керакки, — дейди профессор А. Ҳайитметов,— у «Мажолис ун-нафоис»да у йилларни эслаб ўзини «ғариб» деб атайди ва касал бўлиб қолганда «бир буқъада йиқилиб» қолганини айтади». А. Ҳайитметовнинг тахминича рубой «шу вақтларда (яъни Машҳадда — Н. Ҳ.) ёзилган бўлса ажаб эмас»². Демак, «ғурбат» ва «ғариб тўртликдаги «белги» сўзлар бўлиб, рубойининг яратилган вақти, бош ғояси ва лирик қаҳрамоннинг қайғули ҳолатини англашга «очқич»дир. Дарҳақиқат, худди шундай.

Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш.

Шу мисранинг ўзи гўё тугал мазмунли шеър. Уни ўқиган заҳоти, юртдан йироқлардаги кишининг қисмати тасав-

¹ Уша асар, 134-бет.

² Уша асар, 133-бет.

³ Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. Тошкент, 1970, 49-бет.

вурда қарийб тўла жонланади. Ватандан жудолик — ғурбат. Ғурбатда яшаш — ғариблик. Ғариб — шодликдан маҳрум бир бечора. Рубойининг охирги байтидаги образли қиёс Ватан ва фарзанд ўртасидаги боғлиқликни чуқур исботлайди. Аммо шунинг унутмайликки, ғурбатнинг қафаслиги, ғарибнинг қизил гул ўсган олтин қафасдаги булбулга монандлиги, булбул ўз тиканли ошёнини севганидек, инсоннинг ҳам ўз жонажон юртига муҳаббат қўйиши, ватанпарварлик ғояси — буларнинг барчаси бизнинг хаёл ва тасаввуримиз орқали тўқилган фикрлардир. Балки «Ғурбат» биз ўйлаган жудолик дардидан бошқа нарсадир? «Ғариб» ҳам ўзгача маслакдаги ғарибдир. Шундай бўлиши мумкинми?

Шеър ички сир ва бойлигини қанча узоқ муддат яширин сақлай олса, ўшанча яхши. Баъзан шундай ҳам бўлади. Қандайдир бир шеър ҳақида кўп гапирилади, ёзилади. Ва ўқувчиларда ўша шеър бағрида нималардир ҳамон сир ётганлигига шубҳа қолмайди. Бундай турғун муносабат — чинакам шеърни таҳқирлашдир. Ҳақиқий шеърнинг ғоявий таркиби камида икки ёки уч маъно қатлампидан иборат бўлади. Бу жиҳатдан Шарқ шеърини жаҳон адабиётида ўрнак кўрсатган. Ғарб санъаткорларидан бири шеърдаги илк маънони Жаноби Биринчи Мусофир деб атаган экан. Шу Мусофирга ўқувчини юзлаштириш, шу Мусофирнинг аҳвол-руҳиясини англатиш учунгина шеър ёзилмайди. Кўп маъноли шеър қандай яратилади? Мажозга асосланиб, дейди Р. Барт, Г. Рикёрнинг ҳукмига кўра, мажозий моҳиятлар эса дастлабки маъно орқали, унга суяниб кашф қилинади. Тасаввуф шеъринида аҳвол сал бошқачароқ. Унда мажоз бош мақсадга бамисоли бир пардадир. Шу боис шоирнинг ўзи учун ташқи маъно фавқулодда аҳамият касб этмайди. Уни мажозий фикр ортида маъно дурларини бекитиш жиддий қизиқтиради. Навоийнинг рубойи-сида ҳам мазмун икки қатламли.

Е. Э. Бертельс нашрга тайёрлаган «Миръоти ушшоқ» номли тасаввуф луғатида: «ғурбат — жонон ҳарамидан дилу жоннинг йироқлашуви; поклик оламидан ажралиб нафсу шарни яқин билмоқ», — деб шарҳланган. Саййид Сажжодий «ғурбат»ни қуйидаги тарзда таснифлайди: 1. Ватандан жудолик ғурбати. 2. Жоҳил ва фосиқ қавм орасида мажбуран, яъни ғайриихтиёрий равишда ўтирган одам ғурбати. 3. «Ғурбат Ҳақ талаби бўлиб, бу — орифнинг ғурбати, зеро орифнинг ҳиммати маъруфдурки, у охират аҳли орасида ҳам ғарибдур». Чунки, ориф «Халқ орасида аниссиз бўлинг!» — деган даъватларни ҳам асло

ёддан чиқара олмайди. Навоий рубойида илгари сурилган ботиний мазмун орифнинг ғурбатидир. Навоийнинг ғазалларидан бирида:

Танимга чоклар очти, не айб, агар ўлсам,
Ки руҳ булбулининг лойиқи эмас бу қафас,

дейилган. Ўз вужудини қафас сезган ғариб, гуноҳ ва мусибатларга тўла оламни «руҳ булбул»нинг қафаси деб англаганлиги шубҳасиздир. Тасаввуф таълимотида ғарибнинг илоҳий эрки — «Анал-Ҳақ»лик. Ана шу ҳурликка етишгунча у ғурбатда яшайди, ғурбатдан тинимсиз азоб чекади. Бу фикрга янада ишонч ҳосил қилиш учун иккинчи сатр устида андак мушоҳада юритиш кифоя.

Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.

Ғарибга-я? Нечун? Мусофирга меҳрибонлик кўрғаза олмайдиган «эл» қанақа эл? Наҳотки, ғариб «эл ямони» бўлса? (Навоийнинг «Эл қочса бировдан эл ямони билани...» сўзларини эсланг). Йўқ, ғарибу мусофирларга ҳаммавақт ва ҳамма жойларда ҳар қалай «шафиқу меҳрибон»лар топилган. Қолаверса, Навоий ўз диёри аҳлидан етган жавру зулм олдида ўзга юртлардаги ғарибликни фожиа ҳисоблайвермаган:

Ўз диёринда ғариб элдин етар чун жавру зулм,
Эл диёринда ғариб ўлмоғлигим эрмас ғариб.

«Ғариб эл» ким? Жавру зулмга моҳир, онги заиф, идроки юпун гумроҳлар тўдаси. Булар билан чин ғариблар сийратида мутлақо яқинлик йўқ.

Тасаввуф ахлоқи бўйича, кимларнингдир шафқату муруватига муҳтожлик сезган ғариб — ғарибмас. Бунинг акси ўлароқ, ғарибга эҳтиромсиз кимсалар кўнгли қаттиқ, бераҳм халойиқ сифатида айбланганлар. Аҳмад Яссавий бир ҳикматида «Уммат бўлсанг ғарибларга тобе бўлғил», деса бошқа бирида «Оқил эрсанг ғарибларни кўнглин овла», дея чорлайди. Лекин энг оқил одам ҳам Ғарибнинг кўнглини овлаши душвордир. Сабаб? Нақл борки, Зунун Мисрий сайёҳ киши бўлиб, кўп жойларни кезаркан. У айтган эмиш: «Бир кун борур эрдим, бир йнгит кўрдумки, анда шўре бор эрди. Дедим, қайдин сан, эй ғариб. Деди:

«Ғарибму билур улки, анинг била мувосанате (дўстлашиш, яқин муносабатда бўлиш) бўлмай?» Ғарибнинг бу гапи Зунун Мисрийга шу даражада қаттиқ таъсир қилибдики, у қичқирганича ҳушдан кетибди. Узига келгач, ғариб ундан «Санга не бўлди?» — деб сўрабди. Зунун Мисрий ўшанда «Дору дардга мувофиқ тушти», деб жавоб қайтарган экан.

Биров бир дарвишнинг ёнига келиб «Нечун ёлғиз ўлтирибсен?» дебди. Дарвиш айтибди: «Эмди ёлғиз бўлдумки, сен келдинг ва манга Ҳақдин монёъ бўлдинг...» Ана шу дарвиш том маънодаги ғарибдур. Ғариб нима истаса маъшуқи азалдан тилайди. Вужуди мутлақ унинг таъхо Дўсти. «Бегона эл била суҳбат тута» олмаслик ғарибликнинг характерли аломати. Шунинг учун Навоий «рафиқ» сўзининг жойига «шафиқ»ни таълаган эди. Бундан ташқари, шоир «Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш» деганида янги бир ҳақиқатни гавдалантирмаган. Балки ғариб табиати ва ғариблик фалсафасининг бир қиррасига эътиборни қаратган. Чунки Шарқ тасаввуф адабиётида, жумладан, Аҳмад Яссавий ҳикматларида ҳам ушбу масала ёритилган. Яссавий айтади:

Ғариблиғда юз йил турса, эрур меҳмон,
Тахту бахту бўстонлари эрур зиндон.

Бу «зиндон»нинг иккинчи ва тасаввуфда оммалашган номи: ғурбат. Аҳмад Яссавий «Ғариблиғда ғурбат ичра қолдим mano», дея оҳ чекади. «Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш» — Яссавий баёнидаги ҳақиқатнинг янги тасвири ҳамда тасдиғидир.

Ўзбек халқ мақолида «Ғарибнинг кўнгли — тангрининг уйи», дейилган. Ғарибнинг кўнгли илоҳий ишқ бўстони. Ғарибнинг ботиший завқидан «еру кўклар наво» қилади. Сайёдий «Тоҳир ва Зухро» дostonида «Бу дунёда на мушкулдур ғариблик, Ажойиб турфа бедилдур ғариблик», деган. Ғариб мусофир бўлмасдан, юртида шоҳ бўлган дейлик. Нима ўзгарарди? Сайёдий тўғри шарҳлаган:

Агарчи ўз еринда шоҳ бўлса,
Мусофир бўлса, бир қулдур ғариблик.

Бироқ бу қуллик — шоҳликдан устун қуллик, ажойиб, турфа «қуллик». Мана шунинг учун Аҳмад Яссавий, «Худойига ғариблар билгулукдир», деб ваколат берган.

Харақонийнинг «Нур — ал улум» асаридан ўқиймиз:

«Сўрадиларки, ғариб кимдур. Деди: Тани бу жаҳонда ғариб киши ғариб эмасдур. Балки дили вужудида, сири ичида бўлганлар ғарибдур. Сўрадиларки, унинг дўстлари қандай фазилатли кишилар? Деди: дунё дўстлигидан дили фориғ бўлганлар».

Қалби вужудида, сири кўнглида ғариб бўлган ана шу қахрамон олий орзу ва самовий туйғулар оғушида яшайди. У дунёпараст ножинслардан, имони султони лаимлардан, «махлуқ хизматига қамар» боғлаган таъмағир ва хушомадгўйлардан узлатга чекинади. Лекин у бу чексиз оламнинг тенгсиз гўзаллигидан ҳайратланиш, маърифат баҳрига чўкишдан чекинмайди. Тасаввуф ахлоқида ғариблик туйғуси шундай бир ички «қалъа»дурки, унга ишқ, имон, поклик, ғурур, донолик каби ўнлаб камёб инсоний хислатлар дахлсиз асралади. Бу «қалъа» кўнгулни бидъат ва хурфотдан муҳофаза этади.

Ғариб ташқи дунёга ўз ички имтиёзли ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб нигоҳ ташлайди. Уни ҳаммадан ортиқ «слам уйи»нинг торлиги ва унда майда ғавғоларнинг кўплиги қийнайди. У «ишқ водийсин» «илм ила қатъ айламак»ни «хатар» деб ҳисоблайди. Шунинг учун жон қушини «дашти фано»га сайрга чоғлаб умри бақони кўзлайди.

Шундай қилиб, рубойидаги иккинчи маъно қатлами биринчисидан фарқланади, бироқ уни инкор этмайди. Алишер Навоийнинг санъаткорлиги ҳам ана шунда.

МОҲИЯТ ВА МИҚЭС

Маълумки Алишер Навоийнинг «Назм ул-жавоҳир» асари рубойлар мажмуасидан иборат. Муаллифнинг эътирофига кўра, ундаги шеърларнинг «ҳар нуктасида бир тарона» нақш этилиб, «анинг зимнида» маъно гавҳарлари яширилгандир. Хўш, булар қандай тароналар? Биз бу асарнинг қайси томонларига эътибор қилиб, маъно дурларидан қайсиларига аҳамият бера олмадик? «Назм ул-жавоҳир»га доир илмий ишларда, асосан ахлоқий-дидактик қарашлар аксини топган тўртликлар тўғрисида мулоҳаза юритилган. Айрим тадқиқотларда ундаги ҳикматларнинг аксарияти «диний-тасаввуфий мафкура билан» мустаҳкам боғлиқлиги тилга олинса-да, намуна тарзида бирортаси таҳлил этилмаган. Шундай камчилик бизнинг «Ўзбек адабиётида рубой» (1981) китобимизга ҳам хосдир. Унда ҳатто ислом мафкурасига тегишли илғор тушунчалар Алишер Навоий фалсафий-ахлоқий қарашларидаги «заиф нуқталар» деган хато фикр ёзилган.

Хондамир «Макорним ул-ахлоқ»да «Назм ул-жавоҳир»ни таржима асар деб айтади. Бу ҳақда Навоийнинг ўзи ёзади: «Ҳазрат Алининг «Насрул—лаолий»сини ва унинг форсий назмга солинган нусхасини ўқиганим сари менда ана шу асарни туркий тил билан ораста қилсам... то андин турк улусига ҳам ҳаззи шофи ва баҳраи вофи муяссар бўлғай...» Шунингдек, «муқаддимада «бурунги мутаржим назм этганидек ҳар нуқтани бир рубой билан адо» қилинган ҳам гапирилган.

Аҳмад Яссавий «айтгон сўзи раҳмоний» Ҳазрати Али тўғрисида бундай дейди:

Ҳиммат қури дилида, мавлом ёди тилида,
Зулфиқори илгида шеру худо Алидур...
Душманларга муқобил, бўлди кофирга қотил,
Қилгон ботилни зойил шеру худо Алидур.
Раҳмат қилғай биру бор, ҳар не қилса эрки бор,
Хожа Аҳмадга мадакдор шеру худо Алидур.

Ҳазрати Алининг тасаввуф аҳли орасида нуфузи зўр бўлган. Илоҳий ишқ шайдоларининг кўпчилиги уни «шеру худо» ҳисоблаб, ўзларига мададкор билганлар. А. Кримскийнинг таъкидлашича, сўфийлар Ҳазрати Алининг ваҳдати вужуд руҳидаги ҳадис ва шеърларини ўқиб, уларнинг мажозий талқинлари билан изчил шуғулланганлар.

«Назмул-жавоҳир» Султон Ҳусайн Бойқарога бағишлаб ёзилган. Бунинг сабаби кўп томлик «Ўзбек адабиёти тарихи»да (2-жилд) қуйидагича далилланган: «Навоий фикрини «Насрул-лаолий»ни назмга солиш банд қилиб юрганда Ҳусайн Бойқаронинг «Рисола»си ёзилади. Бу 890(1485) йилда юз беради.

Бу «Рисола»да Ҳусайн Бойқаро Навоий мадҳига, унинг ижодини баҳолашга анча ўрин ажратади. Муқаддимада ана шу моментни кўзда тутиб Навоий қуйидаги рубойни келтиради:

Бир заррани меҳри зарфишон васф этмиш,
Бир қатрани баҳри бегарон васф этмиш,
Бир хастани Исойи замон васф этмиш,
Бир бандасини шоҳи жаҳон васф этмиш.

Шундан кейин Навоийда Ҳусайн Бойқаро ёзганларига жавобан бирор нарса яратиш фикри туғилади:

Бу фикр ғам ўтига каоб этти мени,
Бу дағдаға бетоқату тоб этти мени,
Бу қайғу асири изтироб этти мени,
Ҳосилки, бу андеша хароб этти мени.

Навоий учун энг муносиби «Насрул-лаолий» таржимаси кўринади». Содиқлик, донолик, жасурлик, диний камолотда донг таратган Ҳазрати Алининг асари бўлганлиги учунми? Еки «шеру худо» шоҳимизга мададкор бўлсин деган ички бир мақсад кўзда тутилганми? Балким. Лекин бунда бошқа бир ниятни ҳам мушоҳада қилиш зарурга ўхшайди.

Маълумки, Алишер Навоий дарвешнинг тахтга чиқшинимас, шоҳнинг дарвеш бўлмоғини орзу қилган. Унинг идеалида: «Шоҳ агар дарвешваш эса, шаҳдур, Шоҳу дарвеш ишидан огоҳдур». Шоир ғазалда Ҳусайн Бойқарони шундай шоҳ сифатида таърифлайди:

Шоҳға шаҳлиғ мусалламдур, агар бўлғай мудом
Шоҳлик таркин қилиб, дарвеш ўлур ният анга.

Мумкин эрмас шаҳлар ичра бўйла ниятлиғ, магар
Шоҳи Ғозийким, муяссар бўлди бу давлат анга.
Шоҳлар дарвешию дарвешлар шоҳики, бор
Шоҳлиғ сурат анга, дарвешлик сийрат анга.

«Насрул-лаолий»дан олиниб рубоий шаклида ифода-
ланган ғояларнинг аксарияти ичдан покланиш, сийратда
дарвишлик ҳиссиётларини тарбиялашга хизмат қилган.
Бу — масаланинг бир жиҳати. Унинг иккинчи муҳим то-
мони ҳам бор. Бу — Алишер Навоийнинг «Қуръон»га му-
носабати. Алишер Навоийнинг «Бадойиъ ул-бидоя» дево-
нида бир рубоий бор:

Бу даврда йўқ сен киби хушхон ҳофиз,
Ҳуффоз аро сарҳалқайи даврон ҳофиз.
«Қуръон»га сен ўлғон киби яксон ҳофиз,
Бўлсун санга барча ишда Қуръон ҳофиз.

Ҳофиз — ҳифз этувчи, яъни ёддан билувчи. Рубоий
«Қуръон»ни қироат қилувчи «хушхон» ҳофиз мадҳига ба-
ғишланган. У бу ишда ўз даврининг яғонаси. Шунинг учун
ҳофизлар аро «сарҳалқайи даврон». Бунга эса унинг «як-
сон»лиги ҳам сабаб. Ҳа, у «Қуръон»га ўзини фарқ этган.
Шоир шу ҳофизга «Барча ишда ҳимоячинг «Қуръон» бўл-
син!» дея тилак билдиради. Алишер Навоийнинг ўзи ҳам
«Қуръон» ва унинг тафсирларини мутолаа қилишдан вақ-
тини аямаган. «Насрул-лаолий»ни назмга солиш Навоий-
га «Қуръон» ва тафсирлар мутолаасидан туғилган таас-
суротларни ифодалашда ҳам қулай имкон ҳамда восита
эди. Шунинг учун муаллиф «Назм-ул-жавоҳир»ни таржи-
ма асар деб характерлаган бўлса-да, уни камида эркин
таржима деб қабул қилиш лозим. Чунки ундаги кўп ру-
бойда Навоийнинг умумшеъриятига хос фалсафийлик,
донишмандлик, теранлик, сўз ва тасвирда моҳирлик каби
фазилатлар зоҳирдир.

Буюк даҳолар, алломалар барча асрларда ҳам баша-
рият қайғуларига малҳам сўзни ахтарганлар. Шоҳу га-
донинг онг ва юрак хасталиklarини баб-баробар тузата-
диган жонбахш сўзлар афсуски ғоятда сийрак яралган.
Навоийнинг бу тўғрида ўйламаслиги мумкин эмасди. Ма-
на, шу йўналишдаги бир фикр:

Олам эли ичра гар гадо, гар шаҳ эрур,
Не дардки, ул кўнгли аро ҳамраҳ эрур.
«Қуръон»ни тиловат этсун ар огоҳ эрур,
Эл кўнглига чун даво каломуллоҳ эрур.

Эл кўнглига каломуллоҳ даво бўлмоғига Навоий шубҳаланмаган. Бу ерда бир нарсани аниқ фарқлаш керак. Шоир «Қуръон» тиловатини кимга тавсия қилаётир? Огоҳ одамга: «Қуръон»ни тиловат этсун ар огоҳ эрур». Ақлий, ахлоқий, руҳий огоҳлик эса кўр-кўрона тақводорликка зиддир. Навоий ўзлигини англамаганларни кўз олдига келтириб:

«Қуръон»ки эрур муждаи жони ўқумоқ,
Йўқ, йўқки, ҳаёти жовидоний ўқумоқ.
Бил кўнгулга истасанг шифони ўқумоқ
Қим, келди кўнгул шифоси они ўқумоқ.

деб мисралар тизмаган. Албатта, ушбу фикрлар ҳар бир комил мусулмоннинг кўнглига таъсир ўтказган. Аммо «мискинлик сармоёси»дан бўлак ҳеч нимани назарга илмаган, «Бунда сайр айлара келдим, боғча ила боғим унда...» дея яшагувчи Ҳақ ошиқлари «Қуръон»нинг сўзларидангинамас, ҳарфлардан ҳам «муждаи жон» ва «ҳаёти жовидон» сир-асрорларини ўзлаштирганлар.

«Ҳақни туйган кишилар Ҳақ ила тўқ»,— дейди буюк Юнус Эмро. «Ҳақ ила тўқ» зотлар учун «Жаҳона Ҳақ тўлиғдир...» Навоий ҳам «туну кун кўнгул муроди Ҳақ» бўлган ишқ эли тўғрисида:

Юз ҳар сориким, кетурса ҳодн ҳақдур,
Хуш вақти анингки, эътимоди ҳақдур.

деган. Худди шундай кишилар «Дунё сори ҳирс ҳар ямондин ортиқ» деб билишган. Худди шундай зотлар «Хуштурур бу жаҳонда бенишонлиқ кишига, Фақр аҳли йўлида нотавонлиқ кишига», дея фақру фанолик йўлига чорлаб, одамларга донолик «тўн»ларини таклиф этишган: «Кий хирқан фақру хотирингни тиндур».

Жаҳл аҳли билан кимгаки улфат бўлғай,
Ул улфат ичра юз минг офат бўлғай.

Жаҳл аҳли сафига қўшилиб «юз минг офат»га йўлиқмасликнинг битта зарур чораси — «фақр аҳли била» суҳбат тузмоқдир. Чунки бу суҳбатларда камолот сари юксалишнинг шарт ва машаққатлари мушоҳада қилиниб, дунё зиндонидан Руҳни озод айлаш сирлари очилади.

Одам фарзанди устим бут, қорним тўқ бўлсин деб тиниб-тинчимайди. Бу табиий эҳтиёж. Бироқ айни пайтда

нотабий эҳтиёж ҳамдир. Тўқтикка ўчликдан ҳорислик, қаноатсизлик томир ёзади. Шукр неъматидан маҳрум, таъмагир кимсага «Кўнглунгни арит борча ямон хислатдин» демоқ бефойда. Унга «Тўқлуқ чу кўнгулни қатиқ айлар, оч ўл», дейиш керак. Фақр аҳли дунёқарашида «очлик» мана бундай моҳиятга ҳам эга:

Гар кисса аро тўла жаҳон моли эса,
Хушроқ андин агар кўнгил холи эса.

Жаҳон молидан холи кўнгил «ҳирс офатини нафс ҳавоси» билиб, дунёга дунёни сотиб яшамайди.

«Сўфийлар демишларки,— дейди Муҳаммад Фузулий,— шайтон инсон табиатидан иборат бўлиб, шаҳватларга мойил кўрсатур. Агар инсонни нафс тобе этса тўғри йўллардан озур, агар уни ўзига у бўйсундирса, бутун таҳликлардан қутилура». «Назм ул-жавоҳир»да шу масала ҳам талқин этилган. Шоирнинг қатъий тавсиясига кўра, «шайтон йўлидин» чекиниш учун Ҳаққа юз буриш зарур:

Шайтон йўлидин айла хизмат зинҳор,
Қилғил раҳмон сори азимат зинҳор.

«Раҳмон сори азимат» қилган одам — «Имон топқон киши» бўлиб, унда «Ғам йўқ шайтон васвасау заҳматидин». Шайтонни енгиш — шижоат ва тўғрилик ғалабаси. Бироқ айни шу шижоат қўрқувга ҳам эрк беради. Бу — Худо олдидаги қўрқув. Зотан, илоҳий қудрат қаршисида ҳамма нарса кучсиз ва таслимдир. Ҳақдан чўчишни худосизлар жаҳолат ҳисоблашади. Тўғри, «олам фисқ»ларидан беҳабар омий тақводорларнинг Тангридан қўрқишлари гумроҳлик. Абдураҳмон Жомий:

Тарсгари зи худо оқили аст,
Лекин аз ғайри худо ғофили аст,

дейди. Яъни: Худодан қўрқиш оқилликдур. Лекин худодан бошқасидан қўрқиш ғофиллик эрур. Тасаввуф Оллоҳдан бошқа ҳеч ким ва ҳеч нимадан қўрқмасликка чорларкан, оқилликни ёқлайди, орифликни кўзлайди.

Ҳар бир одамнинг ичида таҳлика «майдони», қўрқув «сахро»си бўлади. Бу «майдон» ва «сахро»даги қўрқувларнинг илоҳдан қўрқувга алоқаси йўқ. Буни аниқ билиш керак. Жоҳилнинг Тангридан чўчишидан не самара, у ўз жаҳолатидан қўрқсин, шуни тушунсин. Нодон ўлгунича ҳам Ҳақ қаҳрини идрок этолмайди. У ўз ваҳшийлигидан ҳа-

зар этсин. Ёлғончи — худонинг душмани дейилади. Лекин у алдов ва риё илдизини бағридан суғуриб ташламас экан, наинки худонинг, элу юртнинг ҳам ғаними бўлиб қолавереди. Шунинг учун Алишер Навоий:

Ҳақ ваҳмидин улки йиғламоқ фан қилғай,
Ул ашк анинг кўзини равшан қилғай,

деганида изтироб нури ила дилни равшанлаштиришни назарда тутган эди.

Едингга ўлум кирмаги мотам санга бас,
Ўлмакни яқин айламагинг ғам санга бас.

Ўлимни ёддан чиқарма. Уни эсласанг умри равонинг қайга шошаётганлигини ўйлаб маҳзунлашасан. Шу мотам ҳам кифоя санга. Ўлимни ўзингга яқин кўрсанг ғамга тўласан. Шу ғам «бори элдин ўзни кам билиб», ҳовлиқмасдан, «Ҳақдин не келса» сабр қилиб, ҳеч кимга озор бермасдан, хотиржам яшаб ўтмоғинг учун басдир. Байтдаги биринчи маъно шарҳи ана шундай. Бу ерда ҳам гўё қўрқувга даъват бордай. Рубойлардан бири «Ғамдин дурур ўзни шод топмоқ билгил», деб бошланади. Юқоридаги сатрларда инсон қалбини мурод йўлига олиб чиқадиган Ғам назарга олинган. Навоий ғазалларидан бирининг матлаини ўқиймиз:

Эй кўнгул, келким бало базмида жоми ғам тутай,
Ўз қатиф ҳолимга ўлмастин бурун мотам тутай.

«Бало базми» нима? Ғам жоми-чи? «Ўлмастин бурун мотам тутай» дейилганда қандай ҳолат кўзда тутилган? Рубойи байти билан ғазал матлаини мантиқан қиёсланг. Маъноси сизга унча маълум бўлмаган истиоравий иборалар мазмун касб этади. «Бало базми» — бу, «ёдингга ўлум кирмаги», ўлмасдин бурун мотам туттиш — ўлмакни яқин кўриш, жоми ғам — тушкунлик ва бадбинликка берилмасдан нузли хаёлларни собит билиб, «Ғамдин дурур ўзни шод топмоқ» дея умр ўтказишдир, дейсиз.

Тирик инсонда ўлим тажрибаси йўқ. Бундай «тажриба»ни фақат тасаввур қилиш мумкин. Лекин тасаввур — реалликмас, аввалдан ўйланган, хаёлда яралган нарса бўлади. Ўзгаларнинг ўлим «тажриба»си тирик киши учун бамисоли сароб, ўлим ҳодисасининг на илоҳий сирларини оча олади, на уларга инонтира билади. «Ғафлат майининг

ҳамиша дилтанги» бўлиб қолмаслик учун тасаввуф бу «жумбоқ»ни фано сайри воситасида ҳал этишга ўргатади. «Хўш вақти фано базми борғонинг» мисрали рубоий шу тўғрида.

Диннинг шакли бор ва руҳи бор. Диннинг шакли асосан ахлоқ ва ақл тарбиясига хизмат қилади. Диннинг руҳи эса илоҳий гўзаллик ҳамда озодликка чорлайди. Инсон учун бу Руҳ чинакам ҳурлик нажоти. Борлиқ — оламнинг кўрки, абадият, меҳр-шафқат сирлари ана шу Руҳ орқали очилади. Бу Руҳ ҳеч қачон ва ҳеч қандай вазиятда ёмонликни ёқламайди, бағритошликка йўлламайди, ўзгаларнинг кулфат ёки бахтсизликларига бефарқ қарашга ўргатмайди.

Бизда ҳанузгача бадий ижоднинг диний моҳияти ёхуд диннинг бадий ижоддаги ролига мутлақо эътибор берилмаган. Ҳолбуки, бу масала бир неча ўн йиллармас, бир неча асрларга дахлдор. Дин на санъат, на адабиёт, на фалсафа — буларнинг ҳеч қайсисига муҳтож бўлмаган. Лекин том маънодаги адабиёт, санъат, фалсафа диннинг руҳига ҳамиша эҳтиёжманд бўлган. Бадий ижоддаги диний «тажриба» диндорлик тажрибасидан бутунлай фарқланади. Адабиётни диннинг тарғиботчиси деб биладиганлар, албатта, янгиладилар. Масалан, Алишер Навоийнинг кўпгина ахлоқий, ижтимоий, маънавий қарашлари ислом таълимоти билан чуқур боғлиқ. Лекин шунга қарамадан Навоийнинг ижоди тажрибаларини диний мезонда баҳолаш ёки уни диний ақидаларнинг тарғиботчиси сифатидагина улуғлаш асло мумкин эмас. Чунки Навоийнинг илҳоми ҳам, санъаткорлик меҳнатлари ҳам диний тушунчалар доирасига сиғмайди. Навоий масжидга бориб туну кун тоат-ибодатга машғул бўлганида, ўзбек халқи Навоийдай даҳо ижодкорга эга бўлолмасди. Тоат-ибодатга берилмоқ учун на истейдод, на ижодкорлик зарур, комил мусулмонлик бўлса, бас. Диндор нимани яратади? Аввало ўзини. Унинг энг мукамал «асари» — ўзи. У шу ишни тоза эътиқод билан уддалай олмаса, ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам ижобий таъсир ўтказа билмайди. Ижодкор-чи? У ўзини комиллаштириш баробарида дунё учун ўлмас асарлар яратади. Ижодда ҳам ўзига хос диний йўл мавжуд. Бундаги илоҳийлик, руҳонийлик ғоятда самовий ва қудратлидир. Сўз сеҳрини теран идрок қилган ҳар бир улуғ ёзувчи ва шоир ўзича «диндор». Алишер Навоийнинг «Назм-ул-жавоҳир»даги динга доир фикрлари устида мулоҳаза юритганда масаланинг ана шу жиҳатларини ҳам албатта инобатга олмақ шартдир.

«КИМКИ УЗЛИҚ ИМОРАТИН БУЗДИ...»

Алишер Навоий ва тасаввуф масаласи ёритилган айрим тадқиқотларда шоирнинг бу таълимотга қизиқиши узоқ муддат чўзилмаган ва муносабати ҳам ўткинчи характерда эди, деган фикрлар айтилган: «Навоийнинг кейин кириб келгани катта ҳаёт йўли, аччиқ ҳаёт тажрибалари унинг кўзини очди, тасаввуф уни, унинг севгиллиси бўлган инсонни қаерга олиб боришлиги, нималарга эга қилишлиги унга ойдин бўлади, тасаввуфнинг ғайри ҳаётийлиги фош бўлади, Навоий ундан узоқлашади...»¹. Аксинча, Навоийнинг «катта ҳаёт йўли, аччиқ ҳаёт тажрибалари» тасаввуфга уни янада яқинлаштириб, улуғ шоир илоҳий ишқ, мутлақ ҳақиқат, руҳий камолот муаммоларини ҳар қачонгидан кенг ва теранроқ тадқиқ қилган. Тасаввуф «унинг дунёқарашида бир система ҳолига кўтарилла» олмади, деган ҳукм мунозарали. Маълумки, Алишер Навоий ўндан ортиқ шеърӣ жанрларда асарлар яратган. Мана шу асарларнинг барчасида тасаввуфӣ ғоя ва образларнинг у ёки бу даражада ўрни ҳамда роли бор. Буни текшириш эса, тасаввуфни яхши билиш билан бир қаторда, унга алоқадор ҳар қандай моҳиятни тўғри баҳолай олишга ҳам боғлиқдир. Навоий дунёқарашида тасаввуф «бир система ҳолига» кўтарилганми, йўқми — ана ўшандагина қатъий хулоса чиқариш мумкин бўлади. Навоийшунослик аллақачон амалга ошириши зарур бўлган бу иш ҳанузгача четда қолиб келмоқда. Навоийни тасаввуфдан узоқлаштиришдан манфаат йўқ. Шу ниятда қилинган илмӣ ишларда Навоийнинг мислсиз ижод намуналари ва санъаткорлиги қандай нуқтан назарлар билан баҳоланганлиги равшан, албатта. Навоийни дин ва тасаввуфга атайин яқинлаштириш ҳам саёзлик, бир ёқламалик, шеърхонни чалғитишдан ўзга натижа бермайди. Шоир шеърларида тасвирланган ғоя, туйғу, образ руҳӣ манза-

¹ Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. Тошкент, 1970, 369-бет.

раларни ўз номи билан айтишга эришиш, улар бағридаги яширин маъно ва бадийлик сирларини таҳлил тилида ифодалаш — ҳақиқатнинг бош мезони мана шудир.

Алишер Навоий ўзбек адабиётининг қайси жойида бўшлиқ ёки етишмовчилик сезган бўлса, ижод тажрибаси билан ўша бўшлиқни тўлдириб, камчиликларга чек қўйган. Шоирнинг қитъа жанри такомилли ва тараққиётидаги хизматлари шу томондан ҳам таҳсинга лойиқ.

«Навоий қитъаларининг асосий хусусияти шундаки,— дейди А. Ҳайитметов,— улар кўпроқ традицион мазмун ва формалар билан эмас, балки тўғридан-тўғри ҳаёт билан, шоирнинг турмуши билан боғланган. Бу шоирнинг умри давомида яратган кундалик дафтари, у ёки бу ҳодисалар муносабати билан яратган бадихалари мажмуаси, ҳаётини мушоҳадалари ва хулосаларидир...»¹

Бевосита ҳаёт ва «шоирнинг турмуши» билан боғланган, «кундалик дафтари»ни эслатадиган ёки бадиха шеърларда ҳам тасаввуфий мазмундаги мисралар анчагина.

Эй Навоий, кўп мажози ишқ ила машъуфсан.

Ўткил андин, доғи ён ишқи ҳақиқат сори бот.

Иккисидин гарчи ошиқ ўлмаки лозим келур,

Бори ул ўлмакки, бўлғай зимнида юз минг ҳаёт.

Бу шеър — шоирнинг ўз-ўзига бир танбиҳидир. Унинг кўнгли мажозий ишқдан кўп хурсандлик топган. Лекин у бу шодликларидан ҳаволаи масдан тезроқ ишқи ҳақиқат шавқи ила яшашни орзу қилаётир. Ишқнинг ҳеч бир турида омонлик йўқ. Жондан кечмагунча жононга етиб бўлмайди. Аммо илоҳий ишқ йўлида ўлмакнинг бошқа; зимнида «юз минг ҳаёт бўлғай». Бунинг яна бир мухтасар атамаси — «мақсади кул». Бу якуний мақсадга эса ҳеч қайси солиқ «фонийи мутлақ» бўлмаса, эришиб бўлмайди. Чунки «қатра» ҳам «қаро туфроқ»қа сингмагунча, «Андин имкони йўқ очилмоқ гул». Фонийи мутлақ ким? «Нақди фано»га эга ошиқ. «Нақди фано» ниманидир қўлга кириштишмас, балки «ўзлук иморатин» бузиш:

Кимки ўзлук иморатин бузди,

Бўлди нақди фано анинг музди.

Ул иморатни бузмайин солиқ,

Бўла олмас бу нақдга молик.

¹ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Тошкент, 1961, 52-бет.

Ўзлик «бандидан» халосликни шоир — «Ҳақиқат кишвари сори ҳидоят айлаб» огоҳ бўлмоқ, дейди. Бошқа бир қитъада бунинг асосий шарти сўзланган:

Пиру истеъдоду тавфиқ ўлмаса бўлмас бу иш,
Кимдурурким, бағри бу ҳасратдин онинг қон эмас.

Ўзликдан кечган кўнгилда Ўзлик бўлиб Ҳақ «иморат» тузади. Шунда дил ҳам, тил ҳам тангриники. «Ҳар киши тенгрига бўлса,— дейди Навоий,— тенгри ул кишига бўлур. Ва тенгрига бўлгонлиқнинг маъниси мунн дебтурларким, тенгри таолонинг буйруғи била амал қилилғай... Ва тенгри таоло бу кишига бўлмоқнинг маъноси мунн дебдурларким, қулнинг ҳар навъ муроду мақсуди бўлса, тенгри таоло ҳосил қилғай ва барча офат ва балодин сақлағай».

Инсон «тенгри таоло буйруғи била» қачон амал қила олади? Қачонки, фисқ, кибр, риё ва бошқа гуноҳлардан юракда ғубор ҳам қолмаса. Қачонки, шахсиятини доимо кузатиб, ич-ичидан ўрганиб, билса. Қачонки, у руҳий ҳаёт кечира бошласа.

Фосиқ мену кофирни ниҳони,
Қаъба сафари эрур манга ҳайф.
Ўзни буки яхши кўргазурмен,
Биллоҳки, менга келисё ҳайф.

Бу шеърда «Қаъба сафари»га доир гап — восита. Унга асосланиб фосиқлик, яъни зоҳирий мусулмонлик ортидаги ниҳоний кофирлик фош қилинган. Бундай риёкорликнинг илдизи — худпарастлик: ўзни яхши кўргазмак балоси. Охирги сатрда худпарастликдан будпарастлик афзалдир, деган мантиқ аксини топган.

Хилқатимни девлар бирла агар қилсам қиёс,
Лоф бўлғай, гар десамким, ул ҳамондур, бу ҳамон.
Тоатимни габрлар фисқиға ёндоштурсалар,
Не бу андин яхшироқ бўлғай, не ул мундин ёмон.

Тасаввуф ана шундай қиёсларда инсон ўз табиатини текшириш ва ҳеч чўчимасдан нуқсонларини тан олмоғлигини заруриятга айлантиради. Инсонийликнинг «ўзани» қаерда? Юракда. Ноинсонийликнинг-чи? У ҳам одамнинг ичиди. «Хилқатимни девлар бирла агар қилсам қиёс», «Лоф бўлғай» дейилганда лоф йўқ. Одам сийратида шундай шайтоний кучлар яширинганки, жаҳлу ғазаб, макру

риёда у девларга ҳам панд беради. Ҳақиқий тоат-ибодат ичдан покланиш, журму гуноҳлардан халос бўла боришни уйлашдир. Абу Ҳошим Сўфий «Юракдан кибр разолатини даф қилишдан кўра, тоғни игна учи билан қўпориш осон» — деган экан. Айтишларича, кишининг «уч юз олтмиш томири» уйқуга кетганда ҳам «кин томири» бедор бўлармиш. Ҳасаднинг ёвузлиги шу даражада эканки, Юнус Эмронининг «Тангри ҳайбатидин қўрқуси йўқ», — дейди. Инсон ҳар бир сўзи, ҳар бир ҳаракати ва ахлоқий хислатларига ўзини масъул билиши керак. Шундагина у қалбининг зулмат гўшаларига зиё тилайди. Шундагина у ўзининг фақат ҳақлигини эмас, ноҳақлигини ҳам тушунади. Айбдорлик ҳиссидан айб ва камчиликларнинг томири бир қадар қурийд.

Зунун Мисрий «Уч сафар қилдим ва уч илм келтурдум Аввалки сафарда илме кетурдумким, хос қабул қилди ва ом ҳам қабул қилди. Иккинчи сафарда илме кетурдумким, хос қабул қилди ва ом қабул қилмади. Учунчи сафарда илме кетурдумким, на хос қабул қилди ва не ом...», деганмиш.

Бу илмларнинг аввали — тавба илми. Иккинчиси, «таваккал ва муамолат ва муҳаббат». Учунчи, ҳақиқат илмидурким, элнинг илм ва ақл тоқатидин ташқари» бўлиб, халойиқ уни англамаганлиги туфайли инкор қилишган экан»¹. Навоийда комил инсон концепцияси «ҳақиқат илми»ни ҳам қамраб олгандир.

Филология фанлари доктори Р. Орзибеков Навоий қитъаларининг ўзига хос ғоявий хусусиятлари тўғрисида фикр юритиб, яна бундай дейди: «Навоий қитъалари ўзининг ахлоқий-таълимий маъзининг кучлилиги билан ҳам қимматлидир. Шоир ҳар бир кишидан жамиятга, оммага фойда келтиришни талаб этади. Дунёга келдингми, яхшилаб ҳунар ўрган, йўқса, нотаом, чала ўтасан:

Қамол эт касбким, олам уйидин
Санга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотаом ўтмак бнайних,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ,—

деб, кишиларни илм-ҳунар ўрганишга чақиради»².

Ростдан ҳам шеърда шундай талаб ва чақириқ борми? Бу саволга жавоб қайтаришдан аввал бошқа олимларнинг шарҳ ва мулоҳазаларига мурожаат этиш зарурдир.

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 15-том, Тошкент, 1968, 77-бет.

² Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. Тошкент, 1976, 23-бет.

Алишер Навоийнинг ҳикматли сўзлари жамланган тўл-ламда қитъанинг насрий мазмуни шундай берилган: «Оламдан ғамсиз ўтай десанг илму ҳунар ўрган. Дунёдан камолотга етмай ўтиш, ҳаммомдан тоза бўлмай чиқишнинг худди ўзи»¹.

«Ҳаётдан мурод фақат айш-ишрат эмас. Ҳаётнинг мезони инсоннинг фаолияти, хатти-ҳаракати, сифати ва фазилатидир. Инсон ҳаётини ўзи учун ҳам, бутун жамият учун ҳам фойдали бўлган хизматга бағишлаши, касб-ҳунар ўрганиши, маърифатли бўлиши, яхши фазилатларни эгаллаши керак. Шундагина у ўз инсоний бурчини адо этган комил инсон бўлади». Н. М. Маллаев шу фикрларга қитъани далил қилиб кўрсатган².

Энди ўзга бир асарда ўқиймиз: «Ҳақиқатдан ҳам, дунёда яшаб, умр кўриб бирор касбга, бирор ҳунарга эга бўлмаган инсоннинг, шоир айтганидек, ҳаммомга тушиб, кирдан тоза бўлмаган инсондан фарқи бўлмайди».

«Кирдан тоза бўлмаган»ларнинг кимлиги балки қизиқарлидир. Ана, эшитинг: «Маълумки, Алишер Навоий сарой доирасини яхши билар, уларнинг хулқ-атворини яхши ўрганган эди. Шоирнинг юқоридаги тўрт мисра шеъридаги (қитъадаги дейилмоқчи — И. Ҳ.) фикри, яъни ҳаммомга тушиб тозаланишнинг ўрнига кир билан ҳаммомдан чиқиш, турмушда бир касбга эга бўлмаслик каби фикрлари худди ана шу сарой аҳлларига қарши қаратилган эди. У сарой аҳлларининг мана шундай ғайриинсоний хулқ атворини жамият, халқ олдида аямай фош қилди».

Эркин Воҳидов Навоий ғазалларининг айрим таҳлилларига муносабат билдириб, «Ғазалнинг мазмунини жўн гапириб бериш — таҳлил эмас. Бу ғазални ечинтириш. Уни шоҳона либосдан ҳоли қилиб, очиқ танасини кўрсатиш, холос. Бундай таҳлил шеърхонни совутади, шоирни беобрў қилади», деган эди. Алишер Навоийнинг ҳар қандай шаклдаги шеърлари мазмунини жўнлаштиришнинг таҳлилга алоқаси йўқ. Кейинги «таҳлил»да ҳатто қитъанинг «танаси» ҳам кўринмайди. Энг ёмони, у ўқувчининг қизиқшини сўндиради.

Филология фанлари доктори А. Абдуғафуровнинг фикрича, «Кўб олтун — кумуш сори қўл сунмағил» деб бошланадиган қитъадагидек, «Камол эт касбким...»да ҳам «шоирнинг кузатган асосий мақсади мавжуд нуқсон-иллатларни фош этиш, қоралаш эмас, балки комил инсон идеа-

¹ Алишер Навоий. Афоризмлар. Тошкент, 1941, 35-бет.

² Маллаев Н. М. Уша китоб, 389-бет.

ли нуқтан назаридан кишиларни ёмон йўлдан қайтариш ва панд-ўғит билан тўғри, ҳалол бўлишга ундаш, касб-ҳунар эгаллашга даъват этишдир»¹.

Бунда «идеал» сўзининг тилга олиниши ўринли. Шеърда «кишиларни ёмон йўлдан қайтариш», «тўғри, ҳалол бўлишга ундаш» бор. Албатта, касб-ҳунар эгаллаш ҳам комиллик шартларидан ҳисобланади. Лекин «ҳалол бўлай деб жони ҳалак», ўзича тўғри яшаб, бирор-бир касб ёки ҳунар ўрганган одам ишқдан йироқ, орифлик маърифатидан хабарсиз бўлса-чи?

«Қамол эт касбким...» номли китобчада қитъанинг ғоявий моҳияти қуйидагича шарҳланади: «Қамол касб этмоқ дегани — беҳад кенг ва теран тушунча... Алишер Навоий «Лисон-ут-тайр»да: «Тўрт унсур, етти кўк ва олтига томон — булар коинотнинг нодир ва энг олий асосини ташкил этади. Коинотдаги барча нарсалар ичида ҳаммадан энг улуғи Инсон бўлиб, унинг камолоти олдида ақл ҳайрон қолади»,— дейдилар. Инсоннинг камолот йўли мана шу ҳақиқат ҳақида чуқур ўйлашдан бошланади. Ва у аста-секин ўзлигини излайди. Ўзини таниган оламни танийди. Шу тариқа у «олам уйида» ғам ва ғафлатда тутқун яшашдан руҳини қутқаради. Ҳазрат Навоий «Қамол эт касбким» дея даъват қилганларида комиллик учун зарур жуда кўп хусусиятларни назарда тутганлар. Киши ўзини ҳирс, таъма, нафс, ғафлат, нодонлик сингари майлларидан покламаса, у ҳеч пайт комил бўлолмайди... «Олам уйи»да яшаш — унинг фуқаросига айланишдир. Мир Алишер Навоий инсоннинг жаҳон фарзанди мавқеига кўтарилишини хоҳлаганлар. Худди шу мавқени эса камолотнинг олий чўққиси деб билганлар»².

«Қамолотнинг олий чўққиси»га оид охириги гап нотўғри. Чунки қитъада жаҳондин ўзни тўла озод айлашга даъват қилинган. Бу — тасаввуфдаги бош масала.

Қамол эт касбким, олам уйидин
Санга фарз ўлмагай ғамнок чиқмоқ.

Аввало шу байт маъносини талқин этайлик. «Қасб» сўзи икки маънони англатади. Биринчиси — ўрганиш, одат қилиш, ҳосил қилиш, эгаллаш. Иккинчиси — ҳунар, билим, машғулот. Шунга биноан байт мазмунидан икки хил

¹ Абдуғафуров А. Эрк ва эзгулик куйчилари. Тошкент, 1979, 89-бет.

² Ҳаққул И. «Қамол эт касбким...», Тошкент, 1991.

хулоса чиқариш мумкин. Чунончи: 1. Эй, инсон, биллим ва ҳунарда камолотга эриш. Акс ҳолда на келмагингу на кетмагингдан натижа топмайсан. Шунинглагили, «олам уйидин» ғамга тўлиб кетмоқ сен учун шараф эмасдур. 2. Эй, инсон, камолот босқичларини эгаллашни кўзла. Нафсингга мағлуб бўлиб қолма. Дунёнинг «зебу зоҳир»ларига кўнгул қўйма. «Маъни аҳли» сафида бўл. Комиллигинг — ноқислигингни билиш. Ҳақни сев. Шодлигинг — фақру фаноликда. Бўлмаса «олам уйини» хушнудлик билан тарк эта олмайсан. Булардан қайси бири шеъринг матн таркибига тўла мувофиқ?

Шеърни тушуниш учун матнни ҳар жиҳатдан тўғри ўқиш лозим. Лекин бу камлик қилади. Шеърни тинглай билиш керак. Шеър фақат сўз ёки фикрмас, овоз ҳамдир. Шу овозни шеърхонга етказувчи «орган» — бу, образ. Поэтлик образ шоирнинг фикридан кўра, нотинч руҳи, дардли қалбига мансубдир, деган қараш мавжуд. Бунга инонмоқ керак. Чунки образ мундарижаси ҳамisha руҳ ва қалб ҳақиқатини ифодалайди. Шеърни англашнинг яна бир зарур шarti бор. Шеър сени ҳам эшитиши лозим. Шеърга аввалдан ўйланган ақлли ва қуруқ гапларнинг кераги йўқ. Унга Ғам ва Армоннинг акс садоси етиб боради, холос.

Камол эт касбким, олам уйидин
Санга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.

Нега оламдан эмас, «олам уйидин?» Бу образ оламнинг «уй» қадар торлигини аниқ ҳис қилган кўнгилдагина таассурот уйғотади. Образнинг мундарижасини чуқур билмоқ учун эса, олам ва одам муносабати масаласини тасаввуф фалсафаси контекстидан ажратмаслик керакдир. Биз «олам уйидин» ғамсиз чиқмоқни қанчалик тор ва бирёқлама тушунсак, «ғамнок чиқмоқ»ни ундан ҳам саёзроқ тушунамиз. Қани, Алишер Навоийнинг ўзларига мурожаат этайлик-чи:

Ҳар киши комил эрур, бас анга ҳақ бандалиғи,
Мундин ўзга тамаи касби камол айламанғиз.

Демак, чин маънодаги комиллик — Ҳаққа қуллик, кимки комил бўлса (комилликка интилса ҳам) «мундин ўзга» касби камол истамайди. Ёри азалдан ўзгасидан «таманнои висол» талаб қилмайдиган ошиқлар «олами фони» учун мутлақо ғам емайдилар. Алишер Навоийнинг бир рубойида бундай дейилган:

Аҳбоб, денгизки, хонумондин тамаъ уз,
Не хону не мон, кавну макондин тамаъ уз,
Не кавну макон, жону жаҳондин тамаъ уз,
Лекин демангиз муники ондин тамаъ уз.

Кимдин «тамаъ уз» демаслик керак? Ҳусни мутлақ маъшуқадин. Аслида, «хонумон», «кавну макон», «жону жаҳондин» кечмасдан, Ҳақ висолига умид кўзини тикиб бўлмайди. Шеър қаҳрамони буларнинг барчасидан ўзни озод айлай олган, дилда боғлиқлик сезганида, «Лекин демангиз муники ондин тамаъ уз», дея қатъий қаршилик билдирмасди. «Лисон-ут-тайр»да Иброҳим Адҳамнинг «сулукин имтиҳон» қилувчилар унинг кўнглида мулки ёди сақланганлиги учун:

Дедиларким нотамом эриш ҳануз,

дея уни ҳали «хом» ҳисоблашади.

Жаҳондин нотамом ўтмак биайниҳ,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.

Бундаги «нотамом» ҳам сўз — образ, жаҳондан томоман этак силкимаслик ноқисликларини акс эттиради. Достонда ҳам, қитъада ҳам «нотамом» бир моҳиятда тадбиқ қилинган. Лекин шеърдаги қиёсий далил янги топилган. «Ҳаммомдин нопок чиқмоқ» — «жаҳондин нотамом ўтмак» — лик натижасини гўё реаллаштиради.

Тасаввуфда мужаррад олами, маъни олами, ғайб олами, руҳ олами, тафрид олами, сир олами каби атамалар мавжуд. Буларнинг барчасини ботиний олам тушунчаси ўз ичига олади. Ташқи, яъни зоҳирий дунёдан кечиш — ана шу оламга сафар қилиш демак. Тарк этган — топади. Топган — тарк ҳам этади. Шундай экан, тасаввуфий шеърлардаги «таркидунё»чилик кечинмалари барча манзара ва оҳанглари билан текширилиб, ундан сўнг бу ғоявий йўналишни бадбинлик ёхуд реакционликка нисбат бермоқ адолатдан бўлади.

МАЖОЗ — СУВРАТ, ҲАҚИҚАТ — СИЙРАТ

«Лисон-ут-тайр» достонидаги ҳикоятларнинг аксарияти дин ва тасаввуф ҳақиқатларидан юзага чиқарилган бўлиб, тарбиявий ва таълимий аҳамиятга эга. «Суду савдо шевасида моҳир» бир савдогар Ҳинд дарёсида савдосотиқ ишлари билан шуғулланар экан. Унинг димоғига «моян савдо» шу қадар чуқур ўрнашибдики, сувга ғарқ бўлиш эҳтимолини ҳам хаёлга келтирмайдиган бўлибди. Фойда ҳирси уни бир мулкда ўн кун сокин туришга қўймас, у сув сари югуравераркан. Йиллар шу янглиғ ўтаверибди. Баҳри беомон унга «ҳар офатдин» холи кўринаверибди. Юнус Эмро «Қим нени севса — имони шулдир», деганидек, ҳалиги савдогар чин имон, эътиқод эҳтиёжларини ҳам унитибди:

Макка атрофин сув ичра айланиб,
Фарз адо этмай, яқин етгоч ёниб.
Халқ дебким йўл мушарраф ҳажга ҳам
Майл бермай ул тараф ҳирси дирам.

Кунлардан бир кун дарёда бўрон қўзғалибди. Савдогар савдо-сотиққа қандай ғарқ бўлган бўлса, унинг кема-си ҳам сув қаърига чўкиб, ўзи балиққа ем бўлиб кетибди.

Бу ҳикоятда, бир қарашда, бойликка муккасидан кетган кимсанинг фожиаси кўрсатилгандай. Лекин ундаги ички мақсад бошқа. Аҳмад Яссавий:

Тарикатга шариатсиз кирганларни,
Шайтон келиб имонини олур эрмиш,

дейди. Ҳикоятда худди шу ҳақиқат ифодаланган. Шариат қонун-қоидаларига риоя қилингандагина, имон шайтон чангалидан омон асралади, дейди ҳикоят мантиғи.

Маълумки, Шайх Санъон Шарқ адабиётидаги машҳур қаҳрамонлардан бири. Шайхнинг севги қиссаси — гуғёнли ва мунгли қисса. Унинг ишқий қисмати биринчи ма-

ротиба буюк мутасаввуф шоир Фаридиддин Атторнинг «Мантиқут-тайр» асарида тасвирланган. «Лисонут-тайр»-даги ҳикоятлардан бири ҳам «ишқ ва муҳаббат баҳрининг гавҳари ва шавқу маломат оташкадасининг самандари» Шайх Санъон ҳақидадир. Навоийшунос олим А. Ҳайитметов уни «ҳажм эъгибори билан, айниқса бош қаҳрамон... образининг тўла ва чуқур очилиши билан бошқа ҳикоятлардан кескин фарқ қилади ва уни бемалол дoston ичидаги мустақил шеърний қисса ёки поэма деб қараш мумкин», деб характерлайди.

Достонда тасвирланишича, Шайх Санъон «Кўнгли ғайб асроридин огоҳ» зот. У Каъбада авлиё ва ориф одамлар орасида, ўз саҳобалари даврасидаги пайғамбардай кун кечирган.

Остонининг гадойи шоҳлар,
Куллуқига муфтахир огоҳлар.

Кимки бирор балоға мубтало бўлса, «ул дуо қилғоч» ўша бало дафъ бўлган. Иттифоқо, Шайхнинг ўзи чорасиз савдога йўлиқибди. У «неча тун бир туш» кўрибди. Ва «риштаи сабру қарори» узилиб, тушида ҳар гал бегона мамлакатда сайр этиб юрар, қандайдир бутхонага кирар, мастликдан ғайридинлар сафида будпарастлик қилар экан. У охири ўша юртга, яъни Румга боришга аҳд қилибди.

Ботроқ ул кишварга азм этмак керак,
Ҳар қаён тортар қазо — кетмак керак,
Чунки бўлса бизга ул маъво насиб,
Бошимизга ҳарна келса ё насиб...

Рум иқлими сафарида унга «тўрт юз аҳли тарийқ» ҳамроҳ бўлишибди. Ул кишварга қадам қўйилиши билан муҳташам бир бутхона кўринибди. Унинг тошлари «гам ва машаққат тоғидан келтирилган бўлиб, хиштлиари дарду бало тупроғидан» қорилган эмиш.

Таъбия ҳар кунгурида тошлар,
Ишқ тигидин кесилган бошлар.
Аҳли дин бошига паррон қилғали,
Олам узра сангборон қилғали.

«Куфру исён зулмати»га қопланган бу жойга киришданок, Шайхнинг жисму жони изтиробга тўлибди. У «ҳар

тараф ошуфтавор» назар ташларкан. беихтиёр юзида парда тортғлик санамга кўзи тушибди. Шамол шуни кутиб тургандай пардани кўтарибди ва ҳамма жой «ул қуёш»нинг нури жамолидан ёришиб кетибди:

Не қуёшким, юз қуёш девонаси,
Хусн шамъи даврида парвонаси.
Пайкари руҳи мусаввирдин мисол,
Руҳға ҳар лаҳза ондин ўзга ҳол...

Алишер Навоий «Муҳокамат-ул-луғатайн»да, «Чун «Лисонут-тайр» алҳони била тараннум тузубмен, қуш тили ишорати билан ҳақиқат асрорин мажоз суратида кўргузубмен», деган эди. Шунинг учун дostonдаги ҳар бир сўз ва сатр замирида «ҳақиқат асрорин» мавжудлигини асло унутмаслик керак. Аҳмад Яссавий таърифида:

Тажаллини мақомидур ажаб мақом,
Ул мақомда ошиқ қуллар жавлон қилур.
Қай кўнгулга тажаллиси партав солса,
Беҳуд бўлиб ўзин билмай афғон қилур.

Шайх Санъон ана шу «ажаб мақом»га кўтарилган ошиқ қуллардан. Унинг кўнглига «тажаллиси партав» солган. Шунинг учун у «беҳуд бўлиб ўзин билмай афғон» эта бошлайди. Чунки илоҳий ишқ унинг «жисм ила жониға» ўт ёққан эди:

Тушти жони пок фаржомиға ишқ,
Кирди қондек етти андомиға ишқ...

Ахир Шайхни «дин тариқидин мубарро» айлаб, «куфру дайри ичра» расво қилган бир «тарсозодаи офоқсўз»нинг дардидан туғилган севгининг илоҳий ишққа нима алоқаси бор?» деган эътирозлар бўлиши мумкин.

Алишер Навоий ғазалларидан бирида:

Титрангиз, эй аҳли дин, ислонингиз бошиғаким,
Ғорати дин эткали ул номусулмоним чиқар,—

дейди. «Ул номусулмон» ким? Албатта, ҳусни мутлақ. Бу ерда шоирнинг қандайдир ғайридин қизга муносабати ҳақида ўйлаш қулғулдир. Тарсо қиз ҳам дин ғоратчиси. Шоирнинг ғазалда битган мана бу гапларини шу қизга қарата:

Ҳам қошинг тақвию тоатқа бало,
Ҳам кўзунг офати ақлу диндир,

дея бемалол такрорлаш мумкин.

Демоқчимизки, тарсо маҳваш хаёл ва тасаввур кучи билан яратилган образ. Унда оддий инсоний хислатлардан кўра, илоҳий сифатлар устун ва характерлидир. Дастонда бу даъвони исботлайдиган ишоратлар кўп. Энг эътиборлиси мана булар: унинг оғзи «Ғайб сирридин» нишон берса-да, «Ўзи ғайб аҳлидек, аммо бенишон». Бироқ унинг нопаддолиги ҳам пайдоликдир. У «Зулмат ичра нурни» нечоғлик пинҳон қилмасин, юзи ҳамиша нурафшон, «Шуълаи ҳусни» «давронга ўт солади. У шайх кўнглини ҳам нурга чулғаб, жонини «шуъла дарёсиға» ғарқ айлаган эди.

Лекин ҳикоятдаги «ҳақиқат асрори» шундангина иборатмас. «Ишқи золим зулмидин зору» интизор Шайх ғам шомларининг азобларига сабр тополмасдан:

Дўстлар, нетти мадад еткурсангиз,
Жамъ ўлуб мен зорни ўлтурсангиз...
То жаҳонда бўйла расво бўлмайин,
Бир ўлай, юз қатла ҳардам ўлмайин,

дея ёлворади. Унинг ҳолиға ҳайрон, «ҳардам онинг дардин қон» йиғлаётган асҳоблардан бири сўз бошлаб: «К-эй муршиди арбоби дин, умр йўлида гоҳо шундоқ кўргиликлар содир бўлади, бунда ўзини қўлга олган кишигина нажот топади»,— дейди. Бироқ «Ўзлук қани?» Ўзлигидан озгина нишон қолганида, Шайх шу аҳволга тушармиди? Мурид буни англолмайди. Англолмагани учун ҳам муршидини ҳамон «арбоби дин» деб ҳисоблайди. Ҳолбуки, Шайх ишқ туғенидан бўлак — на дин, на имон — хуллас, ҳеч нимани идрок қила олмас, «кўзга аввал» «меҳри мунир»ни кўргузуб, сўнгра уни ёшурган гўзалнинг порлоқ чеҳрасидан ўзга ҳеч нарсадан нажот истамас эди. Афсуски, бу сирни Шайх Санъонга ҳамроҳ бўлишган «тўрт юз аҳли тарийқ»дан ҳеч бирови идрок қила олмайди. Улар айтган гапларга жавобан Шайх билдирган фикрлар, илоҳий ишқ шавқидан маст ошиқнинг аҳвол-руҳиясини англаш жиҳатидан характерлидир:

Бири дебким:— «Бу эрур шайтон иши,
Зикр ила ондин топар махлас киши».
Шайх деб:— «Жамиъят анда шарт эрур.

Мен паришонман — не хосият берур».

 Бири деб:— «К-эй муқтадойи аҳли роз,

 Бу бало дафъиға вожибдур намоз».

 Шайх дебким:— «Урма бу маънида дам,

 Телбадурмен, телбага йўқтур қалам».

 Бири дебким:— «Кўп, таҳорат айлагил,

 Элга тоатқа ишорат айлагил».

 Шайх деб:— «Йўқ кўз ёшимдин ўзга сув,

 Қон келур ҳардам боғирдин кўзга сув».

 Бири дебким:— «Ғусл пок айлаб кўнгул,

 Фориг эт ғамдинки — будур тўғри йўл».

 Шайх дебким:— «Ғарқай баҳри фано,

 Бўлмишам, мендин на истарсан яно?»

Демак, «паришон»лик «кошифи асрори ниҳон»ликнинг дастлабки белгиси. Паришонлик — ўз ҳолиға саргаштау ҳайрон»ликка йўл очади. Ундан сўнг «телбалик» юз кўрсатади. Ҳушини ишқ ўғирлаган телбаларнинг пиру комили Мажнундир. Кўздин сув ўрнида қон оқиши — сидқу садоқатдаги балоғат. «Ғарқай баҳри фано» — ишқ баҳрига бутунлай ғарқ бўлиш. Бундай ҳолатдаги ошиққа «шайтон иши», намозу таҳорат, тасбиҳи мисвокдан насиҳат ўқиш ғофилликдир.

«Тазкиратул-авлиё»да Робия ҳақида шундай мазмундаги ҳикоят нақл этилган экан: Кунлардан бир кун Робиядан «Сен шайтондан нафратланасанми?» деб сўрашибди. «Йўқ!» — дебди у. «Нечун?» «Чунки менинг Худога бўлган ишқим шайтондан нафратланишимга вақт қолдирмайди», — дебди-ю, у яна давом этибди: «Мен бирда пайғамбаримизни туш кўрдим. Ул зоти пок «Робия, сен мени севасанми?» — деб сўрадилар. О, Расули оллоҳ, ким ҳам севмайди Сизни? Лекин Ҳақ ишқи менинг борлиғимни шу қадар ишғол қилганки, бошқа бировни севиш ёки кимдандир нафратланишга заррача ҳам имкон йўқ менда». Шайх Санъоннинг ўз яқинларига айтган кейинги фикрлари туб моҳиятда Робиянинг эътироз сўзларига яқиндир:

Бири деб: «Саҳв агар тутти вужуд,

 Уэриға туфроғ ўпуб қилғил сужуд».

 Шайх дебким, оқизиб қон ёшини,

 «Олмоғумдур бу эшикдин бошини».

 Бири дебким:— «Румға бўлди сафар,

 Каъбани қилмоқ керак эмди мақар»,

 Шайх дебким:— «Онда қилғонни талаб,

 Мунда топдим, не чекай ул ён таъб...»

Ҳа, Шайх Каъбада «талаб қилгонни» Румда топади. Румда топгани, азалий талабига мос ва мувофиқлиги учун ҳам у на панд, на таънаю маломатларга парво қилмайди. «Йўқ алар бирла ишим, Қим харобот ичрадур истар кишим», дея дийдор дардида ёнаверади:

Кундуз — оқшомгача бағри чок-чок,
Кеча тонг отқунча фирқатдин ҳалок.
Ҳар нафас бир ойдин ортиб меҳнати,
Бу эди бир ойға тегру ҳолати.
Чунки ҳаддин ўтти ранжу дард анга,
Туфроқ ўлди жисми ғам парвард анга.

«Ранжу дард» ҳаддан ортиб, «жисми ғам парвард» туфроқ ила тенг бўлгач:

Қофири золим сиришти ишвагар
Ена ул манзардин ўлди жилвагар.

«Қофири золим» ёр бу гал «ўз афтодаси»дан «Қуфр дайриға» не сабабдин асир бўлганлигини сўраб-суриштиради. Шайх эса ҳушдан кетиб, «Жисмида қолмай ҳаётдин асар», «Бир кеча-кундуз ўлуклардек» чўзилиб ётади. Фурсат етиб, завқ ила беҳушлик гўё чекинади. Шунда у Ёрга дарду ҳолини изҳор қилади. Шайхнинг дил изҳоридан маҳвашга бир ноқислик сезилади. У «аҳли роз» «ишқни махфий» тутишларини эслатиб, ошиғини «кўп хижолат» қилади-ю, охири шарт қўяди («Қим менинг васлим таманно айламиш, Ихтиёр этмак керакдир тўрт иш...») Бу шартлар: май ичиш, маст бўлиб, зуннор боғлаш, «Қуръон»ни ўтда ёқиш ва будпарастлик динига ўтмоқдир. Булар ишқнинг «шукронаси» бўлса, икки «журмонаси» — жаримаси ҳам бор: бири — бир йил мобайнида чўчқабоқарлик қилиш. Иккинчиси — шунча муддат оташгоҳда ўт ёқиш. Шайх бу ишларнинг ҳаммасини бажаради. Маъшуқа дастлабки шартларни фанонинг «тўрт такбири» дейди. Шайх ҳам уларни худди шу мазмунда қабул қилади ва фаноликка монелик кўрсатмагани учун ҳам тўла бажаради. Бу ерда дин ёки имондан кечиш ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Шайхнинг дини — Ишқ, имони — дил соҳиб-и ўша Моҳ эди. Ахир, у булардан тонгани йўқ-ку! Демак, у умрини тиккан ҳақиқат — мутлақ ҳақиқат. Шунинг учун унга бошқа ҳар қандай ақида ва муқаддас тушунчалар ғоятда нисбий туюлган.

Неки амр этса пари рухсор ёр,
Ошиқи девонаға не ихтиёр!
Ҳарне матлуб ўлса, ҳокимсан буюр,
Қилмасам — тиги жафо бўйнимға ур!

У нима ишга қўл урган бўлса, ана шу эътиқод сўзларига собитлигини намойиш этган, холос. Ишқ мулкида гадову шоҳ деган тафовут бўлмаганидек, мўмину тарсо деган фарқ ҳам йўқ. Шайхнинг муҳаббат тариқати—илоҳий бирлик тариқати.

Риёий Қаъбадин дайри фаноға
Кириб, гар бутқа зоҳир қилдим имон,
Мени ёзгурма, эй шайхи риёий,
Ки гар кофир эдим, бўлдум мусулмон.

Навоийнинг бу қитъаси гўё Шайх Санъон тилидан ёки унинг толеини назарда тутиб битилганга ўхшайди.

Ҳикоятда яна бир ибратли маъно илгари сурилган. Ошиқи девона Шайхнинг қилмишлари туфайли, унга эр-гашиб келган кишиларнинг ҳаммаси пирларини ёлғиз ташлаб Қаъбага равона бўладилар. Унинг ишқ майидан қонган бир фоний муриди бўлиб, Шайх Рум томон юрганида, у бошқа мамлакатда экан. Сафардан қайтгач, пири бошидан кечган воқеаларни эшитибди, унга хабар етказган ҳалиги қочоқларга қарата у дебди:

— К-эй ҳамиятда тўнғизлардин батар,
Шайхким пир эрдию, сизлар мурид,
Борчаға иршодидин беҳбуд умид.
Фақр аро шарти иродат келди бу,
Кимни қилса муриди фархунда хў,
Хайли асҳоби ташаббуҳ айламак,
Тенгрима лекин таважжуҳ айламак.
Гар тааллуқ бўлса, гар тажрид анга,
Ҳарне қилса айламак тақлид анга.

Демак, фақру фанолик талаби бўйича пир не деса, нима ишни қилса, муридлар ҳар қандай вазиятда унга тақлид этиб, сўзларини жон қулоғида эшитишлари шарт. Шайх Санъоннинг муридлари-чи? Ул «вафосизларға фақр атвори ҳайф», «Аҳли тақво хирқаву дастори ҳайф». Улар тинчлик ва хотиржамлик пайтларида ёлғон лоф уриб содиқликларини исботлашга тиришган бўлишса, Шайх бошига иш тушгач, дарров «бевафолик» йўлига ўтишган.

Уларнинг ўзни «салоҳ андеш» тутиши, бир-бирини «дарвеш» аташи, «Зухду тасбеҳу ридо»си, «кафшу дастору асо»си — хуллас, барча-барчаси уят. Чунки:

Бўлса эрди Шайхқа сакбонлик иш,
Қилса эрди бир неча ит парвариш,
Чархдин етканда бу янглиғ жафо,
Қўрмагайму эрди итлардин вафо?!

Хуллас, «Одами бўлса вафо андин йироқ, Ит вафо бс-бида андин яхшироқ». Ҳикоятдан келиб чиқадиган яна бир муҳим маъно ана шу!

«Як жиҳатлиқ бобида мардона» шу мурид (ҳалиги жамоат ҳам хоҳлар-хоҳламас унга йўлдош бўлишади) Рум томонга йўл олади ва бориб Шайхни топади. На ислом, на имон маслагидан асар қолмаган, хотири зуҳду тақво андишасидан тўла фориг Шайхга яратгандан нажот тилаб муриди кўп дуо ўқийди. Оқибат шу бўладики, Шайх асҳоблари қуршовида Қаъбага қайтади.

Савол туғилади: тарсо қизнинг Шайх олдига қўйган шартлари тўғрими? Ислом дини нуқтаи назаридан ўша шартларни бажариш гуноҳи азимлиги тушунарли. Лекин ҳақиқий ишқ маслагидачи? Ушбу шартларда ҳам бир сир очилади. Бу — тарсо қизнинг «вафо бобида хому нотаом»лигидир. Шайх ва асҳоблар йўлда экан, маҳваши тарсога бу «нотаом»ликни Исо пайғамбар маълум қилади. У туш кўради. Тушида унга Исо бундай дейди:

Мезбонлиқнинг тариқин билмадинг,
Уйла меҳмонга неларким қилмадинг.
Дайрнинг меҳмонлигин тарк этти ул,
Мезбонлиққа ҳарамга кетти ул.
Бот етиб бўлғил, мушарраф диниға,
Узринг айтиб, кир анинг оиниға.

Тарсо қиз уйқудан уйғониши ҳамон «Шайх аёғининг изи»га айланишни истаб қолади. Қилган ишларини ёдга олиб, «хотири ношодиға» ўтлар туташгач, «оҳ уриб» ўр-нидан туради-ю, Қаъба эҳроми томон елади.

Тез борур эрди борғон сори эл,
Элтгандек тоза гулбаргини ел.
Солур эрди гомини беҳолваш,
Чарх анинг қилғонларидин кинакаш.
То биёбон ичра ошти шиддати,
Ғолиб ўлди ваҳму бийму ҳайрати...

«Заъфу ожизлиқ» юз кўргазгач, у «ёлғизу бекаслигига» йиғлайди. Жудолик жафосин англаб, ҳажр «Чорасин билмаслигига» йиғлайди. Ниҳоят ғамкаш маҳваш:

Шайхнинг қўйнида кўргач бошини,
Тўкти рухсориға ҳасрат ёшини...

Кўзларида ҳасрат ёшлари, беадаблигу юзқаролиғига иқ-
рор бўлиб Шайхга у дейди:

Беадаблиғларки қилдим билмишам,
Афвунг оллида сияҳрў келмишам.
Ҳар неким қилдим ҳамон, қилдим ҳамон,
Мен ямон, кешим ҳамон, диним ҳамон.

Қарангки, «Ғофил элнинг ҳар бирида юз хаёл», бу гал ҳам улар ишқ сирини кашф қила олмайдилар.

«Инжил»да «Менга инонган ўлса ҳам, яшайди»,— дейди Исо. Шунингдек, у «Худо Рухдир... Рухдан туғилмаган, худонинг Шоҳлигига киролмайди... Рух истаган жойда эсиб туради ва унинг товушини эшитасиз, лекин қайси томондан келиб, қайси томонга кетганини билмайсиз...»,— деган. Тарсо қиз «Мен ямон, кешим ҳамон, диним ҳамон» деркан, ўзи, маслағи, динидаги ноқисликларни айблайди, аммо Исога шак келтирмайди. Шунинг учун унда фақат «шавқи ислом» эмас, Исо пайғамбар башоратидан нишонлар зоҳир бўлади:

Зоҳир этти шавқи исломни ҳам,
Исо руҳиллоҳи аъломни ҳам.

«Менга иймон арз қил!»— дейди маҳваш ошиғига. Тилаги бажо келтирилади. Шундан сўнг у «Оҳ уруб Шайх оллида» жон беради. «Булъажаб иш зоҳир ўлди, булъажаб»,— дейди шоир. Ахир, Ишқ ниҳояти йўқ ажойиботлар олами. Бу оламда булут чархни нигун айлайди. Пашша анқони забун этади.

Ишқ аро дарду балодин ўзга йўқ,
Зулму бедоду жафодин ўзга йўқ...

Ишқ зулмидан ўлган — асло ўлмайди. Боқий яшайди. Чунки у «ишқ айвонида» дафн этилади. Ишқ айвони эса мангу қуламайди. Дунёдаги ҳамма динлардан мукаммали, динларнинг дини — Ҳақ ишқи. Муҳаббат дардидан пок

ва қудратлироқ имон бўлиши мумкин эмас. Мана шунинг учун Шайх Саънон ёрини «ишқ айвонида», «Дину иймон аҳли гўристониди» дафн қилади.

Нақл этилишича, бир гуруҳ басирлар «Ё мусофирлиғ била ёхуд асирлик» боиси Ҳиндистонга бориб қолишибди. Орадан анча вақт ўтгач, фалакнинг гардиши билан кўрлар яна юртларига қайтиб, масканларида қарор топишибди. Ана шунда бир киши улардан «Филни кўрдингизларми?»— деб сўрабди. «Кўрдик!»— дейишибди басирлар. «Қани, далил келтиринг»,— дебди ҳалиги киши. Аслида уларнинг ҳеч қайсиси филни кўрмаган, унинг айрим аъзосини пайпаслаб, шу билан кифояланган эдилар. Филнинг «қўл»ларини ушлаган кимса уни «Сутун» деса, қорнига қўл теккизгани «Бесутун» (устунсиз) дебди. Хартумини ушлаган одам филни аждаҳога нисбат берса, тишини тутгани фил — икки суякдир, дебди. Филнинг бошини сийпалаган шахс уни бир чўққининг тумшуғи дея шарҳласа, қулоғига қўл етказгани фил — қимирлаб турган икки елпуғич экан, дебди. Хуллас, бу сўзларнинг барчасида аниқлик, тўғрилиқ бўлса-да, «умъё юзидин»— кўрлик сабабли ҳукм чиқарилганлигидан нуқсонли ва тартибсиз эди. Шу воқеа «пилбонлиғ шеvasида устод», «ҳақими компли ҳунду нажот» бўлмиш зотга айтилганда, басирларнинг «филшунос»лигини у қўйидагича шарҳлабди:

Деди ҳар бир улча воқиф эрдилар,
Пил ҳолидин нишоне бердилар.
Бир-бирининг сўзига айлаб хилоф,
Гар жадал қилдилар эрдилар маоф.
Ҳар бири ўз билгонидин деди сўз,
Солмоғон эрди бири пил узра кўз.
Лек жамъ ўлғонда бу барча сифат,
Пилга ҳосилдур улдам маърифат.

Ҳар қандай дин ёки мазҳабда хусусийлик мавжуд. Қаердаки ҳақиқат ва тўғрилиқ шу хусусийлик доирасидан чиқмас экан, у жойда мутлақ ҳақиқат ҳам, умуминсоний маърифат ҳам йўқдир. Шайх Бистомий демоқчи, кўнгул Ҳақ нуридан қонмагунча, «Ўз демоқлик бирла келмас рост сўз». Мана, ҳикоят замиридаги сира эскирмайдиган моҳият.

Иброҳим Адҳам ҳаётидан олиб тасвирланган ҳикоятда «Ўз демоқлик»дан қутулиш «тажриба»си кўрсатилган. Алишер Навоий «Насоим ул-муҳаббат»да «Иброҳим Адҳамнинг ҳолоти бағоят кўптур. Бир китоб битса бўлур»,

дейди ва яна ёзади: «Бир кун овға борур эрди. Хотифе нидо қилдики, эй, Иброҳим, сени бу иш учун яратмайдур. Бу — сўздин анга огоҳлиғ юзланади. Ва мулк таркин қилиб, бу тоифа тариқин ихтиёр қилди ва Маккага борди ва анда Суфиён Сурий ва Фузайл Аёз ва Абу Юсуф Ғайбулий суҳбатиға етишти ва Шомда ҳалол рўзи учун позирбонлиғ, яъни доштбонлиғ қилур эрди ва анга ҳадисдур: бийик каромот ва мақомот аҳлидин бўлди...»

Иброҳим Адҳам Маккага бориб улуғ шайхлар суҳбатиға етишган. Ризқ учун даштбонлиғ қилган. Кароматлар зоҳир этиб, мақомоти буюк тариқатчилар сафидан ўрин олган.

Ишқнинг бошланғич босқичи — покланиш. Покликка эса ҳунар ёки билимга, давлат ёхуд мартабага эришгандай эришиб бўлмайди. Покланиш «истеъдод»и ишқда бошқача. Шунинг учун ишқ ганжига восил бўлган шоҳлар тожу тахтидан, бойлар мону давлатидан, олимлар мансабу мартабаларидан жуда осон кечишган. Иброҳим Адҳам кўнглида ошиқлик шоҳликдан ғолиб чиққач, у сўфийлик хирқасини кияди-да, Балхдан Нишопурга қараб юради ва бир тоғ бағрида яшай бошлайди:

Бу макон бўлди чу ул гавҳарга кон,
Етти йил бир тоғ аро қилди макон.

«Лисон-ут-тайр»даги ҳикоятда ҳам собиқ шоҳ мағорада яшаркан, тоат-ибодат қилади. Рўза тутади. Сирли хаёлларга ғарқ бўлади. Лекин ҳалол луқма учун заҳмат ҳам тартади:

Жамъ этиб водийда кундуз хасу хор,
Бир қучоқ боғлар эди мардонавор.
Эгнига боғлаб, бориб бозорға,
Сотар эрди шом учун ифторға...

Кунлардан бир кун «эгнида ўтун», «жисмида ранж», шаҳарга бораётган Иброҳим Адҳамнинг йўлини бир гуруҳ кишилар тўсишибди. Мақсад — унинг сулукда нимага эришганлигини имтиҳон қилиш экан. Имтиҳон сўз билан эмас, мушт билан бўлибди. Бири мушт билан урса, бошқаси бўйнидан бўғишга бошлабди. Шунда Иброҳим Адҳам, «Қим онним сен тилайсен қолди ул, Балхдин мен бу тараф тутқонда йўл», дея ўзлигидан кечганлигини эътироф этибди-ю, балога қолибди:

Балх онинг чиқмайдур эрмиш ёдидин,
Қим бош эрди хотири ношодидин.

Неча йил чекса бу янглиг ранжу дард,
Мулкининг ёдидан ўлгай кўнгли фард,

дейишибди имтиҳончилар. У «нотамом эрмиш ҳануз».

Нимаси «нотамом?» «Хотири ношодидин» Балхнинг чиқмаганими? Абу Язид «Ориф на тушида, на ўнгида ҳусни мутлақдан ўзга ҳеч нимани кўрмайди, ундан бошқа билан учрашмайди ва ҳеч бирор нарсага кўз тутмайди», деган экан. Ал-Шиблий таъбирича, «Ошиқда — шикоят, қулда — эътироз, қўрқоқда — хотиржамлик бўлмаганидек, орифда ҳеч нимага боғлиқлик бўлмаслиги керак».

Орадан бир йил фурсат ўтгач, синовчилар яна Иброҳим Адҳамнинг йўлини тўсадилар: «Яна бир мушт имтиҳонга урдилар...» Бироқ бу сафар ундан ҳеч қандай садо чиқмайди. Бундан «мумтаҳин»ларнинг ўзлари фарёд тортиб:

Дедилар топиб ул ойн бирла ком,
Ким сулук ичра иши бўлмиш тамом...

Бу Иброҳим Адҳамнинг ҳақиқий шоҳликка кўтарилиши эди: «Шаҳға андин сўнгра итти шоҳлиғ». Аввалги шоҳлиғ ёди унинг кўнглида бир пардага ўхшаб турганки:

Файр ёди кўнглида то бор эди,
Парда янглиг монеъи асрор эди.

Қиссадан ҳисса шулки, ҳақни деган ёлғиз Ҳақни севиши, фанолик йўлида «булҳавас»лик қилмаслиги керак. Ана шундай эшиқ комилу покбоздур.

«Лисон ут-тайр»да хилма-хил мавзулардаги олтмишдан ортиқ ҳикоятлар бор. Уларнинг кўпчилиги ҳали таҳлил этилмаган. Бағрида мутлақ ҳақиқат томон бориш сирлари яширин бу ҳикоятларни ўрганиш, аини пайтда, тасаввуфни ҳам ўрганишдир.

ЖУНУН МАЪРИФАТИ

Бу ишқ ўтига давому бўлмай?
Ҳар ким тиласа равому бўлмай

Машҳур араб адиби Абул Фаррож Исфаҳонийнинг «Қўшиқлар китоби»да Мажнун ҳаётидан шундай воқеа қайд этилган. Мажнун бир кун Лайлиникига ўт сўраб чиқибди. Лайли унга лахча чўғни рўмолчага ўраб берибди. Гап гапга уланибди-ю, латта ёниб тугабди. Лекин Мажнун жойидан жила олмасмиш. У яктагини йирта бошлабди. Яктак ҳам куйиб битибди. Сўнг у беҳуш бўлиб Лайлининг пойига йиқилибди. Лайли берган ўт — ишқ ўтининг чўғи эди. Бу чўғ Мажнун кўнглида алангага айланиб, у шу оловда Қақнусга ўхшаб тириклай ёнганди. Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун»нинг хотимасида, «Ўт солса жаҳон элига Мажнун, Бир куйгучи бўлғуси Филотун», дейди. Навоий достони Мажнун руҳида порлаган муҳаббат ўти тасвирларига бағишлангандир. Мажнун қисматининг тимсоли дostonда ўт ва нур. У туғилишидан то охирига нафасигача ўтга талпиниб яшайди. Унинг ҳаёти — нур ичиде кечган ва нурдай безавол ҳаётдир.

Қайс ҳали чақалоқ, эмаклай ҳам олмайди. Аммо унда қандайдир пинҳоний иштиёқ кўзга ташланади. У «Ўт кўрсаки майл этиб ниҳони, Ишқ ўти тасаввур айлаб они» бешик ичра фиғон тортаверади. Бундай гўдек табиатида фавқулодда хислатларнинг уруғи яшириниши шубҳасиз, албатта. Қайс мактабга қатнай бошлашиданоқ ўша хислатлар қувватини кўрсатади. Унинг сеҳни ниҳоятда ўткир. Дарсларни жуда тез ўзлаштиради. «Ҳамдарслари бу ҳолатдин, Ожиз эрдилар хижолатдин».

Кунларнинг бирида Қайс сабоқ олаётган мактабга, атрофида канизаклари, Лайли кириб келади. Лайлининг чеҳраси гўё гулистон саҳнида ўтдин очилган гул, «ул гул била» у жаҳонга ўт солади. Бу — чақалоқликда Қайс ҳушини эгаллаган ишқ ўти эди. Лайли юзида балқиган ёлқинга Қайс бардош беролмай қолади. Ранги сарғайиб, кўнглида қўзғалон кўтарилади. Ишқ зўр келгач, у ҳушини «аввал қадаҳ»га топширади. Бу «қадаҳ»га «май» тўлгунича йўқ. Қайс ҳали ишқ майдан сипқормаган. Шунинг

учун у «май иси бирла маст» бўлиб, илк бора ғам тўдасидан енгилади. Нозикфаҳм Лайли буни дарҳол сезади. Чунки унинг ҳам «жони зори» «шавқ ўтида» ёна бошлаганди.

Қайснинг изтироблари атрофидагиларга ошкор бўлиб қолмаслиги учун Лайли чора ўйлаб топади. Унинг таклифи билан аҳли мактаб боғ сайрига чиқадилар. Баҳор фасли. Дарахтлар яшил либосларга бурканган. Гуллар қулф уриб очилган. Чор атрофдан қушлар чуғури эшитиләди. Болалар у ёндан-бу ёнга қувнаб югуришади. Аммо Қайснинг дил ғунчаси очилмайди. Хомушлиги, хазинлиги аввалгисидан кучайган. Сирини пинҳон сақлашга ҳар қанча уринмасин, удалай олмайди: гоҳ кўзидан ёш оқади, гоҳ ихтиёрсиз оҳ чекади. Лайлига қарай деса, кўнглида ўт ловуллаб кетади.

Боқай деса доғи қуввати йўқ
Боқмай деса доғи тоқати йўқ.

Лайлининг саъй-ҳаракати туфайли улар хилватда учрашишади. Ёри келганда Қайс гуллар орасида яшириниб фироқ кўшиқларини куйлаётган эди. У «ўз ҳолига зор йиғлар», «бесабуру қарор» тўлғанарди. Қайснинг ўз ҳолига ҳайронлиги ортар, барча чин ошиқлардек у дил дардини очиқ изҳор эта олмасди. Балки шунинг учун Лайлига у «турфа йигит» бўлиб кўрингандир. Балки шунинг учун беҳисоб хижолатлар тортиб бўлса-да, маъшуқанинг ўзи аввал сўз бошлагандир. «Не навъ ғаму малолатинг бор?» деб сўрайди Лайли ундан. Буни Лайли билмаганми? Лайли Қайсни «ширин сўзидан» лол қилганди. У ҳолшунос эди. Қайс ҳам унга «забони ҳол бирла» сўз айтади. Ва илк дафъа «ҳайрат ўти»ни тилга олади:

Қ-эй жонима ҳайрат ўти солғон,
Кўнглумни бурун назарда олғон.
Аввалки жамолидин сочиб барқ,
Ўт ичра вужудим айлаган ғарқ...
Қилғонни ёшурмоғинг не эрди,
Мендин яна сўрмоғинг не эрди?

Ҳайрат ўтидан жони ўртанган Қайс ҳушдан кетади. Маҳваш унинг бошини қучоғига олади. Юзига гулоб сепади. «Қим бўлди бу шиддатингга боис?» деган ўз сўроғидан гўё пушаймон бўлиб йиғлайди. Шу пайт Лайлини излаб юрган канизаклар келиб қолишади. Юз берган воқеа уларни чўчитиб юборади.

Кўзларига даҳр ўлуб қаронгу,
Қўрқиб дедилар: «Не ҳол эрур бу?»

Лайли уларни сирдан огоҳ қилади. Канизақлардан бири ишқ дардидан воқиф эди. Шу қиз Лайлига тасалли бериб, уни уйга жўнатади. Қайси эса яқин кишисини топиб унга топширадилар.

Хушдин хабари, «руҳдин асари» йўқ Қайс ярим кечада ўзига келади: «Кўрди ўзини чаман ичинда, Сарву гулу ёсуман ичинда». Худди шу тунда Қайс янгидан туғилганди. У энди табиат билан бир тану бир жон эди. Унинг «гул атри» таъсиридан ҳушига келиши оддий ҳодиса эмас. Гул — тимсол. У табиат ва инсон руҳиятидаги уйғунлик, илоҳий бирлик моҳиятини ифода этади. Навоий бир ғазалида «Ул қуёш васлиға бир дамлик хаёлимни десам» «етти чарх» варақлари тўлиб, «етти баҳр» сиёҳдон бўлади, деганди. Қайс ҳам ана шундай хаёллар билан сеҳрланганди. Буни ҳаммадан аввал бағри сўзон булбул тунди. Ва унинг боши узра сайраб, аҳволига йиғлади. Сўнг гул «гулгун ёқасини» пора-пора қилади. Лола, нарғис, сунбул, дарахт, сабза, сув — булар ҳам Қайсга ҳамдардлик билдиришади. Лекин «андух ўти»ни нима сўндиради? Висол. Ҳар ён боқиб ёрини топмаган Қайс кўнгида энди фироқ ўти шуъла сочарди:

Кўксин аро шуълаи фироқи,
Бу ўт била доғи иштиёқи...

Айрилиқ азоблари шу зайлда кечаркан тонг ўз байроғини кўтаради. Тонг ёруғида умидсизлик зулмати чекинади. Ошуфта йиғит сабодек «гул бошиға» эврулади. «Дедиким: Қани ул гули шакарханд, Ким бу гул эрур юзига монанд?» У бутун гулшан бўйлаб монандлик ахтаради ва ғунча, сарв, сабза, туфроғ, сув — ҳамма-ҳаммасида ёрдан алоҳида-алоҳида бир нишона топади. Масалан, сарвда ёр қаддининг нишони бўлса, туфроғда унинг «аёғ нишони» мужассамдир. Тунда Қайс булбулни тинглаганди. Тонгда булбул унинг фиғонига қулоқ тутарди. Қайс булбулнинг «Гул суҳбати ичра муҳтарам» эканлигини эътироф қиларди. Аммо унинг минг тил била ҳар шому саҳар нола чекишини ёқламайди. Биринчидан, ошиқлик даъвоси элга заррача ҳам озор етказмаслиги керак. Бундан ташқари, ишқдан лоф урган — ишқ аҳли томонидан тан олинмайди. Иккинчидан, булбул «аҳли висол» вакили, «ҳажр аҳли қошида» дам урмаслиги лозим. Қайс ўзини висол аҳли қаторига қўшмайди.

Мискин мену дардманди мажруҳ,
Топмай тан аро нишован руҳ.
Яъни ғам ўтида жисми зорим,
Йўқ жон киби сарви гулғузорим.
Сен тортма нола мубталовор.
Ким нола эрур манга сазовор,—

дейди у. Достондаги воқеалар ривожини — Қайсдаги мискинликнинг ривожини, дардмандликнинг кучайишини ва мубталоворлиғини ноласининг шиддатланишидир. Қайс ҳар гал ҳушини йўқотганда жонининг руҳини унга жон бўлиб қайтаверади. Қабилалошлари уни олиб кетмоғи учун келишганида Қайс ақлу ҳушдан бегона, худди жонсиз аҳволда ётарди. Уйга олиб борилгач, у ўзига келади. Кўз очса, бошида ота-онаси турибди. Уларни ғам эзган. Онаси ўғлининг мусибатидан зор инграб бошларини силаса, отаси меҳр билан пешонасидан ўпарди. Алишер Навоий ғазалда бундай дейди:

Ғар забун бўлсам ажаб эрмаски тушса ишқ аро,
Аждаҳолар хоксор ўлмоқ тариқин ўрганур.

Ҳақиқатда ҳам ишқ хоксорлик тариқати. Ишқ аждаҳони ҳам хоксорликка ўргатади. Ишққа забун бўлган одам меҳру шафқатда қолибди. У қаҳрдан, ваҳшатдан покланади. У ўзининг илоҳий моҳиятини тушунади. Хоксорлик — Қайснинг туғма фазилати эди. Ишқ ундаги хоксорликни мукаммалаштирди. У бағоят андишали йиғит эди. Хижолат ҳисси ота-онасининг кўзларига тик қарашга имкон бермас, у уятдан қийналарди: «Чун кўрди ато билан аноси, Ким они ҳалок ётар ҳаёси». Ҳаёдан ўлаёзган кишига насиҳат не ҳожат? Шу боис на ота, на она унга бирор нарса демайдилар. Унинг «турфа ҳоли» ва «ажаб ҳаёли»ни ўзларича мулоҳазадан ўтказадилар. Бирларига уни пари йўлдан оздиргандай бўлиб туюлади. Иккинчиси, «Дев чалиб кетибди», дейди. Бу ҳукмлар огоҳликдан далолат эмасди. Бу тахминлар кейинчалик Қайснинг оёғига занжир бўлиб боғланди. Унга хайрихоҳ одамлар кўп эди. Лекин чигал қисмати ва руҳий ҳаётини бутун мураккаблиги билан тушунадиган одам йўқ эди. Навоий улуғ Шахс ва муҳит, идеал ва воқелик ўртасидаги ана шу фоже муносабатни чуқур тадқиқ этади.

Қайс ғам кулбасида ёлғиз бир лаҳза бўлса ҳамки, ақлу ҳуш қолиб келиб турибди. Ўз ҳолатини у мушоҳада этмоқчи. Бироқ уни ҳайрат енгади. Ботин оламидаги ға-

ройиб ўзгаришлар Қайсни ҳайратлантиради. У яна ҳамма нарсани эсдан чиқаради:

Чеккач яна ишқ ўти забона,
Қўймади вужудидин нишона.

Қайс «бало қабиласи» томон равона бўлади, яъни «Маъшуқ уйининг йўлини» тутади. Моҳлиқо ҳарамига қараб чопаётган Қайсни ким биринчи бўлиб қаршилайди? Мана, эшитинг: «Чун бўлди қабилла ўти пайдо, Ул ўт билла куйди зор шайдо». Ўт ўтга чирмашади. Қўнгилдаги ўт ўша ўтга юз уради. Ўтнафас ошиқ ул ўтга қарата тарона оғоз айлайди:

Қ-эй ҳажр тунда ахтари ишқ,
Рахшанда нечукки гавҳари ишқ.
Бил машъали фароғ сенсен,
Е гавҳари шабчароғ сенсен...

Ғам шомида қўлин тутиб, ҳижрон тунда дилин ёритган бу ҳаётбахш ўт — фароғат машъалидан шукроналар тўқиб, сўз охирида у:

Дойим бу тариқи шевани тут
Ҳам ёру ва ҳам жаҳонни ёрут,

дея илтижо қилади. Шу «гавҳари шабчароғ»сиз ёр ва дийдор тушунчаси Қайснинг тасаввурига сиғмайди. Унингча, жаҳоннинг илоҳий файзи айни шу ўт ёлқинининг даржаси билан белгиланади.

Қабилла аҳли маст уйқуда. «Ишқ аҳлиғадурут ҳаром уйқу» деганларидек, Лайли бедор. Ёрининг хазин ноласини эшитишиданоқ, ўрнидан у қўзғалади. Лайли бошига тушган ишқ савдосидан хабардор доя Қайсга ҳам хайрихоҳ эди. Улар икковлон Қайсга пешвоз чиқадилар. Ошиқ ва маъшуқ бир-бирин кўргач «оташин оҳ» тортадилар:

Қим ўтларидин жаҳон ёрушти,
Хирманларига бу шуъла тушти.

Пок ишқнинг сўзон шуъласи дояни ҳайрон қолдиради. Лайли ҳам, Қайс ҳам унинг кўз ўнгида беҳуш бўлиб йиқиладилар. Висол мазмуни улур учун гўёки муҳаббат оташи ичра тўлғанмоқ эди.

Қайснинг бу навбат ғойиб бўлиши энди кўпчилик қа-

биладошларини ташвишлантирганди. Уни ахтариб ҳар ёқ-қа кишилар жўнатилади. Изловчилар унинг изини аниқлашгач, Лайли қабиласига қараб юрадилар. Ахтара-ахтара уни қумга кўмилган ҳолда топишади. Қайс уйига кўтариб келтирилади. Яна муштипар она фиғон қилиб йиғлайди, ота ўксиб бел букади. Бошқалар-чи? Улар ҳуши ўнгланган Қайсга насиҳат қилиб, таъна ва маломат сўзларини ёғдиришади. Бу сўзлар унинг кўксига найзадай санчилар, паришонлигини янада орттирарди. Ошиқнинг боши маломат тошларига нишон эканлигини Қайс яхши биларди. У ғофиллик, нодонликнинг зуғумига нисбатан беҳад бардошли эди. У норасолар билан баҳсга киришишни худпарастлик белгиси деб фаҳмларди. Кимдир Қайснинг «Оёғига кишан солиш керак», дейди. Лекин бу гап унинг хотирига бориб етмайди. Чунки у мутлақ ҳурлик йўлига тушган ва ҳеч қандай қаршилиқ уни бу йўлдан қайтара олмасди. Шунинг учун ярим тунда у яна дилбарининг уйига қараб югуради. Бу воқеа кетма-кет қайтарилаверади. Қабил аҳли чора излашади. Бироқ Қайс сийратидаги ўт кучайгандан кучайиб бораверади. «Дам бирла ўти батар тутошиб», унда жунун шавқи зўрайганди. Шундан эътиборан, уни «Мажнун» деб атайдилар ва унга назари тушган эл «Келди Мажнуну, келди Мажнун», дея қичқиришади. Аммо бу вақтларда Қайс бутунлай ўзини унутган сиру савдо баҳрида сузарди.

Ўз отию қавму хайли оти,
Йўқ ёдида ғайри Лайли оти.
«Лайли, Лайли» дебон чекиб ун,
Эл деб: «Мажнундур, ушбу Мажнун».

Хуллас, «Бу сурат ила ҳар сабоҳу ҳар шом» Мажнун Лайли ҳарамии сори елаверади. Навоий чин ошиқлик шартларини ғазалда шундай талқин этади:

Қимки ошиқ бўлса зору хаста ҳол ўлмоқ керак,
Рашқдин олам элига бадхаёл ўлмоқ керак.

Васл топмоғлиғки нишқ аҳлиға амридур маҳол,
Кечаву кундуз иши фикри маҳол ўлмоқ керак.

Шавқ аро гаҳ мўядин бўлмоқ керак андоқки мўй,
Ҳажр аро гаҳ ноладин андоқки нол ўлмоқ керак.

Васл мумкин йўқ вале ҳижронда ҳар дам юз бало,
Мундоқ офат мубталоси моҳи сол ўлмоқ керак...

Мажнун бундай ҳолат ва ҳиссиётларни бутун туғёнлари билан бошдан ўтказар, бениҳоя «зору хаста ҳол», эли ҳам, олами ҳам унинг Лайли эди. Лайли ёди уни бамисоли най каби ингратар, ҳижрон даштида ҳар дам юз боло юзма-юз келишини у истиқбол муждаси ҳисобларди.

Дашт узра фиғон қилиб ҳамеша,
Кезмак анга бўлмиш эмди пеша.

Ошуфталиги ҳаддидан ошган Мажнуннинг жонида «бало ўти» ёнса кўнгли «савдо ўтидин» мунаввар эди. У бир ўринда «Ким жисмда хасча ҳам эмасмен», дейди. Бу гапда муболоға йўқ. Мажнунда вужудпарастлик майли тамоман сўнган. У Руҳ одами. Унинг бахти ҳам, ўзгалар назаридаги бахтсизлиги ҳам мана шунда:

Жисмимга қадарки руҳ берди,
Бермаса эди не бўлғай эрди?—

дейди жафокаш Мажнун. Агар унга шу қадар руҳ ато этилмаганида, у ишқ мулкининг султони бўла олмасди.

Ҳижрон офати зўрайганда Мажнун ўзини ожиз сезади. Баъзан ўлим ҳақидаги хаёлларга берилади:

Маълум этибон чу ўлганимни,
Ит олига солибон танимни.
Жонимни халос этиб анодин,
Қутқарсалар эрди минг балодин.
Жисмимни талашса эрди итлар.
Қонимни ялашса эрди итлар...

Мажнун шу қадар шафқатлики, жонсиз жисмига ит ҳам тиш уришини истамайди. Нега у юқоридаги фикридан қайтаёттир? Негаки, ит ўша заҳотиёқ қутуради. «Телба бўлиб» жаҳонга ўт солади ва «юз хастаи нотавон» балога йўлиқади. Шунинг учун у бундай қарорга келади: унинг вужудини аввал ўтга ташлаб куйдириш керак. Ушанда ҳам вужуд «ул ўт аро» «изтироб бирла» ёнмоғи лозим. Утдан нишона бўлиб қолган кул шундан сўнг кўк узра соврилгани мақсадга мувофиқдир. Нечоғлик изтиробга ташна, қалб ёнғинига ўч бу Мажнун?! Унинг беқарор кўнгли «ўтга маскан». Бу масканда узлуксиз олов ёнади.

Оваҳки бу ўтдин ўлди тобим,
Иўқ, йўқки ичинда изтиробим.

Кулбамдаву масканимла бу ўт,
Жонимда бу ўт, танимла бу ўт...

Тасаввур қилинг, кулбаву маскани, жони тани ўт ичида қолган бир бечора ошиқнинг оёғи кишанланган бўлса? Бу бедодлик, бағритошлик эмасми? «Одатда бировни ўт ичига ташланганда оёғидан кишанни оладилар. Менинг толеимда ҳам ўт, ҳам кишан, гуноҳим шундай катта эканми?»— деб ўкинади Мажнун. У заиф ва хасдек жисми билан замон занжири ва муҳитнинг темир кишанларини жулда осон парчалаб ташлайди.

«Лайли ва Мажнун»нинг бобларидан бирида Ҳақдан шафқат ва шифо тилаб Мажнунни Каъбага олиб борилиш воқеаси тасвирланган. Каъбанинг «арши аъзам»дек улуғвор салобати Мажнун дилида маҳобатли туйғулар уйғотади. Сўнг нима бўлади? «Кўнгли аро шавқ оташи» ёнади-ю, беихтиёр у йиғлай бошлайди: «Ёғдурди кўзи ёшин ёғиндек». Тун олам узра қора пардасин тортганда Мажнун ҳар ҳукмда қодир, ҳакими донога нидо қилиб, мотамвор фарёд кўтаради:

Эй ишқ ўтни айлаган жаҳонсўз,
Андин мени нотавон:» жонсўз,
Эй урғон ул ўтни харманимга,
Хирман неки, жон била танимга...

Бу ўтдан наинки жон, «мағзи устухон» ҳам куйиб битаядир. Ахир, ҳакиму донога «Мени беомон бу ўт азобидан халос қил»,— дейиш мумкин-ку! Мажнуни оташсевар буни хаёлга ҳам келтирмайди. Балки, «Дерманки менга бу ўтни ҳардам, Афзун қилу қилма зарра кам!»— деб тавалло этади у. «Ишқ ўтидан эт юзумни рангин!» Бу ҳам Мажнуннинг олий орзуси. Ишқ ўтидан бошқа ўтга у сиғинмайди. Шу ўт ҳароратидан йироқ ҳар қандай ўт унга аҳамиятсиз:

Ҳар ўтки йўқ анда ишқ сўзи,
Мен хастага қилма они рўзи!

Ишқ ўтидан асар сезилса, у дўзахга ҳам киришга рози. Маълумки, Мажнуннинг ошиқлигидан хабар топгач, Лайлининг отаси ғазабланади. Аммо унгача у Мажнун таърифидан анча-мунча баланд фикрларни тинглайди. Шулардан бири Мажнуннинг шоирлик истейдодига берилган баҳодир. «Табъи хушу назми ҳам равондур», дейилади бу

ҳақда. Мажнуннинг назмида авваллари «бори бир исм»— Лайлининг мадҳи зикр этилган бўлса, кейинги шеърларида ҳам шу ном янада кўпроқ такрорланади.

Йўқ ҳеч сўз айтмоққа майли,
Айтур сўзи бу қадарки: «Лайли».
Ҳам Лайли ўлуб тилида зикри,
Ҳам Лайли ўлуб ичида фикри.

У «Лайли ғамидан қилиб тафаккур» юзлаб байту ғазал тизар, уларнинг барчасида ёрнинг зоти ва сифоти улуғланарди. Гап шундаки, ўша пардадор мисраларнинг маъни таркиби оловли эди. Шавқ ва сирга бой у шеърлар элнинг ҳам димоғидан дуд чиқарарди:

Абётиға маъни оташолуд,
Назми чиқориб димоғидин дуд...
Ул назм илақим тузуб навое,
Солиб улус ичра ҳой-ҳое.
Пажмурдаға жон мулосиқ айлаб,
Афсурдани зору ошиқ айлаб.
То ҳуш димоғим солиб тоб,
Абёт деб ўйлақим дури ноб.

Инсон дами нафасидан тандир қизишига ақлингиз бо-вар қиладими? Мажнун Лайли қабиласи кўчиб кетган манзилга ёвуқлашиши билан кўнглига олов туташади.

Ҳам дилбар исин топиб димоғи,
Бўлди яна тоза ишқ доғи.

У «жонон уйи ўрнини» топиб саждага бош қўяди. «Туфроғини кўз аро ёшуриб» киприклари билан ерни супиради. Шундан кейин «бир лаҳза танур ичига» кириб «ўтлуғ дами» билан уни қизитади. Бу ҳодиса эҳтимол бизга ғайритабiiй туюлар. Лекин Мажнун учун у табиийдир. Мажнун қўтир бир ит билан ҳасратлашаётганда ўтган, қайтган йўловчилар унинг қилиқлари ва айтаётган сўзларидан ажабланишади. Ҳатто айримлар унинг аҳволига ачиниб зор-зор йиғлайдилар. Қарангки, Мажнуннинг ишқий камолотини тўғри характерлай оладиган бир сўхта зот ҳам топилади. У ишқ ўти ичра самандар бўлган Мажнунга қарата дейди:

Қ-эй, ишқ ўти ичра ахгар ўлғон,
Не ахгарким, самандар ўлғон.

Бу ўт била лайкарингга таркиб,
Бу ўт била хилқатингга тартиб.
Зотинг бўлуб ўт била сиришта,
Тонг йўқ десалар сени фаришта.

Бизнингча, «ғавгойи жунунға мубтало» Мажнунга берилган ҳаққоний таъриф ана шу сўзлар эди. «Лайли ва Мажнун»даги «машҳур образларга» хос «пассивликни» таъкидлаб профессор Ғ. Қаримов ёзади: «Мажнун бутун дoston давомида жафо чеккан, адолатсизликка учраган, зулм кўрган одам сифатида фарёд қилади. Жамиятдан ва унинг қонун ва адолатларидан норози бўлиб, ваҳший ҳайвонлар билан улфатлашади, уни ҳақорат қилганлар билан алоқасини узиб замонга, муҳитга лаънатлар ўқийди. Лекин ўз мақсадларига эришиш йўлида бақувват, жанговар тадбир, ҳаракат ва кураш олиб бормайди».

Мажнуннинг «ўз мақсадларига эришиш йўли» жанговар курашчанлик эмас, камолот йўли. Унинг душмани — золим нафс. Навоий айтмоқчи, тўқайдаги шерни енгишдан кўра нафс итини мағлуб қилишни у зўрлик деб билади. Шу курашда Мажнун бағоят собит ва изчилдир. Мажнун на жамият, на замон ва на муҳит қаршисида таслим бўлганмас. Чунки у ўзлиги олдида таслим эмас эди. Мажнун Лайлига ёзган мактубида, «Йўқлуқ менга гар булуб-турур йўл, Сен бор бўлу бу йўққа ёр ўл», — дейди. Бу — фанолик йўли. Фанолик эса ишқи ҳақиқийнинг сўнгги босқичи. Бу босқичга кўтарилган ошиқ руҳ қушини ўзлик қафасидан бутунлай халос қилиб, боқий ҳурликка эришади. Мажнуннинг «ваҳший ҳайвонлар билан улфатлашиши» — бутун борлиқ олам билан бирлашиш рамзидир. Шунинг учун у «Тоғ чўққилари менинг отим, самум хулласи менга тўндир», дейди. Шунинг учун унинг ҳажр тифидан чок кўксидан ҳашаротлар қўрқмасдан ичига киради. Бағрида чибинлар кириб ғавго қилишади. Кўзи уйнда чумоли ватан қуради ва ҳоказо.

Мажнуннинг Лайлига шайдолиги алал-оқибатда уни Анал—ҳақлик мавқенга етказгандир. Акс тарзда у телбалик ва савдо пайғамбари бўла олмасди. Мажнун олий мақсад йўлида ҳамиша тадбирли.

Анчадан буён дашту биёбонларда саргашта юрган Мажнунни топмоқ учун бенаво отаси йўлга чиқади. У ўғлига «фигону зор» қилиб («Шоядки ичига кор қилғай», деб ўйлаб), «насихат доруси» билан таъсир кўрсатишга умид боғлайди. Излай-излай у боласини бир вайронада топади. Гоҳ чумоли тутиб, гоҳ туфроғ сочиб, гоҳ бойқушининг сай-

рашига ҳамдард бўлаётган Мажнуннинг ҳолатини кўргач отаси лол қотади:

Дедики: Недин мисол экин бу,
Субҳоналлоҳ, не ҳол экин бу?..

Мажнун отасининг йиғлаб-ёлвориб айтган насиҳат ва истақ сўзларини эшитилади-ю, ўзининг аҳволини мана бундай қиёсда шарҳ этади:

Минг барқ тушурса ишқи бебок,
Нетгай анинг ўтрусида хошок.
Не буйруғинг ўлса сўз демасмен,
Мажнун мену лек Қайс эмасмен...

Достоннинг ишқ таърифига бағишланган қисмида Навоий ишқни «хуршиди жаҳонкушой», «миръоти жаҳонна-мой»га нисбат беради ва ким ишққа назарни равшан қилса, «Кўрди еру кўкдагин муайян. Чун боққали ихтиёр топди, Ҳарсорики боқти ёр топди», дейди. Ишқ аро фиरोқ ила дард ўтидан жисму жони тўлганган Мажнунга фақат мажозий ишқда мусалламлик эмас, ҳақиқий ишқдан баҳрамандлик ҳам насиб этган эди:

Мажнунга бири бўлиб мусаллам,
Баҳра топди иккинчидан ҳам.
Эрмас эди ўзидин бу ишлар,
Бал ишқдан эрди ул кашишлар.

Мажнун кўнглидаги ишқ шавқини дамодам афзун қилган кенглик нима? Жунун. Мажнуннинг жунун йўли — маърифат ва ибрат йўли. Шунинг учун Навоий Мажнунга издошликдан фахр туяди ва жунун йўлини — Ватанга раҳномолик камолоти сифатида таърифлайди:

То тутти жунун йўлин Навоий,
Қим бўлди Ватанга раҳнамоий.

ТАСАВВУФ ВА БОБУР ШЕЪРИЯТИ

Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг тасаввуф таълимотига муносабати илмда махсус текширилмаган. Бобурни тасаввуф жиддий қизиқтирганми, йўқми? Бобур диққатини тасаввуфга жалб этган сабаблар борми? Бор бўлса, улар нималар? Бобур тасаввуфдаги қайси йўналишларга эътиқод боғлаган? Шоир шеъриятида тасаввуфга доир қандай ғоя ва образлар акс эттирилган? Ва уларни маълум бир ғоявий-бадий манзарага эга дейиш мумкинми?

Бу ва бунга ўхшаш яна қатор саволларга аниқ жавоблар қайтарилиши зарур, албатта. У ёки бу шоирнинг шеърларидаги илоҳий-фалсафий маънони таҳлил қилмоқ учун, биринчи галда, ўша шоирнинг тасаввуфга ички яқинлигини аниқлаш керак. Ундан сўнг Ф. Роузентал тавсия берганидек, шоирнинг таржимаи ҳоли, дунёқараши, ижодий муҳити, қандай адабий анъаналарга издошлиги каби қатор жиҳатларни ҳисобга олиб шеърини матни таҳлил қилиш лозим бўлади. «Бобурнома»нинг номаълум котиби Бобурнинг форсийда битилган шундай рубойисини келтиради:

Дарвешонро агар на аз хешонем,
Лек аз дилу жон муътақиди эшонем,
Дуруст магу шоҳи аз дарвеши,
Шоҳем, вале бандаи дарвешонем.

Мазмуни: Дарвешлар, агарчи бизларга қариндош бўлмасалар-да, лекин биз уларга жону дил ила эътиқод қўйганмиз. Шоҳликни дарвешликдан йироқ дема, биз шоҳ бўлсак ҳам дарвешларнинг бандасимиз.

Баъзи тадқиқотчилар мазкур рубойини «тақводорликни тарғиб қилувчи» ва «бадбинлик майллари» ифодаланган шеър сифатида баҳоламоқчи бўлганлар. Ҳолбуки бу ўринда тақводорлик ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас. Дарвешликни шоҳликдан устун қўйиш наҳотки бадбинлик ҳисобланса? Бу шеърда Бобур тасаввуфдаги дарвешлик маз-

ҳабига эътиқодини ифодалаган. Бунда дарвешликни улуғ-ловчи Саъдий ғояларига тарафдорлик бор. Бунда Алишер Навоийнинг «Шоҳ агар дарвешваш эса, шаҳдур, Шоҳу дарвеш ишидан огоҳдур», деган фикрларнинг акс садосини эшитиш мумкин.

Арзимас ғам емакка бу дунё,
Бал отин ҳам демакка бу дунё.
Тамаъ узгил бу эски дунёдин,
Хотирингдин чиқар бу дун ёдин.
Давлат учун ўзунгни зор этма,
Иззат учун ўзунгни хор этма.

«Шоҳ юриб олам очар, дарвеш оламдин қочар», — дейди Алишер Навоий нақшбандийлик фалсафаси илгари сурилган ғазалларидан бирида. Юқоридаги сингари сатрларда ҳам «олам очмоққа» иштиёқманд шоҳга эмас, балки дунёи дундан чекинаётган сийрати дарвешваш Бобур билан юз-ма-юз келгандай бўламиз. Бундай оҳангларнинг туғилишини тожу тахт курашларида Бобурнинг «мағлубият ўкунчларини татиган»лиги ёки ҳаётидаги омадсизлик ва ҳар турли қийинчиликларгагина даҳлдор билмаслик керак, албатта. Бобур шоҳ эмас, «оддий» шахс, яъни шоир бўлганида ҳам «Арзимас ғам емакка бу дунё...», — дегандай фалсафий ҳукмларни шеърда акс эттирарди. Негаки, бу «эски дунёдин» тамаъ узиб, хотирини янгилай олмаган шоир ҳеч қачон шеърият оламига ўзининг маънавий-руҳий янгиликларини олиб кира билмайди. Бобурни тасаввуфга яқинлаштирган бош ички эҳтиёж ҳам шудир.

«Бобурнома»даги қатор маълумотлар Бобурнинг Шариат, Тариқат, Маърифат шартларинигина эмас, яхлит ҳолда, тасаввуф моҳиятини ҳам теран тушунганлигига тўла ишонч пайдо қилади. Бобур ёзади: «...Камолиддин Хусайн Гозургоҳий эди, агарчи сўфий эмас эди, мутасаввуф эди. Алишербек қошида мундоқ мутасаввуфлар йиғилиб, важд ва самоъ қилурлар экандур. Аксаридан муниг усули яхшироқ экандур. Голибо сабаби риюти усули бўлубтур. Узга дегудек ҳайсияти йўқ эди. Бир таснифи бор: «Мажолисул-ушшоқ» отлиқ. Султон Хусайн Мирзонинг отиға боғлаб битибтур, бисёр суст ва аксар ёлғон ва бемаза беадабона ҳарфлар битибтур. Андоққим, баъзидин таваҳҳуми куфрдур. Ничук ким хили анбиёни ва авлиёни мажозий ошиқликқа мансуб қилиб ҳар қайсиға маъшуқ ва маҳбубе пайдо қилибтур...»

Демак, Бобур чин сўфийни — мутасаввуф ва ҳар қан-

дай мутасаввуфни сўфий қаторига қўшмаган. Важд ва само қилиш билан ҳам сўфийликка эришиш мумкин эмас экан. Бундан ташқари, «мажозий ошиқликқа мансуб» кишиларнинг «ҳар қайсиға маъшуқ ва маҳбуб» яратиш «гўлона амр» бўлмайди. Лекин авлиё ва анбиёнинг ишқи — ҳақиқий ишқ. Шунинг учун уларнинг маҳбуби ҳам — ҳусни мутлақдир. Бобурнинг сўфий бўлмаганлиги ўз-ўзидан англашиларли. Аммо унда мутасаввуфлик даъвоси бўлганми? Йўқ, у тариқатга кириш орзуи билан яшаган ва тавба мақомида баъзи натижаларга етишган. Бобурнинг дарвешлиги — сийрат дарвешлиги.

«Душанба кун жумодил-аввал ойининг йигирма учиди сайр қила отландим,— деб ёзади Бобур.— Сайр асносида хотиримға еттиким, ҳамиша тавба дағдағаси хотиримда бор эди, бу номашруъ амр иртиқобидин алддавом кўнглумда губор эди дедимким, эй нафс:

Чанд боши зимаоси мазакаш,
Тавба ҳам бемаза нест бичаш.*
Неча исён била олудалиғинг,
Неча хирмон аро осудалиғинг,
Неча нафсингға бўлурсен тобиъ,
Неча умрунгни қилурсен зойиъ...»

Бобур бу тавба асносида, «барча гуноҳидин ўзин» поклаш нияти билан чоғирхўрликни ҳам бас қилади: «Тавба қилдим чоғир ичмақликтин». Май идишларини тўплаб синдиртиради ва «бу синдурулғон олтун-кумуш суроҳий ва олотни мустаҳиқларға ва дарвешларға» улашиб беради. Тўғри, узоқ йиллик бу тавба дағдағаси Роно Сангога қарши уруш арафасида амалга ошириладики, шоир уни ўлим олдидаги тозаланиш мазмунида ҳам талқин қилади:

Нияти ғазв ила ким юрибсен,
Улмакингни ўзунга кўрубсен.
Қимки ўлмак ўзига жазм этар,
Ушбу ҳолатта билурсенки нетар...

Бобурнинг ўшанда бутун мамлакатда майхўрликни таъқиқлаш ҳақида чиқарган фармонида бундай сўзлар битилган: «инсонлик тақозоси, подшоҳлар расм-русми, подшолик лавозими, мансабдорлар одати бўйича шоҳдин тор-

---

* Қачонгача гуноҳ ишлардан завқ оласан; тавба ҳам бемаза эмас, ундан татиб кўр.

тиб сипоҳийгача гўзал ёшлик кунларида шарият манъ қилган баъзи нарсаларга ва айрим ўйин-кулгуларга ружу қилинарди». Шунинг учун Бобурнинг «тўлиқ жиддият билан» «тавба эшикларини» очишини шарият талаби ва манфаатлари чегарасидаги ишдир деб баҳолаш ҳам мумкин. Бундай баҳо бўлиши шарт. Чунки Бобур комил мусулмонлик йўлини тавба-тазарру йўлидан ажратмаган. Лекин у бунда тасаввуф адабиётида кенг ёритилган асосий бир масалага диққатни тортади. Бу — нафс. У нафсга тобе бўлишни — умрни зойие этишга тенг қўяди. Бобур нафсни енгишни инсоннинг ўз хоҳиш-иродасигагина нисбат бермайди: «...инсон табиати ўзининг яратилиши бўйича нафс лаззатларига мойилдир, завқ келтирувчи ёқимли нарсаларни тарк этиш худонинг тавфиқ беришига ва осмоний кўмакка боғлиқ». Унингча, «нафсга қарши уруш» — «зўр уруш». Шоир форсий рубойида ёзади:

Дар ҳавои нафси гумраҳ умр зое кардаем,
Пеши аҳлулло аз афъоли худ шармандаем.
Як назар бо мухлисони хастадил фармо, ки мо,
Хожагиро мондему ҳожагиро бандаем.¹

Мазмуни: Гумраҳ нафс ҳавоси билан умрни зое қилдик. Аҳли дин олдида ўз феълимиздан шармандамиз. Бир бор хастадил мухлисларга амр этки, биз хожаликни ташладигу ҳожатманд бўлдик.

Бобур «нафс илгида забун бўлмоқ»ни — фисқ ва фаҳш телбалиги, ҳавоу ҳавас разиллиги, деб таърифлайди. У «хотиримни сахлар эсанг кел қўпғил», сатри билан бошланадиган маснавийсида «Эй тил», дея тилга мурожаат қилади. Бу тил — қалб тили, маърифат тили. Шунинг учун у шоирнинг шарҳи ҳолини аҳли дил, яъни ҳақиқат аҳлига етказмоғи керак:

Аҳли дил оллида суръат била ет,
Сенга ҳарнеки десам сен арз эт.
Мушкилим олида тақдир этгил,
Ҳолатим шарҳини бир-бир этгил.

Асл мақсад нима? Ҳолатидаги мушкулликлар-чи? Шоир бу маснавийда эътиқод ва умид суянчи тўғрисида сўзлаб, «Равишу тавру сулик» йўлидан баҳс очади.

¹ Самойлович А. Собрание стихотворений императора Бабура. Петроград, 1917, стр. 81.

Дегасен муътақиду маъмулум,
Равишу тавру сулуку йўлим.

Сулук сўзи икки маънога эга эканлиги маълум. Биринчиси — яхши йўлга кириш, равиш тутиш. Иккинчиси — худога яқинлашиш йўли, дарвишлик ҳаёт. Бобур «равишу тавру сулик»да Ҳаққа юз буриш йўлини назарда тутган. Кейинги байтни ўқиймиз:

Бордур андоқки аён айлабмен,
Мен «Мубаййин»да баён айлабмен.

«Бобурнома» котиби ёзади: «...маснавий китоби ҳам борким, оти «Мубаййин»дур. Тил билур доно халқ орасида анингдек латойиф йўқтур. Ва Хожа Аҳрор айтган рисолаким, анинг оти «Волидия»дур, ўшал подшоҳ (яъни Бобур — И. Ҳ.) назм қилибдур».

«Волидия»нинг тасаввуф ва ахлоқ масалаларига бағишланганлиги илмда қайд қилинган. «Мубаййин» эса закот тўғрисида маълумотлар берувчи асар бўлиб, у бобуршунос олимимиз С. Азимжонова томонидан тадқиқ этилган¹. «Мубаййин»да асосан солиқлар ҳақида сўз юритилса-да, унда Бобурнинг шарият, шунингдек, тасаввуф аҳлига сид қарашлари ҳам ифодасини топган, айниқса, тасаввуф адабиётидаги марказий қаҳрамон — ғ а р и б характери ва аҳволига доир шарҳлари муҳимдур:

Бил, ғариб, улдурки ғурбатда
Кун кечиргай азобу шиддатда.
Ватанида нечаки бўлса ғани,
✓ Мустаҳқиқи закот билгил ани.

Гап шундаки, «Мубаййин»да баён этилган «равишу тавру сулук»ига дахлдор фикрларни шоир «дарди дил чораси» учун кифоят деб ҳисоблай олмайди:

Бир анинг бирла иш очилмас эмиш,
Дарди дил чорасин қилмас эмиш.
Нетайин, не қилайин дардим учун,
Чора кимдин тилайин дардим учун?

Ана шунда у пир мададига эҳтиёж сезади. Пир раҳнамо-

¹ Қаранг: Азимжанова С. А. Государство Бабура в Кабуле и в Индии. М., 1977.

лигида сулук этса, чорасиз дардига чора тэпиладигандай туюлади:

Чорасиз дардимга магар пир этгай,
Чорасиз ишим тадбир этгай.

Аmmo пир этагин тутиб, Ҳақ йўлларига чиқмоқ ва илгариламоқ учун ҳам қобилият керак. Фақру фанолик истеъдоди зарур. Лекин Бобур қобилият ва истеъдодига қандайдир ишончсизлик билдиради.

Найлайин муршиду нетай иршод,
Қобилият қанию истеъдод?

Бироқ шоир бошқа бир ишда истеъдодли бўлишга даъват қилади ўзини. Бу — «ғайб илҳомчиси»дан руҳланиш ва илоҳий файзларга восил бўлмоққа қобилликдир:

Мустанд бўлу қил ўзни қобил,
Файзлар то санга бўлгай восил.

Улуғ файзу фараҳларга восил ўлмоқнинг шартлари нима? Биринчи навбатда, «тенгри маърифатин дарк» қилишдир. Сўнг эътиқодни рост тутиш. Аслинг нима, охириг нима бўлади — буларни билиш:

Рост қилгайсен эътиқодингни,
Билгасен мабдау маодингни.

Худди шу маъноларда шоир ўзининг саъю ҳаракатлари, талабу тажрибаларида беҳад ноқислик кўради. Ҳатто тангри олдидаги гуноҳларини «билмакка билик» етмаганлигини тан олиб, гафлат ила кечган умр «саҳифа»ларини варақлаб, ўзига қарата дейди:

Шаҳвату нафс гирифторисен,
Дад била дев номудорисен.
Шаҳвату нафс қавий душмандур,
Минг сенингдекни забун қилғондур.

Энди шоир шоҳ Бобурнинг ғаразларини аёвсиз фош қилишга ўтади:

Тунд рахшингни миниб елдурубон,
Элга ўзни танитиб, билдурубон.

Ҳукмунг ўлмоқ бори элга жорий,
Сўзунг ўлмоқ — бори ерда кори.
Тобсинг мулки Хуросон бўлмоқ,
Ҳинду Чин олмоғинг осон бўлмоқ.
Қуллуқу хизматинг этмак йилу ой,
Насли Жўжию уруғи Чифатой.
Борча ишга бўлубон дастрасинг,
Келиб илгинга неким бор ҳавасинг.

Нафсининг «тунд» отига минган киши борки, имкон етгунча «элга ўзни танитиб» обрў қозонишни истайди. Ҳукмдор эса элу юрт ўртасида гапи-гап, сўзи-сўзга айланиб қолишини, йилу ой одамлар унинг хизматида қуллуқ этишини хоҳлайди. Ахир, ишқ ва эзгулик, ҳақпарастлик ва хоксорликдан бўлак, «Бори фонию, бори ҳеч» нарса-ку! Нега, шунга била туриб, одам ўзини ғафлатга уради? Нечун «Нафс ёғисини мағлуб» этмоқ бу қадар қийин? Нега ўзини ўзгалардан баланд кўриш хоҳиши инсон қонида бу қадар занглаб ётади? У қилғиликни қилиб, кейин нечун ғам-ғусса, ноумидлик ва афтодалик ботқоғига ботиб яшайди? Нега? Чунки у тангри иродасидан ўзининг ожиз иродасини ортиқ қадрлайди. Бобур маснавийда ана шу нодонлик ва басирликни қоралаб, шеърхонни ҳам ҳақ мадади ила нафси шумдан ғолиб чиқишга даъват қилади:

Тенгри тавфиқи магар ёр ўлгай,
То киши ҳаққа талабгор ўлгай.
Тенгри тавфиқи дею тек турайн,
Не қилай, чорани кимдин сўрайин?
Тут қулоқким, будурур таҳқиқи,
Тенгрининг бўлмағуча тавфиқи,
Мумкин эрмас бўла олмоқ ҳеч иш,
Нега керак санга мунча печиш!
Қирдигоро, манга тавфиқе бер,
Юрмакка раҳи таҳқиқе бер...
Гўшу ҳушимни сўзунг сори қил,
Жону кўнглумни ўзунг сори қил.
Ғамларинг бирла овут кўнглумни
Маърифат бирла ёрут кўнглумни...

«Гўшу ҳушимни сўзунг сори қил, Жону кўнглумни ўзунг сори қил» — бу илтижолар ҳусни мутлаққа қаратилган. Шоирнинг «Эй, сабо, елмакни қуйғил, ҳазм қил» мисрали шеърӣ мактубидаги мажозӣ тасвирларнинг замирида

ҳам илоҳий моҳият яширингандир. Буни қандай илғаш мумкин?

Айтгил ул ҳусн мулки хониға,
Демайин хон, балки жонлар жонига.
Қўрмайин юзунгни бемор ўлмишам,
Ғойибона ошиқи зор бўлмишам.

Охирги сатр — ғайб сирридан огоҳликка ишорат. Шунингдек, «Жонлар жони» иборасига алоҳида аҳамият бериш керак. Бундан ташқари, ошиқ:

Яхши пайғомингни еткурди расул,
Лутфу икромингни еткурди расул,

деб Ёрга етказ дея сабога буюради. Ёрнинг «яхши пайғомини» ва «лутфу икромини» еткарган расул ким? Оллоҳнинг расули, яъни Муҳаммад пайғамбардир. Расулни оддий элчи маъносида англаш жўнлик бўлурди. Маълумки, тасаввуфда ўзни билмаклик учун ўзликдан кечмоқ керак. Қуйидаги байтларда фаноликдаги янги ўзлик яъни ўлганда ҳам тирилмаклик назарда тутилган:

Гар сенинг васлинг умиди бўлмаса,
Васлингга етмак навиди бўлмаса.
Ўзга бўлмас, ўзни билмаклик манга,
Балки мушкулдур тирилмаклик манга.

«Бобурни мистик мақсадлар, мавҳумий дунёга интилишлар қизиқтирмаган. У ҳамма вақт реал борлиқ ҳақида ўйлаган»,— деган қатъий фикрлар илгари сурилган¹. Мистик мақсадлар билан қизиқмаган ижодкорнинг яхши шоир бўлмоғи қийин. Ҳамма улуғ шоирларда мистик кечинмалар бўлади. Бу — аввало, шеърятнинг табиати ва талабидан келиб чиқади. Иккинчидан, «ҳамма вақт реал борлиқ ҳақида ўйлаган» шоир ўзини ўзи Сир ва Сеҳр оламидан маҳрум қилади. Бундай шоирнинг хаёли самовий кенгликлардан ажралади. Чин шоирнинг Руҳи «мавҳумий, дунё»дан реаллик ахтариш билан ибратлидир. Учинчидан, реал борлиқ, ҳанузгача, бирор-бир буюк санъаткорни олами ғайбга «саёҳат»дан тўхтата олмаган.

¹ Зоҳидов В. Бобурнинг фаолияти ва адабий-илмий мероси ҳақида. «Бобурнома», Тошкент, 1960, 21-бет.

Улки йиллар, ойлар ўтқаргай гаму мотам билла,
Шоду хуррам бўлмагай наврўз ила, байрам ила,—

дейди Бобур ғазалларидан бирида. Ой ва йилларини «гаму мотам» ила ўтқарган одамнинг кўнгил тарихини тасаввур этиб кўринг! У олам аҳлидангинамас, мавжуд оламдан ҳам ўзни четга олади. Яъни дунёни тарк этади. Мана шунинг ўзи мистик ҳаётнинг юксалишидирки, акс тарзда Бобур:

Дема, эй ҳамдам, днёру ёр сўзинким, менинг
Улфатим йўқ олам аҳли бирла, бал олам бирла,

деб ёзмасди.

Бобур мемуарида 1502—1503 йил воқеаларини ҳикоя қилиб, бундай дейди: «...Бу муддатким, Тошкентда эдим, хили қаллошлик ва хорлиқ тортилди: вилоят йўқ, вилоят умидворлиғи йўқ, навкар аксар тарқади...» Муваффақиятсизлик ва хорлиқлар уни олис юртларга бош олиб кетмоқка ундайди. У оёғ етгунча кетиш, ўзни улус назарида хор этмасдан, ҳатто «азиз элга» ҳам кўринмасликка вақт етган ва бу тангрининг амри эмасмикан деб мулоҳаза қилади.

Келди ул вақтки бошимни олиб кетгайман,
Олам ичра аёғим етгунча кетгайман.

Истарам ўзни азиз элга кўрунмасликтин,
Неча ўзумни улус кўзида хор этгаймен?

Халқ юз жавр ила ишлар буюрур кош элнинг
Не юзин кўргамену не сўзин эшитгаймен...

Дема Бобурга нетарсен бош олиб кетмакликни,
Тенгрининг хости мундоқ эса мен нетгаймен?

Биз юқорида шоирнинг ўлимга тайёргарлик маъносидаги сатрларини келтирган эдик. Бундай ҳолатни Бобур аввал ҳам кечинган. Авваллари ҳам ўлимнинг яқинлигини ўйлаган: «Оламда жон ваҳмидин ёмонроқ нима бўлмас эмиш... Узумда бетоқатлиге фаҳм қилдим. Қўптум, боғ гўшасиға бордим. Узим билла андиша қилдим. Дедимким, киши агар юз, агар минг яшаса охир ўлмак керак.

Агар сад сол мони вар як рўз
Бибояд рафт азин коҳи дилафрўз.

(Мазмуни: Агар юз йил ва агар биргина кун яшасанг ҳам, кўнгул очувчи бу қасрдан кетиш керак бўлур.

Ўзумни ўлумга қарор бердим. Ушал боғда бир сув оқиб келадур эди, вузу қилдим, икки ракат намоз ўқудум, бошимни муножотқа қўюб, тилак тилайдур эдимким, кўзум уйқуга борибтур. Кўрадурменким, Хожа Яъқуб Хожа Яҳёнинг ўғли ҳазрати Убайдуллонинг набиралари рўбарўйимга аблақ от миниб кўп жамоати аблақ сувор билан келдилар. Дедиларким, ғам емангиз. Хожа Аҳрор мени сизга йибордилар. Дедиларким, биз аларга истионат (кўмак) тегуруб, подшоҳлик маснадиға ўлтурғузуббиз. Ҳар ерда мушкул иш тушса, бизни назариға келтуруб ёд этсун, биз анда ҳозир бўлурбиз. Ҳоло ушбу соат фатҳ ва нусрат сизнинг соридур. Бош кўтаринг, уйғонинг, Ушал ҳолда хуш-ҳол бўлуб уйғондим...»

Бу каби далиллар шоир Бобурнинг руҳий таржимаи ҳолини ўрганиш учун ҳам ғоятда аҳамиятли. Бобурнинг «боғ гўшасиға» бориб ўзи била «андиша» қилиши, ҳозирги илмий тилда айтганда, психоанализдир, у психик аҳволини ҳеч шубҳасизки, тафтишдан ўтказган. Бу «таҳлил» жараёни осон кечмаган, албатта. Маҳзунлик бўлган. Таҳликали туйғулар бош кўтарган. Нималардир журъатга эрк бермаган в.ҳ. Ахир, «жон ваҳмидин ёмонроқ нима бўлмас», деган киши, дафъатан «Ўзимни ўлумга қарор бердим»,— дея олмайди-ку!

Бошни «муножотқа қўюб» тилак тилаш ҳолатини биз тахминан тасаввур қиламиз. Лекин шоир Руҳнинг худода, худонинг шоир кўнглига нақадар яқинлашганлигини аниқ билмаймиз. Шунингдек, Бобур Хожа Яҳёнинг ўғли тушимга кириб Хожа Аҳрорнинг сўзларини менга етказадидеб уйқуга кўз юммаган.

Бобур рубойларидан бирида яратганга илтижо қилиб:

Руҳумни яратиб эдинг латофат бирла,
Қилдинг анга танни ҳамроҳ офат бирла.
Руҳумни чу тан эвига келтурдунг пок,
Мундин бори элитма касофат бирла,—

деган эди. У Руҳнинг латофатига инонарни. У Руҳнинг улуғ ғамхўри эди. У Руҳнинг «тан эви»да офатсиз, касофатга йўлиқмасдан ҳур ҳаракатда бўлишини хоҳларди. Мана шунинг учун ўлим унга осудалик уйқусига ўхшаб қолганди. Ҳамма-ҳаммаси бу илоҳий осудалик қаршисида арзимас ва беҳудалигини у теран идрок этганди:

Ўлим уйқусига бориб жаҳондин бўлдум осуда,
Мени истасангиз, эй дўстлар, кўргайсиз уйқуда.
Неким тақдир бўлса ул бўлур, таҳқиқ билгайсиз,
Эрур жангу жадал, ранжу риезат барча беҳуда.
Ўзунгни шод туткил, ғам ема дунё учун зинҳор,
Ки бир дам ғам емакка арзимас дунёни фарсуда...

Фаридиддин Атторнинг «Тазкиратул авлиё»сида шундай нақл бор: Малик Динор Ҳасан Басрийдан «Бу дунёнинг азоб-уқубати недур?»— деб сўрабди. У «Қалб ҳалокати»,— деб жавоб берибди. «Қалб ўлими недур?» «Бу дунёга муҳаббат»,— деган экан Ҳасан Басрий. Ана шу фалсафа, тасаввуфий эътиқод Бобур шеъриятининг таркибига сингиб кетгандир. У шунинг учун дунёни «бир дам»лик ғамга ҳам арзитмаган ва «вафоси йўқ золим» даҳрдан кўп шикоятлар ёзганди.

Бобур ўзича дунёдан этак силкиб, узлатга юз бурган фурсатларини, «давлату тахту иззу жоҳ»га эришган вақтларга мутлақо қарама-қарши қўяди:

Кунжу узлатта рў қилиб эрдим,
Ғаму меҳнатта хў қилиб эрдим.
Эй хуш улким, жамии ҳамдамдин,
Дема ҳамдамки, жумла оламдин.
Фориг эрдим, қаноатим бор эди,
Қонез эрдим, фароғатим бор эди.
Гўшае ихтиёр қилгон эдим,
Ғафлат уйқусидан ойилгон эдим.

Булар Бобур шеърларидаги орифона оҳанглар. Биз шоир шеъриятининг тасаввуфга алоқадор айрим жиҳатларини талқин этдик. Уйлаймизки, бу масала бобуршуносликда яна тадқиқ этилади ва шу тариқа буюк шоир ижодиётининг қалбига янада чуқурроқ кириб боришга имконлар очилади.

ҲАҚИҚАТ ЙУЛ ТУТАЙ ДЕСАНГ...

Фақр излаган эл давлати шоҳонани кўрди,
Тарк этиб оламники жононани кўрди...

Бобораҳим Машраб

Бобораҳим Машраб ғазалларидан бирида «Тинмайин юрдум бу ғам даштида ҳайронлиқ билан»,— деган эди. Машраб чиндан ҳам «ғам даштида»ги бир ошиқ дарвешдир. «Ҳайронлиқ» — унинг кўнглидаги доимий ҳолат. У ҳайронликдан ҳайратгача бўлган ботиний йўлни кечиб ўтган:

Мақоми ҳайрат ичра гоҳи худман, гоҳи бехудман,
Жунун бозорида мастманки истиғноға сигмамдур.

Машраб соҳибжунун шоир. Машрабдаги Жунун — илоҳий ишқ ҳосиласи. У ишқнинг энг шиддатли туғёнларида «жунун водийси»га қочади. Уни ҳамма жойда ва ҳамма томондан «ғам лашкари» таъқиб қилади. «Ғам лашкари ичра» «ҳайрону хароб» шоир гоҳ «жисму жони»нинг афғорлигидан сўзласа: «Лашкари ғам бу синуқ кўнглумни афғор айлади»; «Жисму жонимни фиғор этти ғамингни лашкари», гоҳ ўзлигини «ғам тарозусиға» тортади: «Ғам тарозусиға тушган бори вазминмен бугун». Машрабнинг дарди — ғам, дардига дармони ҳам ғам:

Ғамдин ўзга бўлмади дардимга дармон оқибат,

деганди у. Машрабнинг шахси ғам қуюни ичидаги бир дарахтга ўхшайди. Шоир қалбидаги беқарорлик, саргашталик, оворалик ва ҳайронлик мана шундан. Машраб шахсиятини тинглаган киши унинг ички ҳаётида ҳеч қачон сокинлик, хушнудлик бўлмаганлигига дарҳол ишонч пайдо қилади. Мана, шоир шеърларидаги айрим жумла ва иборалар. Буларнинг барчасида шоир «мен»ининг ҳақиқатлари сўзланган: «Ишқ саргардониман». «Дард ила хароб ўлдум». «Тинмай куюб ёндим». «Манга мотам тутиб йиғлар дару девор». «Тилим лолу кўзум гирён». «Нолишимдан қўрқаман». «Саҳар сўзимға чирмашдим». «Дилим дарёи нурдур». «Гунаҳим ғайрдин эмас, кўзумдин».

«Ултуруб қон йиғласам арзир». «Таҳ-батаҳ қондур юрак»,
«Мандин забунроқ йўқ киши». «Мен қонлар ютай то ўл-
гунча». «Дарду ғам ичра сарғайди юзум». «Айланиб кел-
дим яна ғам уйига». «Меҳрибоним йўқ мани». «Етибмен
қору ёмғур устима ўтиб». «Мусибат селини барбоди бўл-
дум». «Кўнгулда гусса кўп». «Ҳамдарду киши бирла ҳам-
дам йўқ». «Танг бўлубдур аҳволим». «Ғамни лойи ичра
қолмишман».

Бир мартабада турмас эрмиш шоҳ ила дарвеш,
Бас жандани кийдим ўзимн дарбадар эттим.

Дарвешлик Машраб учун шоҳликдан баланд марта-
ба. У «жон тўтисини ишқ ила шаҳбоз этай деб», жандани
кийиб ўзни дарбадарликка йўллаган эди. Машраб чин
маънодаги сўфий шоирдир. У «Шариат шарбатин ичгон»,
«Тариқат ҳалқасин тутқон», «Ҳақиқат шоҳини сургон»,
«Маломат кўйида юргон», «Муҳаббат йўлида куйгон»
«суяр қуллар», яъни ҳақ ошиқлари фикру кечинмалари-
нинг тарғиботчиси. Машраб ҳақиқий ишқ баҳрига чўмган
ва сиру савдо пайғамбарига айланган мистик санъаткор
эди: «Шудам пайғамбари савдо, мани девонаи Машраб».
«Йўлни кўрганлар ҳама дунёни таркин қилдилар», дей-
ди шоир. Қайси дунёни? Машраб ғазалларидан бирини
шундай сатрлар билан бошлайди:

Дунёга келиб лойиға билмай бота қолдим,
Дармон йўқидин заҳри балосин юта қолдим.
Кўрдум мен они душмани руҳи тан экандур,
Ло ўқи билан икки кўзинни ота қолдим.

Дунё аввал-охир ботқоқдан иборат эмас, лекин лой —
ботқоқ рамзи. Дунё ботқоғига ботган киши (гарчи у бил-
май бота қолса ҳам) фақат жисман ифлосланиб ёхуд дар-
монсизланиб қолмайди, балки онг равшанлигини ҳам бой
беради-ю, кўнглини «лой» қоплайди. У эркидан ажралади.

Ҳурлик нима? Бу саволга Машраб шеърятининг мо-
ҳиятида «Инсон!»— деган савол яширингандир. Аммо ҳар
қандай инсон эмас. «Ишқ йўлига киргон албатта кечар
жондин, Кечмаса агар жондин айтгон сўзидур ёлғон»,—
деган, «жунун бозорида Мансурдек афсона» бир Инсон.
Дунёнинг лойиға булғанмоқлик — бу, ҳорислик, гумроҳ-
лик, нафсга қуллик. Бу — ғайбдин келадиган «илҳоми
худони» сезмаслик. Машраб гофилга ёр «дунё»ни тарк
этиш тарафдори. Бу дунё руҳнинг душмани. «Йўлни кўр-

ганлар» кимлар? Кўнгул «ғизоли» «анвори тажалли била суг» ичган, «Шариат ҳам, тариқат ҳам ҳақиқат мандадур мавжуд», дея оладиган «мудом мискин» аҳли ишқдир. Булар ҳусни мутлақнинг «қасри» беҳад йироқлигини ва унга ҳар қанча жадал этилгани билан етиб бориш мушуқлигини билишади («Узоғ эрмиш ўшал зебо санамни қасри, эй Машраб, Агар юз йил жадал қилсанг, бу манзилга етиб бўлмас»), аммо бошқа «йўл» орқали маъшуқи азал васлига восил бўлмоққа ҳам тўла ишонишади. Бундаги тўсиқ — «парда». Шариат, Тариқат, Маърифат, Ҳақиқат босқичларида қаттиқ риёзат чекмагунча, бу парда барҳам топмайди ва «Кўтарсанг пардани ногоҳ жамолингни кўрай дерман, Жамолинг партавин солсанг, ки ҳуснингга тўйяй дерман», «Пардангни олиб мен сари гар биргина боқсанг, Ул дам мени мотамзада дар ханда бўлойин», сингари илтижолар дилбарга бориб етмайди. «Ошиқи мубтало», «ёр юзини кўрай» деса, «васли била бўлай», деса: «Ризо керак қазосиға, сабр керак балосиға», «Фисқу фужур гуноҳлар» «Муҳаббат ўтиға» куйса «Хилват этиб келур ўзи кўнгулни хонақосиға». Ўртадаги «парда»нинг кўтарилгани ана шу бўлади:

Пардани кўтариб ул шўх, ҳар лаҳза тоб айлар,
Ноз билан ул дилбар ошиққа азоб айлар.

Машраб тавба мақомига доир фикр-мулоҳазаларида «Маломат кўйида юргон» соликларнинг ахлоқий-фалсафий қарашларини ёқлаб, гуноҳ ва гуноҳкорлик туйғуларини энг охири чегарасигача идрок этишга чақиради:

Эй бандан пургуноҳ турғил саҳарда, йиғлағил,
Кўз ёшингни ҳурматидин, ҳар кунда минг наво келур.

Шоир ўзини «бош-оёғ» «жўши гуноҳдин» олуца, бандан пургуноҳ ҳисоблайди: «Гуноҳимдин хабар олсам жуҳуд, тарсо менингдек йўқ...» «Аё дўзах, мани куйдур, халойиқ куймасун ҳаргиз, Тамуғдин ишқ ўти пурзўр, анинг заҳрин ютуб ўтум», «Булҳавасни мағзи йўқдур, пўстдур беэътибор». «Маънипарвар одам» кўнгулни гуноҳлардан поклаш учун азобу азиятдан қочмайди. Шу тариқа Ёр «чароғи ҳусни рўйи»дан дилни мунаввар айлайди.

Маъшуқ юзидин берса агар зарра зиёе,
Тоғлар куяру мўе паямбар чидаёлмас.
Бир жилва қилиб чиқса агар олам ороси,
Девона бўлиб мўмину кофар чидаёлмас.

Машраб бир қатор ғазалларида тасаввуф таълимотининг умумий ғоя ва ақидаларини талқин этади:

Маърифат бозорининг девонаси,
Ҳам ҳақиқат ишқининг майхонаси.
Оҳ уруб икки жаҳонни куйдуруб
Ишқ элининг зийнати — сармояси...

Шоирнинг кўпчилик мутасаввуфона ғазалларида эса ҳақиқий ишқнинг баланд нуқтасини белгилайдиган сўфиёна ҳислар, фавқулодда туғёнли кечинмалар тасвирланган. Шундай ғазаллардан бирида ўқиймиз:

Онқадар дарё бўлубман осмонга сиғмадим,
Тоқи аршу курсию лавҳу жинонга сиғмадим.

Машраб форсий ғазалида «Анал-ҳақ гўн эжомам, тажаллипарвари ишқам» — ижомамни Анал-ҳақлик десанг, мен ишқнинг тажаллипарвариман, деб ёзганди. Юқоридаги сатрлар билан бошланадиган ғазалнинг ғоявий таркиби Анал-ҳақлик ва тажаллипарварлик моҳиятидан таркиб топган. Ғазалнинг навбатдаги байтларида бу ҳақиқат тўлиғ равшанлашади:

Кимга соям тушса бир нури яқин бўлди у ҳам,
Дафтари руҳи қудусдурман забонга сиғмадим.

Дўзахи сақар манам, жаннат ила кавсар манам,
Бир ўзумдурмен бу кун ҳафт осмонга сиғмадим.

Бор эдим Нуҳ вақтида ғарқ этмади тўфони ҳам,
Ҳамроҳи Мусо бўлуб Туру Синога сиғмадим.

Эллик йил Исо билан юрдум ўлукни тиргузуб,
Бонси бир нуктадин, Машраб, замонга сиғмадим.

Ғазалда илоҳий «ишқ сиррин баёни» берилган. Бу «ишқ ўтидин» кишига «заррае етса», кифоя, у — гирён, бесабру бетоқат, унинг тили лол, сўнгаллари ниҳон ўртангани ўртанган. У на заминга, на осмонга, на замонга сиғмайди. Чунки у оламу бу оламни ўзида бирлаштирадиган поёнсиз кенгликка эришади. Шеърдаги Нуҳ, Мусо, Исога тегишли талмиҳларданоқ тавҳид ҳолатининг тасвирини мушоҳада қилиш мумкин. Лекин шоир «ҳафт осмонга», «Туру Синога» ва «замонга» сиғмаслик сабабини

«Бойси бир нуктадин», деб таъкидлайдики, бу нукта — Анал-Ҳақлик завқидир. Машраб бунин «Ажаб Мажнун»лик «ажаб девона»лик деб ҳам характерлайди.

* * *

Тарихдан маълумки, тасаввуфдаги қаландария мазҳабига Жамолиддин Соважий асос солган. Қаландария маломатия силсиласи билан узвий боғлиқдир. Бобораҳим Машраб қаландария мазҳабига мансуб шоирлардан. Бу тўғрида О. Шарафиддинов ва С. Ҳусайннинг «Ўзбек адабиёти» мақоласида шундай дейилган: «Машраб ўз замонасида кенг ёйилмағда бўлган қаландарликнинг (сўфизмнинг бир оқими) йирик вакили сифатида танилган ва халқ ичида катта таъсирга эга шоирдир. Қаландарлик вакиллари расмий ислом ва унинг қонунлари билан келиша олмас ва шу қонунларни ҳимоя қилувчи ҳокимларга, расмий ортодоксал руҳонийларга қарши курашар, уларни шиддатли танқидга олар эдилар»¹. Мақола муаллифлари қаландарлик тариқати вакиллари «оғир зулмларни бошидан кечирмоқда бўлган ва жуда қашшоқлашган» оманинг ўртасида «душманлардан ўч олиш ва зулмдан қутулиш учун ёрдам берувчилар» сифатида баҳолаб, Машрабни ана шу кураш қурбони бўлганлигини қайд этганлар. Уларнинг ҳукмига биноан, Машраб ижодиёти «бир-бирига ўта қарама-қарши бўлган қутубларга эга». Бу «қутуб»лардан бири — «расмий ислом, руҳонийларни, ҳокимларни, шариат қонунларини аямай танқид қилиш» бўлса, иккинчиси — «тарки дунёчилик, дарбадар ва қаландарона ҳаёт кечиришга даъват». Машраб бутун ижоди давомида тасаввуфдан узоқлашмаган ва ваҳдату вужуд идеали билан яшаган мистик шоир. Зоҳирий оламдан ботиний дунёга у жуда вақтли чекинган.

Мени зоҳир кўзида кўргон эл ўзин гумон айлар,
Вале, эл ичра ўздни, барчадин бегона Машрабман.

«Эл ичра ўздин» ва «барчадин бегона»лик — Машраб мистик ҳаётининг мазмунини характерлайдиган бундан аниқ ифода топиш қийин. Машрабдаги ёлғизлик — «ўздин» ҳам бегона бир танҳолик. Акс ҳолда у «шаккоклик» билан, «Этагимни елпишидин юз худо пайдо бўлур», дея башорат эта олмасди. Машрабдаги инсоний ёлғизлик, ило-

¹ «Ўзбек адабиёти 15 йил ичида». Тошкент, 1939, 19-бет.

ҳий ёлғизликка эврилгандир. Ундан «Ёлғизлик нима?»— деб сўралганда у албатта «Худо!»— деб жавоб берган бўлурди. Ёки қўйидаги сингарни мисраларни эсга солурди:

Ху десам, Анал-ҳақ, деб олам бориси ҳақдур,
Лайлига бўлуб шайдо Мажнунга ўтай дерман.

Бобораҳим Машрабни, Машраб тахаллуси билан ижод қилган бошқа шоирлардан ажратиб учун ўзбек адабиёт-шунослигида анча ишлар амалга оширилди. Шу маънода шоир шеърларини йиғиб, нашр эттирган олимларнинг меҳнатлари таҳсинга лойиқдир. Лекин асл Машрабнинг қиёфаси — унинг шеърлятида, адабиётшунослик илмида Машрабнинг инсоний ва ижодий ўзлиги тубдан ўзгартирилган ҳамда сохта талқинларга гирифтор этилган.

Машраб шеърлятининг ғоявий, фалсафий, ахлоқий замини — тасаввуф. Шоир ижодиётига доир тадқиқотларда унинг шеърлари онгли равишда ўз заминидан ажратилиб таҳлил қилинган. Натижада илоҳий ишқ моҳиятини очувчи фикру кечинмалар дунёвий муҳаббатга мансуб тасвирлар сифатида тавсия этилган. Машраб ижодиётидаги «антиклерикал мотивлар» ҳақида айтилган мулоҳазалар ҳам бирёқлама, гоҳо жуда чалкашдир. Бунинг сабаблари изоҳланганда, икки жиҳатга алоҳида диққат қилиш керак бўлади. Биринчиси, давлат ва сиёсат миқёсида динга қарши ҳужумнинг авж олдирилганлиги, иккинчиси, тасаввуф таълимотининг юзаки ўрганилганлиги.

И. Султон ва И. Аҳмедовларнинг «Асл Машраб» мақоласида бундай дейилади: «Феодал даврда ва шу жумладан XII асрда биз жамиятда жуда катта бир табақанинг юзага келганлигини кўрамиз. Бу ўз турмушидан норозилар табақасидир. Хонларнинг зулми, бекларнинг талаши, руҳонийларнинг алдамчилиги ва сотқинлиги натижасида неча-неча минг халқ хонавайрон бўлди, оч-яланғоч қолди, гадоё бўлди. Бу омма ғазабланар, лекин бу ҳолдан чиқиш йўлини билмас эди... тасаввуф таълимотида шу иложсиз ҳолда қолган омманинг кайфиятига мос ташаддиган бир қанча унсурлар бор эди».

Қандай «унсурлар» улар? Мана, эшитинг: «Масалан, тасаввуф тарки дунёни ташвиқ этар, ислом динининг бир қанча шартларини рад қилар, дунёдаги азобларни жуда илоҳийлаштирар («қанча кўп риёзат чексанг, яъни бу дунёда қанча азоб тортсанг, худога шунча яқин бўласан»), бу дунёда мол-мулк йиғувчиларга, яъни бойларга таҳқир кўзи билан қарар эди...»

Бу гаплар сталинизм хуруж бошлаган йил — 1937 йилда эълон қилинган. Масаланинг туб моҳияти зулм, ижтимоий тенгсизлик, турмушдан норозилик сингарилар билан белгиланадиган бўлса, ўша йилларда ўз ҳаёти ва қисматидан норози кишилар каммиди? Айни ўша вақтларда эртаги кунни бугунгисидан ҳам ёмон бўлишини сезган одамларнинг ҳолати-чи? Ўз тирикчилигидан, бу дунёнинг азоб-уқубатларидан безор бўлиб, умидсизликка тушганларнинг сонун ҳисобини аниқлаш кимнинг қўлидан келади? Нега ўша хунхорлик йилларда жон ҳовучлаб яшаган минг-минглаб ҳимоясиз бечоралар тасаввуф билан қизиқиб, тарки дунё қилмаганлар? Ахир, ҳали «тасаввуф эшонлари» ва уларга мурид бўлгувчилар бутунлай қирилиб кетмаган эдилар-ку! Ҳар қандай тарихий ҳодисани сталинча синфийлик ва ғоявийлик нуқтаи назаридан баҳолаган адабиётшунослик илми тасаввуфни ҳам «ўта идеалистик, хурофий бир таълимот» деб эълон қилди. Шунингдек, «ҳар қандай бўлмасин, тасаввуф реакция таълимотдир, ислом тасаввуфи ҳам бир диндир... Тасаввуф ислом хурофотини қуюқлаштиради»,— дея ваколат берди. Бундай қарашлар китобдан-китобга кўчиб, ҳар турли бирёқлама мулоҳазалар билан «бойитилди».

«Ўзбек адабиёти тарихи» (III том) китобида Машраб яшаб ижод этган даврларда «диний реакциянинг» кучайганлиги, «зулм ва истибдоднинг» авж олганлиги, «ҳоким ва беклар, кичик-кичик феодаллар» ўртасидаги ўзаро урушлар натижасида меҳнаткаш халқнинг ниҳоятда эзилганлиги таъкидланиб, яна ёзилади: «Бундай шароитда ҳеч тасодифий эмаски, олти-етти асрлар илгари шаклланган сўфий таълимот турли йўналишларда кенг тарқала бошлади... Аммо бу даврда ҳам тасаввуфнинг ана шундай ўта пессимистик зоҳидлик йўналишига нисбатан бирмунча жонли, ҳаётий бўлган бир талқини, йўналиши ҳам бор эдики, Бобораҳим Машраб дунёқарашининг айрим томонлари билан унга ёндошган эди». Шоир дунёқарашининг ушбу «айрим томонлари» ҳам «ўша феодал шароит тақозоси билан изоҳланувчи чекланган томонлар», деб хулосалангандир. Наҳотки, тасаввуф дейилишиданоқ, дарҳол тарки дунёчилик тушунилса? Ҳамма нарса ўз номи билан аталадиган бўлса, тасаввуф умидсизликка бутунлай қарши-ку! Тасаввуфда «ўта пессимистик зоҳидлик йўқолиши» йўқ. Булар, ўйлаб чиқарилган гаплар. Тасаввуф Машраб дунёқарашининг «чекланган томонлари» эмас, балки ички офтобидир. Тасаввуф, биринчи галда, Руҳ тарбияси. Тасаввуф — ахлоқ ва одоб

камолоти учун изчил қайғуриш демак. Тасаввуф — Хаёл ва тасаввур кенглиги. У оламдаги жамки кучсизлик, жамки тобеликларга иштибоҳ билан қарашга ўргатади. Тасаввуфнинг деярли барча мазҳабларида ғамгин ва ғуссакаш инсон «Мени»нинг ботиний фаоллиги акс этади. Тасаввуф таълимотида тарбияланган кишининг ҳаёт завқидан қўл силташи мумкин эмас. У ўткинчи завқларга мутлақо бепарво қараши табиий, албатта. Дин синғари тасаввуфнинг ҳам оламшумул мафқураси Ишқдир. Шу маънода дин ва тасаввуф ўртасида кескин ихтилоф йўқ.

«...Машраб фақат руҳонийларга эмас,— дейилади «Асл Машраб» мақоласида,— балки диннинг ўзига ҳам ёмон кўз билан қараган. Унинг шеърлари ҳам динга қарши нафрат билан тўлгандир». Машраб руҳонийларга ёмон кўз билан қараган. Лекин қандай руҳонийларга? Бу саволга тўғри жавоб қайтарилса, Машраб шеърларида «динга қарши нафрат»дан ном-нишон йўқлиги ўз-ўзидан ойдинлашади.

Мақоладан яна бир кўчирма келтирайлик: «Машрабни Маккага боришга даъват этганларга берган жавоби жуда ажойибдур. У Маккани «Иброҳимнинг эски дўкони» деб ҳақорат қилади (Маккани Иброҳим пайғамбар солдирган экан); жаннатларнигина эмас, балки иккала дунёни ҳам бир пулга қиммат ҳисоблайди.

Ерсиз ва бодасиз Макка бормоқ нимадир,
Қолган ул Иброҳимдан эски дўконни на қилай.
Урайму бошима саккиз беҳишту дўзахин,
Бўлмаса васл манга, икки жаҳонни на қилай».

Бу мисраларни «далил» келтириб, Маккани ҳақорат қилиш ҳақида сўзлаш кулгили. Шоир Маккага боришга асло қарши эмас. «Ерсиз ва бодасиз», яъни ҳусни мутлақ дийдорини талаб қилмай, «бемуҳаббат халойиқ» тимсолида Маккага боришга қарши у. Унинг беҳишту дўзахин, «икки жаҳони» ҳам Ҳақ висолидир. Агар Макка «Аршнинг кунгурасин устига» қадам босмоққа илҳомлантирмаса, у Иброҳимдан қолган «эски дўкон»дан ўзга жой эмас. «Эски дўкон» нега Муҳаммад пайғамбарга нисбат берилмаган? Шундай дейилса «динга қарши нафрат» конкретлашарди-ку!

Норасоларга сухан қилмоқ хатодур, Машрабо,
Билса ҳар ким чорёру босафони дардини.

Муҳаммад пайғамбар халафларига эҳтиромда бўлган шоир ислом динининг асосчисига нечоғлик сидқу ихлос боғлаганлигини англаш наҳотки қийин бўлса? Машрабда бундай сатрлар бор:

Неча мулло илм ўқуб, роҳи шаётинни топиб,
Чун рибову ришвани ерлар хушдорлиқ билан.
Рост сўз айтсанг аларга зарра қилмаслар қабул,
«Куфр айттинг»,— деб урарлар неча озорлиқ билан.

Дин номидан ҳукмлар чиқариб, «роҳи шаётин»дан юр-гувчи, ришвахўр, «бухлу ҳаводорлиқ билан» умр ўтказган дилозор, риёкор мулло ва эшонларга Машраб салбий муносабатда бўлган. У ана шундай калтабин ва ақидапараст дин аҳлининг имонини — имонсизлик, динпарастлигини динсизлик деб билган. Қалби илоҳий зиёдан йироқ диндор — шоирга қолоқлик, чекланганлик тимсоли бўлиб кўринганлиги рост. Аммо Машраб ҳеч пайт ислом динининг асл моҳиятига шак келтирмаган. Шунинг учун ҳам «Бир худодан ўзгаси, барча ғалатдур»,— деб ҳисоблаган. Машраб маслағича, оламнинг мазмуни, хаёлий гўзаллиги ва абадияти биргина сўзда ифодалангани. Бу сўз — Худо. Шу сўз дунёнинг Дили, дунёнинг тили. Жаҳоннинг қайси гўшасига назар ташламанг, ҳусн нуруни сочаётган ва забони ғайбада такаллум этмоқда бўлган худо зоҳирдир: «Олам ҳама кўз бўлди тамошо қилайин деб».

Восили ҳақ бўлай десанг, ишқу муҳаббат ҳосил эт,
Урта ҳавоу кибр уйин шамъи юзин зиёсиға.

Машраб илоҳий «ишқу муҳаббат ҳосил» этмоқ маъносида қаландарлик тариқатини танлаган. Ва қаландар ошиқнинг биринчи вазифаси — бу, ваҳдат майидин қонмоқ деб билган. Унинг қатор байтларида шу моҳият аксини топгандир:

Соқий, қадаҳни қилғил муҳайё,
Ваҳдат майидин ичголи келдим.

Машраб ижодиётини ўрганган олим М. Зокиров шоирнинг «илк ижодий қадамлари» «мистик тасаввуф таъсирида» шаклланганлигини сўзлаб, яна ёзади: «У ўзининг қатор шеърларида илоҳий ишқнинг моҳиятини очишга интилади, гоҳо сўфиёна ишқнинг мажзубона рақсига тушиб, қайнаган ҳисларига эрк беради, ўзини «рамузий

ишқ» йўлига бахш этганлигини очиқ сўзлайди. Аммо шоир ижодига мистик сўфизмнинг таъсири ва конкрет фактларга қараганда, у қадар узоқ давом этмаган бўлса керак. Кейинчалик у мистик сўфийликнинг расмий ақидаларини (масжидга кириб сажда қилиш, рўза тутиш ва шунга ўхшаш расм-русмларни) тан олмаган»¹.

«Конкрет фактлар»— Машрабнинг шеърлари. Уларга қараб хулоса чиқарилса, «шоир ижодига мистик сўфизмнинг таъсири» «у қадар узоқ давом этмаган бўлса керак» деган тахмин, шунчаки тахминга айланиб қолаверади. Бундан ташқари, «масжидга кириб сажда қилиш, рўза тутиш» каби «расм-русмлар» тасаввуфий мистиканинг «расмий ақидалари»дан саналмайди. Машраб «ўзининг қатор шеърларида» эмас, «қатор» шеърлари истисно қилинганда, умумшеъриятида илоҳий ишқ моҳиятини поэтик талқин этади. Бу — унинг асосий мақсади, шеъриятидаги бош йўналиш. Машраб девонида шу йўналишдан бутунлай ажралиб қолган шеър йўқ. Шоир ғазалларидан бирида:

Баҳри раҳматга кириб қилдим вужудимни адам,
Маърифатдан беҳабарсەи гаҳқаримни кавлама,—

деган эди. Байтнинг биринчи мисраси ўзликдан кечиб, фаноликка эришиш тўғрисида. Ундаги умумий фикрнинг шарҳини бошқа ғазалда учратамиз:

Бўлдум фано мен туфроғ ичинда,
Бир дона эрдим минг дона бўлдум.
Ул юз ўтида буд бўлди нобуд,
Жон жонға кирди, жонона бўлдум.

«Жон жонға кирди, жонона бўлдум»— Машраб мистикасининг энг олий ва якуний нуқтаси ана шу. «Жон жонға» қовушгунгача бўлган йўл — машаққатли йўл.

Солдим туну кун нафс итим бирла урушни,
Танҳо қиличи бирла уруб ҳай-ҳалаб ўттум.
Хомуш пичоқини олиб бўйниға қўйдим,
Чўғ найзаси бирла кўзин найзалаб ўттум.

«Нафс ити» бирла бўлган «уруш»да ғолиб келган ошиқ, албатта, хомушлигини, мискинлигини топади. Мискинлик

¹ Зокиров М. Эрк ва маърифат куйчилари. Тошкент, 1984, 63-бет.

руҳи уйғонмагунча, ҳақ толиби ожизу афғорлигини англай олмайди, гуноҳларидан тавба қилмайди, сир пардасининг очилишини тилаб зору таваллолар этмайди. Машрабнинг ўнлаб ғазалларида «хомуш пичоқини» нафс бўйнига қўйган ошиқ ҳолати ва кечинмалари тасвирланган. Машраб «толиби дийдор»ликда Мансур Халлож, Шайх Боязид Бастомий, Фаридиддин Аттор, Имодиддин Насимий сингари «толиби содиқ»ларга издош ва маслакдош. У Мансур Халлождан кейин машҳур сўфий Иброҳим Адҳам тариқини ўзи учун ибрат ва намуна сифатида эътироф этади:

Жаҳонни тарк қилди Машраб Иброҳим Адҳамдек,
Саропо дард кўрдим, муддаони кўрмадим ҳаргиз.

Маълумки, «Қуръон»даги «алфақру фаҳри» (фақирлик менинг фаҳримдир) ибораси Муҳаммад пайғамбарга нисбат берилган бўлиб, фақрлик моҳиятини у жуда аниқ гавдалантиради. Фақр — ҳар қандай моддий манфаатдорликни кўнгилдан супуриб ташлайди. Фақр — эҳтиёжнинг негизидаги хорликни теран пайқайди. Фақр — Ҳақ маърифатидан ўзга ҳеч нимани талаб қилмайди. Машраб фақрлик йўлига содиқлиги учун ҳам:

Шаҳи рўйи замину тахту тожин орзу қнмай,
Гадон фақр бўлдум, сайр этарман баҳру бар танҳо,—

деб ёзган эди. Фақрлик мақомига юз бурмаган ошиқ ҳақиқий ишқ сиррининг қошифи бўла олмайди.

Асли муҳаббат истасанг, кулли сивони ташлағил,
Фақр либосин кийиб, дарбадари гадо келур.

МУНДАРИЖА

«Тасаввуф эмас заҳду тақвию тоат...»	3
Аҳмад Яссавий	32
Сулаймон Боқирғоний	64
«Фақр йўлида ғани, имонга бой»	71
Ишқ камоли — руҳоният ғолиблиги	86
Фақру фанолик ҳайрати	98
«Йўқ даҳрда бир бесару сомон...»	107
«Гурбатда ғариб шодмон бўлмас...» : :	116
Моҳият ва миқёс	124
«Кимки ўзлук иморатин бузди...» : :	131
Мажоз — суврат, ҳақиқат — сийрат	139
Жунун маърифати	151
Тасаввуф ва Бобур шеърляти	162
Ҳақиқат йўл тутай десанг...	173

Литературно-художественное издание

Иброҳим Хаккулов

СУФИЗМ И ПОЭЗИЯ

Художник В. Лисс

Ташкент, издательско-полиграфическое объединение
им. Г. Гуляма

На узбекском языке

Адабий-бадий нашр

Иброҳим Ҳаққул

ТАСАВВУФ ВА ШЕЪРИЯТ

Муҳаррир А. Шаропов

Расмлар муҳаррири В. Немировский

Техник муҳаррир Н. Сейдуалиева

Мусаҳҳиҳ М. Насриддинова

ИБ № 4459

Босмахонага 15.02.91. № да берилди. Босишга 04.06.91. да рухсат этилди. Бичими 84×108/32. 1 босмахона қоғози. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма тобоғи 9,66. Шартли бўёқ—оттиск 9,66. Нашр тобоғи 10,5. Жами 8000 нусха. 1108 рақамли бюуртма. Баҳоси 2 с. 50 т. 91—90 рақамли шартнома.

Ғафур Ғулум номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССЖ Матбуот давлат қўмитаси нашриёт-матбаа ишлаб чиқариш бирлашмасининг 1-босмахонаси. 700002. Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.